

บทที่ ๔

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์กับ การเสนาภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ได้แสดงให้เห็นภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยในอดีต ผู้อ่านจะมองเห็นภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่เริ่มสร้างบ้านเมืองเรื่อยมาจนถึงช่วงเวลาในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อได้ศึกษานวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ทั้ง ๙ เรื่อง เรียงตามลำดับรัชสมัย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลปัจจุบัน ผู้อ่านจะมองเห็นภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา นวนิยายทั้ง ๙ เรื่องเรียงตามรัชสมัย ดังนี้

เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๑
เรื่องรัตนโกสินทร์	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓
เรื่องบูรพา	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕
เรื่องลูกทาส	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๕
เรื่องสี่แผ่นดิน	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๘
เรื่องร่มฉัตร	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๙
เรื่องญาติกา	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๙
เรื่องสองฝั่งคลอง	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๙
เรื่องราตรีประดับดาว	เนื้อเรื่องกล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๗

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งได้เสนาภาพสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์โดยการสร้างโครงเรื่อง/เนื้อเรื่อง การสร้างตัวละคร การใช้ฉาก จากการศึกษา นวนิยายทั้ง ๙ เรื่อง เรียงตามลำดับรัชสมัย จะมองเห็นภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาในด้านต่างๆ โดยเรียงตามลำดับที่เป็นภาพสำคัญในนวนิยายดังนี้

- ๔.๑ ด้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชนชั้นต่างๆ
- ๔.๒ ด้านบทบาทและการวางตัวของผู้หญิง
- ๔.๓ ด้านการแต่งกาย

- ๔.๔ ด้านสภาพบ้านเมืองและการคมนาคม
- ๔.๕ ด้านการศึกษา
- ๔.๖ ด้านการปกครอง
- ๔.๗ ด้านเศรษฐกิจ
- ๔.๘ ด้านภาษา

๔.๑ ด้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชนชั้นต่างๆ

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่เคารพสูงสุดของประชาชนทุกคน และทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในฐานะใด จะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นขุนนางข้าราชการ เป็นราษฎรสามัญชน หรือเป็นทาส ทุกคนล้วนอยู่ด้วยกันอย่างเกื้อกูลพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และในขณะเดียวกันผู้ที่มีฐานะทางสังคมต่ำกว่าก็จะให้ความเคารพนับถือแก่ผู้ที่อยู่ในฐานะทางสังคมสูงกว่า

การเลิกทาสในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทำให้ชนชั้นทาสหมดไปจากสังคมไทย และการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ทำให้ฐานะของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการเปลี่ยนแปลงไป ฐานะของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการไม่ได้อยู่ห่างไกลจากราษฎรสามัญชนมากเหมือนสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นเหตุการณ์สำคัญที่เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยที่เคยอยู่กันอย่างร่มเย็นก็ต้องเปลี่ยนมาเป็นมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่ยากแค้นเนื่องด้วยสภาวะสงคราม

อนึ่งสังคมไทยมีประเพณีที่ดั่งงามมาตั้งแต่ครั้งบรรพกาล แต่ประเพณีบางอย่างได้เลือนหายไปจากสังคมไทย เช่นประเพณีทำขวัญเดือน และประเพณีโกนจุก

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนเห็นได้จากการสร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่อง และวิถีชีวิตของตัวละครในนวนิยายดังนี้

โครงเรื่อง / เนื้อเรื่อง

พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่เคารพสูงสุดของประชาชน ในเรื่องสี่แผ่นดิน ผู้แต่งสร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องให้พลอยเข้ามาอยู่ในวังและเป็นข้าราชการบริพารของเสด็จ พลอยได้มีโอกาสตามเสด็จขึ้นไปบนพระที่นั่งซึ่งเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในนวนิยายเมื่อพลอย

ขึ้นไปบนพระที่นั่งพลอยรู้สึกตื่นเต้นเพราะเป็นที่ส่วนพระองค์และถือว่าเป็นสถานที่ที่สำคัญยิ่ง และเมื่อพลอยได้เห็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในส่วนพระองค์ พลอยรู้สึกตื่นเต้นมากดังที่ในนวนิยายกล่าวว่า

ที่ที่เป็นยอดเยี่ยมของวัง ก็เห็นจะได้แก่ที่บน อันเป็นที่ประทับของพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระที่นั่งพร้อมทั้งทูลกระหม่อมฟ้าอีกบางพระองค์ ตามปกติเสด็จขึ้นที่บนเกือบทุกวันและพลอยก็ได้ถือหีบหมากเสวยตามเสด็จ ตอนแรกๆ พลอยก็เกรงกลัวเสียเป็นล้นพ้น เมื่อเสด็จแล้วก็ได้แต่มั่งคอยรับเสด็จกลับตำหนักอยู่แค่อ้อมจันทร์พระที่นั่ง แต่ต่อมาพลอยได้รับความกล้าเพิ่มเติมจากข้อผู้ซึ่งรู้จักคนมาก.....ประกอบกับพลอยได้รู้จักกับคุณพนักงานบางคนที่เป็นญาติ แม้เจ้าจอมบางคนก็รู้จักกันในฐานญาติ ต่อมาจึงได้มีความกล้าขึ้นและได้เห็นความเป็นไปของที่บนอย่างใกล้ชิด

ตามปกติเสด็จขึ้นทางบันไดด้านตะวันตก และเวลาเสด็จกลับก็กลับทางเดียวกัน ฉะนั้นในชั้นแรกเมื่อส่งเสด็จแล้ว พลอยจึงคลานเล็ดลอดตามระเบียบไปจนถึงห้องที่พนักงานกลางเตรียมเครื่องต้น ในที่นั้น คุณพนักงานหลายคนรู้จักพลอยดีจึงไม่มีใครห้ามปราม แต่ทักทายปราศรัยพูดคุยด้วยเป็นปกติ และจากที่นั้น ถ้าหมอบโผล่หน้าออกไปทางประตูก็จะมองเห็นห้องเขียวอันเป็นห้องทรงพระสำราญ และเสวยพระกระยาหารของพระเจ้าอยู่หัว ครั้งแรกที่พลอยได้เห็นพระเจ้าอยู่หัวของตนอย่างใกล้ชิดในที่รโหฐาน พลอยก็ขนลุกเกรียวทั้งตัว เพราะรู้ดีว่าที่ที่ตนได้ไปถึงเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์เพียงไร บนพระที่นั่งอันกว้างใหญ่ไพศาลและในห้องที่ตนเห็นเฉพาะหน้าเป็นที่อยู่ของเจ้าชีวิตคนไทยทั้งมวลในสมัยนั้น เป็นหัวใจของประเทศ การเป็นไปทุกอย่างของโลกภายนอกมารวมอยู่ ณ ที่นั้น ไม่มีที่อื่นใดจะสำคัญไปกว่า *

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชนชั้นอื่นๆ จะเห็นได้จากตัวละครดังนี้

ตัวละคร

ตัวละครที่แสดงให้เห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์เป็นที่เคารพของประชาชนทั่วไปจะเห็นได้จากตัวละครเช่น พ่อและแม่ของพลอย คุณสาย พลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน แต่หลังการเปลี่ยนแปลง

* ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : สยามรัฐ, ๒๕๓๑), หน้า ๑๕๗-๑๕๘.

การปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ พระบรมวงศานุวงศ์ก็ไม่ได้มีฐานะห่างไกลจากราษฎรสามัญชนมากเหมือนสมัยก่อนดังจะเห็นได้จากคุณชายน้อยในเรื่องสี่แผ่นดิน

พระบรมวงศานุวงศ์

ในสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระบรมวงศานุวงศ์ได้รับความเคารพนับถือเป็นอย่างมากจากบุคคลที่มีฐานะทางสังคมที่ต่ำกว่า ภารดี มหาขันธุ์ได้กล่าวถึงชนชั้นพระบรมวงศานุวงศ์ดังนี้

เจ้านาย ได้แก่ บรรดาราชสกุลซึ่งแบ่งออกเป็น ๕ ระดับคือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง การสืบสกุลยศสืบทางบิดา และสกุลยศจะลดลงตามลำดับ ดังนั้นภายใน ๕ ชั่วอายุคน บรรดาเจ้านายก็จะกลายเป็นสามัญชน

ราชสกุลนี้ ตามธรรมเนียมราชสกุลของไทยกำหนดการสืบราชสกุลความเป็นเจ้าไว้เพียง ๓ ชั่วอายุคนคือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ส่วนราชสกุลชั้นรองลงไปคือหม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง ถือว่าหมดความเป็นเจ้าแล้ว^๒

พระบรมวงศานุวงศ์หรือเจ้านายจะได้รับความเคารพจากบุคคลในชนชั้นต่างๆที่ต่ำกว่า และบุคคลที่อยู่ในฐานะที่ต่ำกว่าก็ไม่ควรทำตัวให้เสมอกับเจ้านายเพราะถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่สมควรยกตัวอย่าง พ่อของพลอยที่เห็นว่าการตั้งชื่อลูกยาวๆเหมือนกับพระนามของเจ้านายเป็นสิ่งที่ไม่สมควร ในเนื้อเรื่องกล่าวว่า

ลูกทุกคน เจ้าคุณพ่อท่านเป็นคนตั้งชื่อ และตั้งชื่อยาวๆ พยางค์เดียวทุกคน พลอยเคยได้ยินเจ้าคุณพ่อท่านหัวเราะเยาะเพื่อนฝูงขุนนางบางคนที่ตั้งชื่อลูกยาวๆ ว่าทำเทียมเจ้าเทียมนาย จัญไรจะกิน อย่างที่บ้านพระพิพัฒน์ ไกลๆ กัน ตั้งชื่อลูกคล้องจองกันเป็นจังหวะว่า เพ็ญพิสมัย ไสสุคนธรส

^๒ ดูรายละเอียดใน ภารดี มหาขันธุ์, พื้นฐานอารยธรรมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒), หน้า ๓๗-๓๘.

สดสำราญจิตต์ สนิทเส่นหา เจ้าคุณพ่อท่านเคยเอามาร้องให้แม่ฟังเป็นจังหวะ
แล้วบอกว่างดเหมือนเพลงแขกเจ้าเซ็น”^๓

แม่ของพลอยแม่จะเป็นญาติของเสด็จ แต่แม่ของพลอยก็ไม่อาจนับตัวเองว่าเป็นญาติ
ของท่าน เพราะฐานันดรของเสด็จสูงส่ง ดังเช่นที่แม่บอกกับพลอยว่า

พอได้ยินแม่บอกว่าจะเอาไปถวายเสด็จพลอยก็เข้าใจทันที เพราะพลอย
เคยได้ยินเรื่องเสด็จของแม่จากปากแม่อยู่เสมอ เสด็จประทับอยู่ในวังหลวง แม่
เคยอยู่ที่นั่นตั้งแต่เด็กๆ จนทูลลาออกมาอยู่กับเจ้าคุณพ่อ เพราะญาติทางแม่
ชักนำให้ แม่บอกว่า ความจริงแม่เป็นพระญาติเสด็จเหมือนกัน พ่อของแม่หรือ
ตาของพลอยเป็นหลานของเจ้าจอมมารดาของเสด็จ แต่แม่บอกแต่เท่านี้แล้วก็
บอกพลอยว่า “อย่าพูดไป เราเป็นข้าท่าน ไปนับญาติกับเจ้านายไม่ดี เดี่ยว
เหาจะขึ้นหัว”^๔

เมื่ออยู่ต่อหน้าพระพักตร์ของเจ้านายต้องสำรวมกิริยามารยาท และต้องพูดคำราชาศัพท์
กับเจ้านาย ยกตัวอย่างเช่นตอนที่แม่พาพลอยเข้ามาถวายตัวเป็นข้าหลวงของเสด็จ คุณสายให้
พลอยนำพานดอกไม้ธูปเทียนมาเข้าเฝ้าเสด็จ คุณสายและแม่ของพลอยต้องสำรวมกิริยามารยาท
เมื่อจะเข้าเฝ้าเสด็จและพูดคำราชาศัพท์กับเสด็จดังนี้

เมื่อขึ้นไปถึงกลางบันได คุณสายก็ส่งพานดอกไม้ธูปเทียนมาให้พลอย
ถือ แล้วคุณสายก็ขึ้นบันไดนำหน้าต่อไป เมื่อมาถึงเพิงนี้ พลอยสังเกตเห็นที่
ว่าบรรยากาศของชั้นบนแห่งตำหนักและชั้นล่างนั้นผิดจากกันไกลอยู่ ที่ชั้นล่าง
นั้นใครจะเดินเห็นพูดจาก็อย่างเป็นกันเอง และไม่ต้องระมัดระวังเท่าไรนัก แต่
พอขึ้นบันไดมาได้ครั้งหนึ่ง อากัปกริยาของคุณสายและแม่ก็ผิดไป แม้แต่จะขึ้น
บันไดหรือส่งพานธูปเทียนก็ทำด้วยความสำรวม มิใช่ทำตามสบายเหมือนเมื่อ
อยู่ชั้นล่างของตำหนัก ลมโชยจากชั้นบนตำหนักผ่านมาวูบหนึ่ง พาเอากลิ่นอบร่ำ
และน้ำอบหอมเข้าจมูกพลอย ได้ยินเสียงคนพูดเบาๆ และมีเสียงหัวเราะเบาๆ
เช่นกัน

^๓ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

พอคุณสายขึ้นไปถึงบันไดชั้นสุดท้าย ก็คลานต่อไปตามพื้นเฉลียง ทั้งแม่และพลอยคลานตามติดๆไป.....คุณสายคลานนำเรื่อยไปมิรู้ว่านานเท่าไร แต่ในที่สุดก็หยุด หลีกทางออกไปหน่อยหนึ่ง แล้วก็หมอบอยู่ พลอยเหลือบดูแม่ เห็นหยุดคลานหมอบกราบไปข้างหน้า พลอยก็วางพานลงตรงหน้าแล้วทำตาม.....

.....
 “แหมไม่ใช่หรือนั้น ?” พลอยแอบชำเลืองมองดูแม่ เห็นหมอบกราบอีกคนหนึ่ง พลอยก็เลยหมอบกราบตามไปอีก

.....
 “วันนี้พาลูกสาวมาถวายตัวมังคะ” พลอยเพิ่งเคยได้ยินคนพูดคำราชาศัพท์กับเจ้านายในวันนี้ แม่เคยสอนให้พลอยพูดตั้งแต่อยู่บ้าน แต่ก็ไม่ได้สอนละเอียด.....^{*}

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ฐานะของพระบรมวงศานุวงศ์ก็ได้เปลี่ยนแปลงไป จากเดิมซึ่งเป็นที่เคารพอย่างมากรของชนชั้นที่ต่ำกว่าก็ได้เปลี่ยนแปลงไป ฐานะไม่ได้อยู่ห่างไกลจากประชาชนเหมือนอย่างเช่นในอดีต ในเรื่องสี่แผ่นดิน คุณชายน้อยเป็นเพื่อนของอันและอืด คุณชายน้อยได้แวะมาเยี่ยมที่บ้านเสมอ พลอยเห็นว่าลูกของตนแม้จะพูดคำราชาศัพท์กับท่านชาย แต่วิธีการพูดจาและกิริยาก็เป็นแบบเพื่อนที่อายุใกล้เคียงกัน ซึ่งแตกต่างจากพลอยซึ่งให้ความเคารพนับถือท่านชาย เพราะพลอยยังถือว่าท่านเป็นเจ้านาย ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

การปฏิบัติตนของตาอันก็ดี ตาอืดก็ดี ตลอดจนประไพที่กระทำต่อท่านชายนั้น เป็นไปในฐานะเพื่อนชอบพอ ถึงแม้ว่าเวลาพูดจากับท่านชาย คนเหล่านี้จะให้ราชาศัพท์ก็ตาม แต่วิธีที่จะพูดจา และกิริยาอาการที่แสดงต่อกันนั้น เป็นไปในฐานะเพื่อนฝูงที่รุ่นราวคราวเดียวกัน ปราศจากการคารวะนอบน้อมอันควรแก่ชาติกำเนิดของท่านชายที่เป็นเจ้า การปฏิบัติตนของลูกๆจึงแตกต่างกับพลอยอย่างห่างไกล เพราะพลอยยังถือว่า ท่านชายเป็นเจ้านายอย่างเคร่งครัด ความสนิทสนมคุ้นเคยและความรัก ความเอ็นดูที่พลอยมีต่อท่านชาย หาได้ทำให้พลอยเปลี่ยนแปลงการปฏิบัติตนแต่อย่างใดไม่ ทุกครั้งที่ท่านชายมาเยี่ยม พลอยก็ทำท่าเฝ้าแทนอย่างสงบเสงี่ยม ถ้านอนเล่นอยู่ที่พื้นก็เปลี่ยนเป็นขึ้นนั่ง

^{*} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓-๓๔.

พับเพียบ ถ้านั่งอยู่บนเก้าอี้ พลอยก็มักจะสำรวจมแขนขาเข้ามาอยู่ในท่าที่ควร
แก่การเฝ้าเจ้านาย ถ้อยคำที่ใช้พูดกับท่านชายนั้นก็ถูกต้องอย่างที่ชาววังแท้ๆ
เท่านั้นจะรู้จักใช้ การระมัดระวังตัวและถ้อยคำวาจา มิได้เป็นอุปสรรคทำให้
ท่านชายห่างกับพลอยเลย ตรงกันข้าม ยิ่งนานวันเข้า พลอยก็ยิ่งรักรักนึก
เอ็นดู และยิ่งนึกชมท่านชายว่า เป็นเจ้านายได้จริงสมชาติกำเนิด^๖

ขุนนาง

ในสังคมไทยเคารพนับถือผู้ที่เป็นขุนนาง ภารดี มหาชนธ์กล่าวถึง ขุนนาง ในหนังสือ
พื้นฐานอารยธรรมไทย ดังนี้

ขุนนางคือข้าราชการระดับต่างๆ ที่มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปถึง
๑๐,๐๐๐ ไร่ ขุนนางเหล่านี้นอกจากจะมีศักดินาเป็นเครื่องแสดงลำดับชั้นแล้ว ยัง
มียศเป็นเครื่องบอกฐานะหรือบรรดาศักดิ์อีกด้วย ยศของขุนนางตั้งแต่สมัยกรุง
ศรีอยุธยา มีตั้งแต่เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน นอกจากยศแล้วขุนนาง
ยังมีราชทินนามที่จะบ่งบอกตำแหน่งหน้าที่ของขุนนางอีกด้วยเช่น มหาเสนา
จักรีศรีองครักษ์ สี่ราชเดโชชัย ราชทินนามมหาเสนาจะบอกตำแหน่งว่าเป็น
อัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม^๗

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะตั้ง
กระทรวง ขุนนางจะต้องเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อรายงานข้อราชการต่อพระองค์
ดังจะเห็นได้จากพักในเรื่องรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นข้าราชการตุลาการต้องเข้าเฝ้าพระองค์ใน
พระบรมมหาราชวังดังนี้

โดยปกติแล้ว พักมีหน้าที่เข้าเฝ้าในเวลาเช้า เพราะเป็นเวลาทรง
พระราชวินิจฉัยคดีความที่ราษฎรถวายฎีกาขึ้นมาโดยเฉพาะ แต่ในตอนกลางคืน
บางครั้งพักก็เข้าเฝ้าอยู่ห่างๆ คอยฟังข้อรายงานเช่นรายงานการสร้างพระอาราม
เพราะถ้ามีเรื่องเกี่ยวกับการเผากระเบื้องมุงหลังคาโบสถ์ พักจะรับพระบรมราช-
โองการไปแจ้งให้ทางบ้านทราบโดยเฉพาะ

^๖ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๔, หน้า ๙๕๕-๙๕๖.

^๗ ภารดี มหาชนธ์, พื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๓๘.

คืนนี้ ที่แรกพักไม่คิดจะเข้าวัง เนื่องจากไม่มีขอราชการเกี่ยวกับตน แต่
นึกขึ้นได้ว่าคืนนี้เจ้าพระยายมราชเข้าเฝ้า พักน่าจะติดตามไปด้วย อาจจะ
มีขอราชการที่ท่านมอบหมายให้รับผิดชอบอีกทีหนึ่ง “

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกระทรวงต่างๆ ให้
รับผิดชอบงานราชการที่หน่วยงานต้องดูแล ทั้งนี้เพื่อให้การทำงานมีประสิทธิภาพ อันจะส่งผลให้
ประเทศไทยเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ

การประกาศใช้พระบรมราชโองการตั้งกระทรวงแบบใหม่ พ.ศ. ๒๔๓๕
หลังจากได้ทดลองระเบียบราชการ และฝึกหัดเสนาบดีใหม่มานานพอสมควร
แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการ
ประกาศตั้งกระทรวงแบบใหม่และเสนาบดีขึ้น ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕
โดยมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตัวเสนาบดีบ้าง

การประกาศพระบรมราชโองการจัดตั้งกระทรวงแบบใหม่ขึ้นในเดือน
เมษายน ๒๔๓๕ มีความมุ่งหมายเพื่อจัดสรรงานในแขนงต่างๆ ให้อยู่เป็น
สัดส่วนในกระทรวงเดียวกัน “

เมื่อมีการจัดตั้งกระทรวง ข้าราชการก็ได้ทำงานในกระทรวงที่ตนสังกัด ไม่ต้องเข้าเฝ้า
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในท้องพระโรงเพื่อปรึกษาหารือขอราชการแผ่นดินเหมือนในสมัย
ก่อน ดังเช่นคุณอรุณในเรื่องร่มฉัตร คุณอรุณเรียนจบกฎหมายจากประเทศฝรั่งเศสก็ได้เข้า
ทำงานในกระทรวงยุติธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในนวนิยายเมื่อคุณอรุณเรียนจบและกลับเมือง
ไทย อุษาซึ่งเป็นน้องสาวได้เข้าเฝ้าเสด็จและทูลให้ทราบว่ามีพี่ชายเพิ่งเรียนจบจากต่างประเทศ
เสด็จได้ถามอุษาว่าคุณอรุณจะเข้างานในกระทรวงใดดังนี้

คุณอุษามอบกราบลงตั้งแต่หัวบันได ก่อนที่จะคลานปราดเข้ามา

“หายหน้าไปนานเชียวนะหมูนี”

“มั่งคะ.....พี่อรุณกลับมาแล้วมั่งคะ”

.....

“.....พ่อแม่เราคงดีใจละซี จะเข้าทำงานกระทรวงอะไรละ”

“ ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ : ดันอ้อ, ๒๕๓๕), หน้า ๖๐๙.

“ ภาวดี มหาพันธ์, พื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๑๓๒.

“ยังไม่ทราบเกล้ามังคะ”

“รำเรียนมาทางไหนหือ”

“กฎหมายมังคะ”^{๑๐}

กระทรวงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดตั้งก็ยังคงมีอยู่จนถึงปัจจุบัน แต่ได้มีการยุบ การเพิ่มกระทรวงต่างๆ ตามความจำเป็นและความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองในแต่ละยุคสมัย

สังคมไทยให้ความสำคัญและความเคารพนับถือแก่ผู้ที่เป็นขุนนาง ดังจะเห็นได้จากในเรื่องรัตนโกสินทร์ เพ็งเป็นลูกสาวของพระยาสุเรนทร เจ้าคุณปลัดทูลฉลองวังหน้า เมื่อพักหลงรักเพ็ง พักได้เปรียบเทียบกับตนเองเป็นเหมือนกระต่ายหมายจันทร์ เพราะพักเป็นลูกของคหบดี แต่เพ็งเป็นข้าหลวงในราชสำนัก และเป็นลูกสาวของขุนนางผู้ใหญ่ ฐานะของพักและเพ็งจึงต่างกันมาก ในนวนิยายกล่าวถึงความคิดของพักดังนี้

จะว่าไปแล้ว ฐานะของแม่เพ็ง.....ไม่ว่าจะในฐานะของนางข้าหลวงในสมเด็จพระอัครมเหสีในรัชกาลก่อน หรือว่าในฐานะธิดาของเจ้าคุณปลัดทูลฉลองวังหน้า ย่อมมีฐานะสูงส่งเหมือนดวงจันทร์สูงเหนือพื้นดิน โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับชายหนุ่มธรรมดาคนหนึ่ง.....ชายหนุ่มที่เป็นเพียงขุนนางยศคัคคี่น้อย ตำแหน่งการงานปราศจากวาสนาบารมี ข้าเทือกเถาเหล่ากอมิได้เป็นขุนนางอย่างพ่อแม่ปู่ย่าของแม่เพ็ง เป็นแต่เพียงพ่อค้านายวานิชคนหนึ่งเท่านั้นเอง หนทางจะร่วมหอลงโรงกัน เห็นทีจะลำบากยากเย็น หากแม่เพ็งคือพระจันทร์วันเพ็ญ พักก็คงเป็นแค่กระต่ายหมายชมจันทร์เท่านั้นกระมัง^{๑๑}

ในเรื่องสี่แผ่นดิน พ่อของพลอยเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ คนทั่วไปเรียกว่า พระยาพิพิธฯ พ่อของพลอยเป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป ดังจะเห็นได้จากตอนที่พ่อของพลอยมาในงานโกนจุกของพลอยและซ้อยที่บ้านของซ้อย ทุกคนที่มาร่วมงานต่างแสดงความเคารพพ่อของพลอยและได้รับเกียรติเป็นผู้มีเกียรติสูงสุดในงาน ในนวนิยายกล่าวถึงความรู้สึกของพลอยดังนี้

^{๑๐} ทมยันตี, รมฉัตร เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ : ณ บ้านวรรณกรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๕๑๙-๕๒๐.

^{๑๑} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๕๒๒.

.....แต่ความรู้สึกนั้นหมดไปทันใดที่เห็นเจ้าคุณพ่อก้าวขึ้นเรือน เพราะพลอยมิได้ไว้ญาติขาดมิตรอีกต่อไป มีบิดาบังเกิดเกล้าและพี่ชายร่วมมารดาแท้ๆ มาในงานนี้ด้วย และก็มีได้มาเหมือนกับแขกอื่นซึ่งไม่มีใครสนใจเท่าไรนัก แต่มาในฐานะที่เป็นผู้มีเกียรติสูงสุดในงาน เป็นประธานในงานนั้นโดยสภาพพลอยแลเห็นผู้คนที่อยู่ข้างนอกนั้นก็มองไหว้เจ้าคุณพ่อกันแทบทุกคน เจ้าคุณพอมานั่งบนพรมที่ปูไว้เป็นพิเศษ พ่อเพิ่มตามมานั่งอยู่ห่างๆ เสียงเจ้าคุณพอบอกให้พ่อเพิ่มไหว้คุณหลวงเสีย และเสียงคุณหลวงเรียกที่เนื่องให้มากرابเจ้าคุณ^{๒๖}

บรรดาศักดิ์ของขุนนาง พระยา พระ หลวง ขุน บ่งบอกถึงความสำคัญของตำแหน่งหน้าที่ ความรับผิดชอบในงานราชการ ผู้ที่ยังมีบรรดาศักดิ์สูงก็จะเป็นที่เคารพยำเกรงของผู้ที่บรรดาศักดิ์ต่ำกว่า และยังเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านทั่วไป หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ รัฐบาลได้ยกเลิกบรรดาศักดิ์ที่เคยมีมาแต่เดิม ขุนนางกลายเป็นสามัญชน และให้ใช้คำว่า นาย นำหน้าชื่อเช่นเดียวกับประชาชนทั่วไป ดังเช่นในเรื่องสองฝั่งคลองลุงเขยของทับทิมต้องคืนบรรดาศักดิ์ของตนและใช้คำว่านายนำหน้าชื่อ ดังนี้

นายเจิมออกความเห็นคล้อยตามว่า

“จริงคะ แล้วสมัยนี้เขาก็ไม่มียศพระยา พระ หลวง ขุน กันแล้วนี่คะ ขุนนางก็ไม่ได้เป็นขุนนางกันเหมือนสมัยก่อนอีกแล้วนะซีคะ

คุณพระหน้าบึ้งขึ้นมาทันทีทันใด คำพูดของภรรยาองเข้าไปสะกิดจุดอ่อนโดยนายเจิมเองก็ไม่ได้ตั้งใจสักนิด ตั้งแต่รัฐบาลตราพระราชกำหนดให้ยกเลิกบรรดาศักดิ์ขุนนางตั้งแต่วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ขึ้นเมื่อกลางปีนี้เอง ขุนนางทั้งหลายต่างก็ต้องเวนคืนบรรดาศักดิ์กลายเป็นสามัญชนใช้ชื่อเดิมเป็นนายนั้น นายนี้กันทั้งเมือง”^{๒๗}

หลังจากที่รัฐบาลได้ตราพระราชกำหนดให้ยกเลิกบรรดาศักดิ์ขุนนางตั้งแต่วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ข้าราชการก็ไม่ได้มีบรรดาศักดิ์และฐานะของขุนนางหรือผู้ที่เป็นข้าราชการก็ไม่ได้ห่างไกลจากประชาชนมากเหมือนในสมัยก่อน ยกตัวอย่างคุณลานในเรื่องสองฝั่งคลองซึ่งสอบคัดเลือกได้เป็นผู้พิพากษา แต่คุณลานก็ไม่ได้มีบรรดาศักดิ์เหมือนข้าราชการในอดีต

^{๒๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๑๓๗.

^{๒๗} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ : เพื่อนดี, ๒๕๔๔), หน้า ๕๑๕.

คุณลานยังไปทำงานอย่างสม่ำเสมอ แต่มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตามความประสงค์ของเจ้าคุณ ท่านอธิบายให้หล่อนฟังว่า

“พ่อกให้ลานไปสอบคัดเลือกเป็นผู้พิพากษา เพราะคุณสมบัติครบถ้วน ลานได้ธรรมศาสตร์บัณฑิตก็ได้เนติบัณฑิตด้วยกันเลย อายุก็เกิน ๒๕ ทำงานเป็นจำศาลมาตั้งหลายปี เรื่องกฎบัตรกฎหมาย เขาก็แม่นยำพอตัว สอบครั้งนี้คงไม่มีอะไรน่าหนักใจ”

.....

คุณลานสอบคัดเลือกได้เป็นผู้พิพากษาสมความตั้งใจ หลังจากเข้าอบรมอีกเจ็ดวัน ก็เตรียมตัวเข้ารับพระราชทานโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นผู้พิพากษา^{๑๔}

ในอดีตผู้ที่เป็นขุนนางมักจะเป็นบุคคลที่เป็นลูกหลานของขุนนาง แต่เมื่อถึงสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ผู้ที่จะเป็นขุนนางไม่จำเป็นต้องเป็นลูกหลานของขุนนาง อาจจะเป็นลูกหลานของสามัญชน แต่เป็นบุคคลที่เรียนเก่ง มีความรู้ความสามารถจึงได้ทำงานรับราชการในตำแหน่งหน้าที่การงานสูง ยกตัวอย่างเช่น เสวีซึ่งเป็นลูกเขยของพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน เสวีเป็นลูกของพ่อค้าชาวจีน แต่เสวีเป็นคนเรียนเก่งและได้ไปเรียนเมืองนอก และได้กลับมาทำงานรับราชการ เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเสวีเป็นผู้มีความสำคัญในคณะรัฐบาล ดังที่ในนวนิยายได้กล่าวถึงเสวีว่า

พลอยยังได้ยินประไพพูดถึงผู้ชายอีกคนหนึ่งอยู่บ่อยๆ คนคนนั้นชื่อเสวีเท่าที่ทราบ ก็เป็นข้าราชการอยู่ในกระทรวงเดียวกับตาอัน แต่ดูเหมือนจะมีความสำคัญทั้งในทางตำแหน่งฐานะมากกว่าตาอันอยู่บ้าง พลอยจับความได้จากคำบอกเล่าของประไพว่าคุณเสวีแก่กว่าตาอันสามสี่ปี เป็นนักเรียนนอก รุ่นผู้ใหญ่กว่าตาอัน ขณะนี้คุณเสวีเป็นคนที่ค่อนข้างจะสำคัญอยู่ในบ้านเมือง ตาอันเป็นผู้ที่นับถือเลื่อมใสคุณเสวีอยู่มาก^{๑๕}

ในเรื่องสี่แผ่นดินพลอยถามอันว่าเสวีเป็นลูกของใคร คำตอบของอันทำให้พลอยทราบว่าเสวีเป็นลูกของพ่อค้าชาวจีนดังนี้

“คุณเสวี.....ลูกเต้าเหล่าใครแม่ก็ยังไม่รู้เลย?” พลอยรวบรวมกำลังใจ

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๓.

^{๑๕} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๔, หน้า ๙๕๙.

ทั้งหมดตามตาอันออกไป

“พ่อเขาเป็นพ่อค้าร่ำรวยอยู่แถวสี่พระยา แต่เดี๋ยวนี้ตายไปแล้ว ยังเหลือแต่แม่” ตาอันตอบ

“ก็นั่นแหละ” พลอยแข็งใจพูด “พ่อเขาชื่อเรียงเสียงไร อันต้องบอกให้แม่รู้บ้าง จะได้รู้สกุลรุนชาติเขาไว้ก่อน”

ตาอันกลืนน้ำลายแล้วตอบว่า “พ่อเขาชื่อนายฮง แซ่แต้ แม่เขาชื่อสิน แต่เดี๋ยวนี้คุณเสวีเขาใช้นามสกุลว่า เตชะสิน”

“ลูกเจ๊ก.....” พลอยหลุดปากพูดออกไปแล้วก็รู้สึกตัวว่าพูดผิด ตาอันทำสีหน้าว่ารำคาญแล้วก็พูดว่า

“ถึงพ่อเขาจะเป็นเจ๊กก็ไม่เห็นเสียหายอะไร เพราะคุณเสวีเขาเป็นคนไทย และได้ทำประโยชน์ให้บ้านเมืองมาแล้วมาก เวลานี้ก็รับราชการ มีตำแหน่งสูง มีหน้ามีตา ผมเห็นว่าคุณแม่ไม่ควรจะถือ....”^{๑๖}

ในสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.๒๔๗๕ ได้ยกเลิกบรรดาศักดิ์ของขุนนาง ผู้ที่ทำงานรับราชการมีฐานะไม่ห่างจากราษฎรสามัญชนมากเหมือนในสมัยก่อน และผู้ที่เป็นข้าราชการในยุคสมัยใหม่ไม่ต้องเป็นลูกหลานของขุนนางข้าราชการ แต่เป็นคนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ ได้รับการศึกษาสูง มีความสามารถ

ราษฎรสามัญชน

ผู้ที่เป็นราษฎรสามัญชนก็อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข ยกตัวอย่างจากในเรื่องรัตนโกสินทร์ ได้กล่าวถึงลูกน้องในบ้านของพัก เมื่อเลิกงานเผากะเบ็องในตอนเย็นก็จะพักผ่อนในตอนกลางคืน ดังที่ในนวนิยายได้กล่าวว่า

เวลานั้นล่วงเข้าดึกแล้ว ดวงจันทร์ลอยสูงอยู่เหนือทิวไม้สองแสงนวลเย็น ลงมาอาบลานหินหน้าห้องที่นั่งกันอยู่ กลิ่นดอกไม้ไทยๆที่ปลูกไว้เริ่มโชยขึ้นมาตามลม เวลาอย่างนี้เป็นเวลาที่คนในบ้านมีความสุขกันอย่างยิ่ง เพราะว่าพ้นจากงานประจำวันในบ้าน กินข้าวอาบน้ำอาบทำจนสบายตัวแล้ว ถ้ายังไม่อยากเข้านอนก็จะออกมานั่งชมแสงเดือนเล่นให้สบายใจ

.....

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖๙-๙๗๐.

ถ้าหากว่าอารมณ์ดี คนในบ้านก็จะเล่นดนตรีกันตามแต่ถนัด เท่าที่ได้ยินคินนี่คือเสียงปี่เจ็ยแจ้ววิเวกมาจากริมคลอง บอกให้พี่รู้ว่าคินนี่กังวลสบายอกสบายใจอย่างมาก ถึงกับเป่าปี่อย่างจีนที่เขาถนัดมาตั้งแต่ยังหนุ่ม^{๑๔}

ทาส

ทาสเป็นชนชั้นล่างสุดในสังคม หากเป็นทาสของผู้ที่มีใจเมตตาทรุณา ทาสผู้นั้นก็จะมีความสุขตามสมควร หากเป็นทาสของผู้ที่โหดร้ายทารุณ ทาสผู้นั้นก็จะมีชีวิตที่น่าสงสาร ยกตัวอย่างจากเรื่องลูกทาส อันเป็นทาสของพระนิตธิธรรมขุนนางผู้มีใจเมตตา ก็จะมีชีวิตที่มีความสุข ยกข้อความจากนวนิยายดังนี้

อันหัวเราะเบาๆรีบก้มหน้าทำปลาต๋อไป คุณแดงมองอย่างหมั่นไส้แก้งถามอีกว่า นั่นแกทำปลาช่อนจะทำอะไร คราวนี้คำตอบได้อย่างรวดเร็วว่า แกงส้มกับมะรุมขอรับ คุณพระท่านสั่งอยากรับประทาน คุณแดงพยักหน้า บ่นว่าเคราะห์ดีนะ นึกว่าคราวนี้แกตอบไม่ทราบอีก ฉันทจะผลึกให้หล่นไปในคลองทีเดียวแหละ

เจ้าทาสอันหัวเราะชอบใจ มันรู้ดีว่าคุณกัลยาหรือคุณแดงอารมณ์ดีเมตตาต่อข้าทาสเหมือนกับพี่ชาย อันจึงไม่สู้จะต้องกังวลกับความบกพร่องของตัวก็มากนักน้อย แต่ด้วยแรงกตัญญูต่อคุณพระเป็นที่ตั้ง อันจึงให้ความเคารพนบนอบคุณพระตลอดถึงคุณแดงมิได้เสื่อมคลาย^{๑๕}

แม่ของแก้วและแก้วเป็นทาสของพระยาไชยากรขุนนางผู้มีใจโหดร้ายทารุณ เมื่อทาสคนใดฝ่าฝืนคำสั่งก็จะลงโทษด้วยการโบยตี เช่นตอนที่พระยาไชยากรลงโทษให้โบยแก้วเมื่อจับได้ว่าแก้วฝ่าฝืนคำสั่งแอบไปเรียนกฎหมายกับพระนิตธิธรรมดังนี้

เมื่อพระยาไชยากรพุดจบ เสียงหวายในมือจวบก็แล่นลงหลังแก้ว ด้วยระดับความแรงที่ทุกคนคิดโดยอุปทานว่าเบาว่าบุญมีเขียน พระยาไชยากรคนเดียวหัวเราะพอใจเพราะเชื่อว่าน้ำหนักหวายที่ฟ้าตกลงไปไม่ได้ยอมเยาว์กว่ากันเลย

^{๑๔} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๘๙-๙๐.

^{๑๕} รพีพร, ลูกทาส เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : บารุงสาส์น), หน้า ๓๐๗-๓๐๘.

.....
 เมื่อแก้วถูกเขียนจนครบสามสิบทีแล้ว เขาก็ลุกขึ้นจะยืน แต่เขาสั่น
 ทำให้ล้มผลอยไปอีก เพราะต้นขาอ่อนขึ้นมาถึงท้ายทอยต้นคอ รอยหวายวิ่ง
 สำแดงฤทธิ์ไปทั่ว^{๙๙}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรู้ถึงความทุกข์ยากของทาส พระองค์ทรง
 มีน้ำพระทัยเมตตาต่อผู้ที่เป็นทาส ประกอบกับพระองค์ทรงเล็งเห็นว่าชนชั้นทาสเป็นอุปสรรคต่อ
 การพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า พระองค์จึงมีพระราชประสงค์เลิกทาส แต่การดำเนินงานเลิกทาส
 ของพระองค์ไม่ได้ดำเนินไปโดยง่าย พระองค์ต้องทรงต่อสู้กับอุปสรรคทั้งกับนายเงินที่เห็นแก่
 ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม และทาสบางกลุ่มที่อยู่กับนายเงินจนเกิดความเคยชิน
 และพอใจที่ไม่ต้องรับผิดชอบชีวิตตัวเองจึงไม่ต้องการเป็นไท ทั้งนายเงินและทาสกลุ่มที่กล่าวมานี้
 เป็นอุปสรรคสำคัญที่ขัดขวางการดำเนินงานเลิกทาสของพระองค์ พระองค์จึงต้องทรงดำเนิน
 การเลิกทาสอย่างเป็นขั้นตอนเพื่อมิให้เกิดการเสียเลือดเนื้อ ในขั้นแรกพระองค์ทรงโปรดให้ลูกทาส
 ได้เป็นไทก่อน ลูกทาสที่ได้เป็นไทกลุ่มแรกคือ ลูกทาสที่เกิดในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ซึ่งเป็นปีที่
 พระองค์ขึ้นครองสิริราชสมบัติ และลูกทาสที่เกิดหลังปี พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นต้นไป เมื่อมีอายุครบ ๒๑ ปี
 ให้ได้เป็นไท ดังที่หนังสือ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้
 กล่าวถึงการเลิกทาสโดยให้ลูกทาสได้เป็นไทดังนี้

ต่อมาได้มีประกาศใช้ “พระราชบัญญัติพิทักษ์กระษेत्रอายุลูกทาสไทย”
 พระราชบัญญัติฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามในอันที่จะปลดปล่อยทาส
 อย่างมีขั้นตอน และเป็นวิธีการหลีกเลี่ยงมิให้ผู้เป็นนายรู้สึกว่าได้รับผลกระทบ
 จากการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้มากเกินไป โดยในครั้งแรกนี้เป็นการปลดปล่อยทาสที่
 ยังเป็นเด็กคือ บรรดาพวกทาสในเรือนเบี้ยซึ่งนายทาสมิได้เสียเงินซื้อมาเสียก่อน
 โดยกำหนดว่าลูกทาสหรือลูกไทยที่ถูกขายเป็นทาสที่เกิดในปีมะโรง สัมฤทธิศก
 พ.ศ. ๒๔๑๑ และปีต่อๆ มาเมื่อมีอายุครบ ๒๑ ปี ให้พ้นจากความเป็นทาสมีฐานะ
 เป็นไท^{๑๐๐}

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒-๘๓.

^{๑๐๐} คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์เล่ม ๒
 รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๕๑๕.

ในเรื่องลูกทาส ผู้แต่งสร้างแก้วตัวละครเอกฝ่ายชายให้เป็นลูกทาส แก้วเป็นลูกทาสในเรือนเบี้ยของพระยาไชยากร ขุนนางผู้ไม่ยินยอมให้ทาสได้เป็นไท แก้วอดทนขยันหมั่นเพียรเรียนกฎหมายกับพระนิติธรรมตั้งแต่เป็นทาส เมื่อได้เป็นไทแก้วเรียนในโรงเรียนสอนกฎหมาย เมื่อเรียนจบได้ทำงานรับราชการ แก้วรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์อย่างไม่มีวันเสื่อมคลาย ทุกวันที่ ๒๓ ตุลาคม แก้วและคุณน้ำทิพย์ซึ่งเป็นภรรยาจะนำพวงมาลามาสักการะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระบรมรูปทรงม้า ในนวนิยายกล่าวถึงแก้วที่รำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์ ดังนี้

หลังจากนั้น เจ้าคุณและคุณหญิงน้ำทิพย์จะพร้อมกันคุกเข่าลงกราบพระบรมรูปฯสามครั้งแล้วเงยหน้าขึ้น พนมมือ ฝ่ายพระยารัตนอรชรชัย มักเป็นผู้พิมพ์ออกมาได้ยินเฉพาะท่านกับคุณหญิงว่า ด้วยเดชพระบารมีของล้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองจึงได้มีชีวิตรอดมาสู่ความสมหวังตามอุดมการณ์ ๒๓ ตุลาคมเวียนมาครั้งใด ครั้งนั้นข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองมีอาจลิมเลื่อนภาพในอดีตซึ่งชะโลมด้วยเลือดและน้ำตาเสียได้เลย เพราะภาพในอดีตนั้นแล้ว ที่อาศัยพระบารมีพระมหाराชเจ้า ดลบันดาลให้ไอ้แก้วลูกทาสในเรือนเบี้ยเขาได้มีวาสนาเป็นถึงพระยาพานทองแลได้หญิงคนรักมาแนบชีวิต ขอให้พระมหากษัตริย์คุณของสมเด็จพระมหाराชเจ้า จงยั่งยืนสถาพรให้อยู่ในความรู้สึกรักของคนไทยทุกคนนับแต่ปัจจุบันนี้ไปสู่นาคตอันนิรันดร อย่าได้เสื่อมคลาย.....”^{๒๐}

พระมหากษัตริย์คุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระราชดำริเลิกทาส ยังคงติดตรึงอยู่ในใจของคนไทยทุกคน พระองค์มีพระมหากษัตริย์คุณให้ชนชั้นทาสที่ถูกจำกัดสิทธิเสรีภาพได้มีสิทธิและเสรีภาพเท่าเทียมกับบุคคลอื่น ด้วยพระเมตตาของพระองค์ชนชั้นทาสจึงหมดไปจากประเทศไทย ก่อให้เกิดความเสมอภาคในหมู่ประชาชนชาวไทย พวกทาสที่ได้เป็นไทเหล่านี้จึงได้เป็นสามัญชน และอาจพัฒนาตนให้เป็นชนชั้นกลาง ทาสบางคนได้เข้าศึกษาในโรงเรียน ได้พัฒนาตนให้มีความรู้และได้ทำงานรับราชการรับใช้ชาติบ้านเมืองอย่างเช่นแก้วในเรื่องลูกทาส

คนในสังคมไทยแม้จะมีฐานะแตกต่างกันไป แต่ทุกคนก็อยู่ร่วมกันอย่างสันติ มิมีตรีไมตรี และอยู่อย่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ยกตัวอย่างเช่นในเรื่องสองฝั่งคลองคุณหลานทำงานรับ

^{๒๐} รพีพร, ลูกทาส เล่ม ๒, หน้า ๕๐๓-๕๐๔.

ราชการ เมื่อตอนย้ายมาอยู่ที่คลองสาน คุณหลานก็ได้ผูกมิตรไมตรีกับชาวบ้านจึงเป็นที่รักของบุคคลทั่วไป ในนวนิยายกล่าวถึงคุณหลานดังนี้

ชายชราคนหนึ่งพายเรือผ่านมา เห็นคุณหลานเข้าก็ร้องทักอย่างที่ทำเสมอๆ
“วันนี้ล้วยน้ำหรือคุณ”

คุณหลานเกาะชันบันได้ไว้ ลูบน้ำพร้าวเม็ดออกจากดวงหน้า ทับทิมมอง
เห็นชัดทีเดียวว่าสามียิ้มอย่างปลาบปลื้ม เหมือนเด็กได้ของเล่นใหม่แล้วมีใครมา
ออกปากทัก

“จ๋า นานๆลงเสียที” คุณหลานตอบอย่างสนิทสนม “ลู่จะไปไหนมา”

“ไปปากคลองตามเคยละพ่อคุณ เอามะพร้าวไปส่งเพ็งกลับ”

น่าแปลกที่ว่า การมาล้วยน้ำในคลองทำให้คุณหลานเห็นตัวเองเป็นชาว
คลองสานโดยสมบูรณ์ เมื่อก่อนนี้ ถึงมีความสุขที่ได้อยู่ที่นี้ แต่เขาก็ยังไม่ค่อย
รู้จักชาวบ้านร้านถิ่นมากนัก แต่หลังจากวันนั้นแล้วคุณหลานก็รู้จักคนแถวนั้นมากขึ้น
ทักทายผู้คนที่สัญจรไปมาอย่างคล่องแคล่ว บางครั้งก็ออกเดินข้ามท้องร่อง ไป
ทำความรู้จักกับชาวบ้านไกลออกไปจนถึงวัดทองนพคุณ แล้วก็ชวนทับทิมไป
ทำบุญที่วัดนั้นอย่างสม่ำเสมอจนเป็นที่รู้จักของพระเณรทั่วไป^{๖๖}

คนไทยอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุขเรื่อยมาจนกระทั่งได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นได้ขอให้
ไทยเป็นพันธมิตรและขอเมืองไทยเป็นที่ตั้งกองกำลังทหาร รัฐบาลจำเป็นต้องให้ความร่วมมือกับ
ญี่ปุ่นเพื่อรักษาเอกราชอธิปไตย ประเทศไทยจึงเป็นสมรภูมิสู้รบในช่วงสงครามโลก ชีวิต
ความเป็นอยู่ของผู้คนก็ได้เปลี่ยนแปลงไป คนไทยอยู่อย่างหวาดกลัวภัยสงครามและมีชีวิตที่
แร้นแค้นในช่วงสงครามโลก ในเรื่องสองฝั่งคลองได้กล่าวถึงชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัย
สงครามโลกครั้งที่ ๒ โดยผ่านความคิดของทับทิมดังนี้

ทุกวันผู้คนเสียดายภัยกับเครื่องบินทิ้งระเบิดซึ่งมาไม่เลือกว่ากลางวันหรือ
กลางคืน ตกค้ำทุกหนทุกแห่งพรางไฟมีดมืด บางครั้งทับทิมออกมาเดินเล่นที่
สนามหน้าบ้านในตอนค่ำ ใกล้เคียงหลุมหลบภัยซึ่งเจ้าคุณสั่งให้คนขุดไว้ตั้งแต่ท่าน
ย้ายกลับมา หล่อนได้ยินเสียงสุนัขหอนโหยหวนมาแต่ไกลปะปนกับเสียงลม
ครางหวีดหวิวได้ยินชัดในความเงียบ.....

^{๖๖} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๔๔๕.

แต่ความเงี้ยววังเวงเช่นนั้นดำเนินอยู่ไม่เกินข้ามคืน สภาพก็จะเปลี่ยนไปในทางตรงข้าม เริ่มด้วยเสียงสัญญาณภัยกึกก้องขึ้นโหยหวนได้ยินกันทุกบ้าน แล้วผู้คนไม่ว่าอยู่ตรงไหนหรือทำภารกิจอย่างใดอยู่ที่พากันกรูลงในหลุมหลบภัย หมอบซุกปรือนั่งขดกันอยู่ในที่แคบๆ ด้วยความทรมานแสนสาหัสฟังเสียงเครื่องบินของฝ่ายพันธมิตรครางกระหึ่มมาแต่ไกล แล้วอีกไม่กี่นาทีต่อมาก็ได้ยินเสียงซู่แหวกอากาศติดตามมาด้วยเสียงระเบิดสะเทือนแผ่นดิน

ทุกครั้ง ทับทิมซุกหลบอยู่ในหลุมหลบภัย เขามืออุดหูแน่น หากระเบิดลงใกล้จนแผ่นดินสะเทือน หล่อนมักรู้สึกว่าจะจวบใกล้เข้ามาแค่เอื้อม บางครั้งดีนปากหลุมร่วงพูลงในหลุม จนทุกคนชะมุกขมอมไปด้วยฝุ่น

.....

ก็ไปแล้ว สงครามยังดำเนินไปอย่างยืดเยื้อ ยาวนานจนหล่อนมองไม่เห็นเลยว่าสันติภาพอยู่ตรงไหน ทุกหนทุกแห่งมีแต่ความบอบช้ำและความตาย เมื่อขึ้นจากหลุมหลบภัยมาดูรอบๆ บางครั้งทับทิมเห็นไฟไหม้ส่งควันโขมงอยู่ไม่ไกลนัก แสดงว่าลูกระเบิดลงตรงนั้น เสียงกรีดร้อง เสียงร่ำไห้โฮๆจากผู้สูญเสียดังระงมอยู่ในหู หล่อนถึงกับต้องเอาหมอนปิดหูเวลานอน เพื่อมิให้เสียงเหล่านั้นตามมารบกวนจนสติขาดลงไปเสียก่อน ^{๒๓}

ในช่วงสงครามโลกเกิดภาวะขาดแคลนของกิน ของใช้ ยารักษาโรค ทำให้สิ่งของต่างๆ มีราคาแพง แม้สงครามจะสงบลงแล้วแต่ความยากแค้นนั้นก็ยังมีอยู่และสิ่งของก็ยังมีราคาแพง ในเรื่องสี่แผ่นดิน พลอยคิดว่าหลังสงครามสงบแล้วคนไทยก็ยังคงอยู่ในภาวะยากแค้นอย่างแน่นอน ดั่งที่โนนนวนิยายกล่าวว่า

“ใครบ้างจะไม่ดีใจ” พ่อเพิ่มว่า “คราวนี้จะได้หมดทุกข์หมดร้อนกันเสียที่ข้าวของก็คงจะถูกงคราวนี้”

“ข้อนี้แหละที่ฉันยังปลงใจเชื่อไม่สนิท คนเราตกทุกข์ได้ยากมาหลายปี ปรบราฆ่าฟันกันตายเสียหนักต่อหนัก แล้วอยู่ๆพอเลิกรบกัน ก็กลับให้สบายเหมือนเก่าทันที ฉันยังเชื่อไม่ได้ดอก คุณหลวง”

ความเห็นของพลอยในเรื่องนี้ เป็นความเห็นที่ออกจะถูกต้อง แม้พ่อเพิ่มและคนอื่นๆหลายคนที่เคยมีความเห็นว่าทุกอย่างจะเรียบร้อย และกลับคืนดีเมื่อเสร็จสงครามนั้น ก็ต้องยอมรับว่าความเห็นของพลอยถูกกว่าของตนในภายหลัง

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๗-๕๖๘.

เพราะถึงแม้ว่าสงครามจะเสร็จไปแล้วก็ตาม และส่วนเกี่ยวข้องของประเทศไทย ในสงครามนั้น เป็นต้นว่า ได้เคยทำสัญญาความร่วมมือกับญี่ปุ่น ตลอดจน การได้ประกาศสงครามกับอังกฤษ อเมริกาได้กลายเป็นโสมะไปหมดแล้วก็ตาม สภาพการณ์ต่างๆก็มิได้มีร่องรอยว่าจะคืนดีเหมือนเมื่อก่อนสงคราม แต่ตรงกันข้าม กลับมีที่ท่าว่าจะยิ่งทรุดลงไปกว่าเมื่อยังอยู่ในสงครามเสียอีก ชาวของทุกชนนียัง หายาก และยังแพงขึ้นเรื่อยๆในอัตราที่น่าพิศวงและน่าวิตก^{๒๔}

ก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ สังคมไทยแม้จะมีคนหลากหลายฐานะทั้งผู้ที่เป็น พระบรมวงศานุวงศ์ เป็นขุนนาง เป็นราษฎรสามัญชน แต่ทุกคนก็อยู่ร่วมกันอย่างสันติ มีมิตร มิตรี พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างร่มเย็นเป็นสุข จนกระทั่งได้เกิด สงครามโลกครั้งที่ ๒ คนไทยทุกคนอยู่ในภาวะยากแค้นขาดแคลนอาหาร ของใช้ ยารักษาโรค และอยู่อย่างหวาดกลัวภัยสงคราม แม้สงครามจะสงบลงแต่ภาวะยากแค้นนั้นก็ยังคงอยู่และต้อง ใช้เวลานานกว่าบ้านเมืองจะเข้าสู่ความปกติสุข

อนึ่ง สังคมไทยเรามีประเพณีที่ดั่งามมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ ประเพณีที่เกี่ยวกับครอบครัว เช่น การทำขวัญเด็กที่เกิดใหม่ การโกนจุก การบวช การแต่งงาน การทำบุญบ้าน การตาย เป็นต้น คนไทยเราก็ได้ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา แต่บางประเพณีก็ค่อยๆเลือนหายไปจากสังคม ไทยตามกาลเวลาเช่นประเพณีทำขวัญเด็กที่เกิดใหม่ ประเพณีโกนจุก ในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ สมัยรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งก็ได้กล่าวถึงรายละเอียดประเพณีต่างๆ และได้กล่าวถึงประเพณี การทำขวัญเด็กที่เกิดใหม่ การโกนจุกซึ่งได้เลือนหายไปจากสังคมไทยแล้ว และเป็นที่น่าสังเกตว่า ในนวนิยายนั้นตัวละครซึ่งเกิดในยุคสมัยสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมาก็ไม่ได้มีประเพณีการทำขวัญ เด็กที่เกิดใหม่ และประเพณีโกนจุก เพราะเด็กในสมัยหลังไม่ได้ไว้ผมจุกแล้ว

ในเรื่องร่มฉัตรได้กล่าวถึงประเพณีการทำขวัญเด็กที่เกิดใหม่ ภาวดี มหาขันธุ์ได้กล่าวถึง ประเพณีการทำขวัญเด็กที่เกิดใหม่ในหนังสือ พื้นฐานอารยธรรมไทย ดังนี้

เมื่อเด็กอายุครบเดือนจะจัดการโกนผมไฟและทำขวัญเป็นพิธีใหญ่ บาง ครอบครัวจะตั้งชื่อเด็กในโอกาสนี้ด้วย.....

การทำขวัญเดือน เริ่มต้นด้วยการสวดมนต์เย็นก่อนวันฤกษ์ ๑ วัน เข้า วันฤกษ์จึงเลี้ยงพระและทำขวัญตามพิธีคือ

๑. ตีฆ้องไชยบอกเวลาฤกษ์

^{๒๔} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๔, หน้า ๑๒๔๗-๑๒๔๘.

๒. ประธานหลังน้ำสังข์ลงบนศีรษะเด็กและโกนผมเด็กพอเป็นพิธี พระ
สวดชยันโต พราหมณ์เป่าสังข์และตีบัณเฑาะว์ พระสวดชยันโต พิณพาทย์มโหรี
บรรเลงเพลงมหาฤกษ์ช่วยชัยให้พรเพื่อเป็นสิริมงคล

๓. มอบเด็กให้ผู้อื่นโกนผมไฟต่อไป เสร็จแล้วจึงใช้น้ำอุ่นผสม
น้ำพุทมนต์อาบเด็กพอเป็นพิธี แล้วนำไปแต่งตัววางลงบนเบาะข้างบายศรี

๔. เอาสายสิญจน์มาผูกข้อมือข้อเท้าเจิมด้วยแป้งหอม

๕. เอาน้ำมะพร้าวมาป้อนเด็กพอเป็นพิธี แล้วช่วยพรแก่เด็ก ญาติพี่น้อง
และแขกที่มาช่วยงานเวียนเทียนให้แก่เด็ก ๓ รอบ

๖. หลังจากเสร็จพิธีทำขวัญและโกนผมไฟแล้ว จึงทำพิธีเอาเด็กลงเปล
ซึ่งวางสิ่งของเหล่านี้ไว้โดยรอบเบาะ ได้แก่ พักเขี้ยว หินบดยา แมวคราว ถุงผ้า
ขนาดเล็กบรรจุข้าวเปลือก ถั่วเขียว งา เมล็ดฝ้าย ถ้าเป็นเด็กผู้ชายจะมีสมุด
ดินสอดด้วย ถ้าเป็นเด็กผู้หญิงใส่เข็มกับด้ายแทน เมื่อจัดวางสิ่งของดังกล่าว
เสร็จแล้วให้เริ่มไกวเปล ๓ ครั้ง แล้วเอาแมวคราวออกจากเปล อุ้มเด็กลงเปล
แทน ไกวอีก ๓ ครั้ง ให้ศีลให้พรเป็นเสร็จพิธี ^{๒๕}

ในเรื่องราวมัจฉัตร พ่อของวาดซึ่งเป็นขุนนางและแม่ได้ทำพิธีทำขวัญเดือนให้ลูกชายคนเล็ก
ดังนี้

หลังจากสวดมนต์เย็นแล้ว คุณหยดก็บงการให้เชิญสำรับกับข้าวออกไป
เลี้ยงแขก ครั้นตกค่ำก็เริ่มตั้งวงมโหรี.....

ครั้นรุ่งขึ้นตอนเริ่มพิธีโกนผมไฟน้องคนเล็ก พวกเด็ก ๆ ถูกกันไม่ให้เข้าไป
วุ่นวาย จึงได้แต่เมียง ๆ อยู่รอบนอก.....

พอพระเริ่มสวดชยันโต พวกเด็ก ๆ ก็ซิงกันชะเง้อดูผู้ใหญ่ที่เริ่มจรมืดโกน
โกนผมน้องคนเล็กคนละชนิดละหนอยจนกระทั่งเหลือผมไว้กลางกระหม่อมกระจุก
เดียว อะไรก็ไม่สนุกเท่าตอนเริ่มพิธีพราหมณ์ นับตั้งแต่จับน้องจุ่มลงไปอ่าง
แก้ว อาบน้ำแต่งตัวให้ใหม่ ชั้นแรกน้องก็ยังเงยบอยู่ แต่พอถูกน้ำเย็นเข้าก็
ร้องให้จ้า ท่ามกลางเสียงหัวเราะของผู้ใหญ่ แล้วจึงเริ่มพิธีลงอุ้ ด้วยการใช้
พักเขี้ยวที่แม่ทาแป้งไว้ขาว หินบดยา ลูกหิน และถุงถั่วรวมทั้งห่อข้าวของอื่นๆ
ใส่ลงในเปล

^{๒๕} ภารดี มหาขันธ, พื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๑๖๕.

พ่อนวมเพิ่งได้แสดงความสำคัญในตอนนี้ คือคลานปราดๆเข้าไปส่ง
เจ้าแมวดัวโปรดให้.....พราหมณ์เริ่มไกวเปลช้าๆราวกับกลัวเจ้าแมวดัวนั้น
กระโดดหนีออกมา ต่อมากิริบกระตุกให้เร็วขึ้นเพื่อให้ครบ ๓ ครั้งตามธรรมเนียม
.....เสร็จพิธีจึงอุ้มคลานกลับออกมา ในขณะที่ผู้ทำพิธีเปลี่ยนเป็นอุ้มเบาะนั่ง
ลงนอนแทนแล้วไกวอีก ๓ ครั้งเช่นกัน วาดยังจำคำอวยพรนั้นติดหู

“ให้เย็นเหมือนฟัก ให้นักเหมือนแพง ให้อยู่เรือนเหมือนก้อนเส้า ให้
เฝ้าเรือนเหมือนแมวคราว”^{๒๖}

พิธีโกนจุกก็เป็นอีกพิธีหนึ่งที่ได้เลือนหายไปจากสังคมไทย และเด็กไทยในปัจจุบันก็ไม่ได้
ไว้ผมจุกเหมือนในสมัยก่อน ภารตี มหาชันด์ได้กล่าวถึงการไว้ผมจุกของเด็กไทยในสมัยก่อนและ
ประเพณีพิธีโกนจุกดังนี้

ประเพณีโบราณของไทยนิยมให้เด็กชายหญิงไว้ผมจุกจนกระทั่งย่างเข้าสู่
วัยหนุ่มสาว คือเด็กชายอายุ ๑๓ ปี เด็กหญิงอายุ ๑๑ ปี จึงจัดพิธีโกนจุกเพื่อ
เป็นการบอกกล่าวแก่ญาติมิตรและเพื่อเป็นสิริมงคลแก่การเปลี่ยนวัยของเด็ก
จากวัยเด็กเข้าสู่วัยหนุ่มสาว พิธีโกนจุกนี้มักจะทำรวมกับพิธีมงคลอื่นๆ เช่น
ขึ้นบ้านใหม่ ทำบุญบ้าน ทำบุญวันเกิด เป็นต้น พิธีจะเริ่มด้วยการสวดมนต์เย็น
ก่อนวันฤกษ์ ๑ วัน เข้าวันฤกษ์จึงเลี้ยงพระ แล้วตัดจุกตามเวลาฤกษ์ ตอนบ่าย
มีเวียนเทียนสมโภชทำขวัญเด็กตามพิธีพราหมณ์ มีการเลี้ยงแขก หรืออาจมี
มหรสพสมโภชตามฐานะของเจ้าภาพ^{๒๗}

ในเรื่องสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงพิธีโกนจุกของพลอยและซ้อย และในเรื่องร่มฉัตรได้
กล่าวถึงพิธีโกนจุกของวาดและกลีน ซึ่งพลอย ซ้อย วาด และกลีนเป็นลูกสาวของขุนนาง
เรื่องสี่แผ่นดินกล่าวถึงการแต่งตัวของพลอยและซ้อยเพื่อเข้าพิธีโกนจุกและกล่าวถึงพิธี
โกนจุกดังนี้

หลังจากนั้นก็เริ่มมีการอาบน้ำครั้งใหญ่ที่สุด ที่พลอยเคยประสบมา

^{๒๖} ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๑, หน้า ๑๑๑-๑๑๔.

^{๒๗} ภารตี มหาชันด์, พื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๑๖๕.

ในชีวิต ทุกคนที่อยู่ที่นี่ช่วยกันรดน้ำ ทาขมิ้น ภูตัวแล้วก็ทาขมิ้นอีก เหมือนกับ จะไม่ให้ฝุ่นละอองติดอยู่อีก.....

หลังจากนั้นก็มีการสำรวจ พลิกหน้าพลิกหลังเด็กทั้งสองคนดูว่าสะอาด แนนแล้วจึงลงมติให้ขึ้นจากน้ำได้ การทรมานสิ้นสุดไปชั้นหนึ่ง แต่ยังไม่หมด เพราะอาบน้ำเสร็จแล้วก็มีการแต่งตัว เริ่มด้วยการปิดฝุ่นเขียนคิ้วอย่างละครำ คุณสายปรารภว่าจะต้องมัดหน้าให้สวยให้ได้ และต้องมัดทีละคน.....

มัดหน้าเสร็จแล้วก็เริ่มแต่งตัว และแต่งตัวด้วยลักษณะอาการที่ดูเหมือน จะไม่มีวันเสร็จ ระหว่างนั้นก็ใช้เวลาหยุดพักให้กินอาหารกลางวัน ซึ่งมีคนมา ประคับประคองคอยป้อนแล้วก็แต่งตัวกันไปอีก ของทุกอย่างมีน้ำหนักมาก เกินกว่าที่พลอยจะนึกถึง พอแต่งตัวไปได้ครึ่งเดียวก็เริ่มร้อนแทบจะขาดใจ เป็น เรื่องไกลาหลต้องหาพัดมาพัดกันอีกยกใหญ่.....

แต่งตัวเสร็จแล้วสักครู่ เสียงปี่พาทย์ที่นอกชานก็ดังขึ้นแสดงว่าพระที่จะ สวดมนต์มาถึง และกำลังขึ้นเรือน แล้วทั้งพลอยและซ้อยก็ถูกต้อนให้ออกไป ฟังสวด.....

ระหว่างที่นั่งฟังสวดอยู่นั้น พลอยนั่งอย่างสงบเสงี่ยมและสำรวม เพราะควันรูปควันเทียน เสียงพระสวดมนต์ซึ่งเท่ากันตลอดไม่มีสูงต่ำ ตลอดจนเครื่องแต่งตัวที่หนักอึ้งนั้นบังคับให้ต้องสำรวมอยู่แล้วโดยสภาพ

รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งเป็นวันโกนจุกและทำขวัญ ทั้งซ้อยและพลอยต้องถูก ทรมานด้วยการเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวถึงสองครั้ง แต่งเครื่องชาวโกนจุกครั้งหนึ่ง และผลัดเป็นเครื่องแต่งตัวทำขวัญอีกครั้งหนึ่ง เจ้าคุณพ่อมาตั้งแต่เข้าตามที นัดไว้ และอยู่ร่วมงานไปจนทำขวัญเสร็จ^{๒๔}

ในเรื่องสี่แผ่นดินและเรื่องร่มฉัตร ตอนที่กล่าวถึงรุ่นลูกของพลอยและวาดก็ไม่ได้ กล่าวถึงพิธีการทำขวัญเดือน และพิธีโกนจุกแล้ว และลูกๆของพลอยและวาดก็ไม่ได้ไว้จุก เหมือนพลอยและวาดเมื่อสมัยยังเป็นเด็ก พิธีการทำขวัญเดือนและพิธีโกนจุกได้ค่อยๆหายไปจาก สังคมไทย

สังคมไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แม้ผู้คนจะมีฐานะทางสังคมที่แตกต่างกัน มีทั้งผู้ที่เป็น พระบรมวงศานุวงศ์ เป็นขุนนาง เป็นราษฎรสามัญชน แต่ทุกคนก็อยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข มีมิตร

^{๒๔} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๑๓๕-๑๕๐.

ไมตรีต่อกัน จนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ ๒ ได้ขยายมาถึงเมืองไทย คนไทยมีชีวิตความเป็นอยู่ที่
แร้นแค้นและใช้เวลานานกว่าบ้านเมืองจะเป็นปกติสุข นอกจากนี้คนไทยเรามีประเพณีที่ดั่งามมา
ตั้งแต่ครั้งบรรพกาล แต่เมื่อเวลาผ่านไปประเพณีบางอย่างก็ได้เลือนหายไปตามกาลเวลาเช่น
ประเพณีการทำขวัญเดือนเด็กที่เกิดใหม่ และประเพณีโกนจุก และเด็กไทยทั้งชายหญิงใน
ปัจจุบันก็ไม่ได้ไว้ผมจุกเหมือนเด็กไทยในสมัยก่อน ประเพณีโกนจุกจึงหายไปจากสังคมไทย

๔.๒ ด้านบทบาทและการวางตัวของผู้หญิง

บทบาทและการวางตัวของผู้หญิงเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย เนื่องด้วยผู้หญิงได้รับการ
การศึกษาและได้รับอิทธิพลจากตะวันตก บทบาทและการวางตัวของผู้หญิงที่เปลี่ยนแปลงไปตาม
ยุคสมัยเห็นได้อย่างชัดเจนจากตัวละครในนวนิยายเรื่องรัตนโกสินทร์ บุรพา ลูกทาส
สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา สองฝั่งคลอง เนื้อหาที่สะท้อนด้านบทบาทและการวางตัวของ
ผู้หญิงจะเห็นได้ดังนี้

๔.๒.๑ ด้านบทบาทของผู้หญิง

บทบาทของผู้หญิงที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยเห็นได้อย่างชัดเจนจากตัวละครใน
นวนิยายเรื่องรัตนโกสินทร์ บุรพา ลูกทาส สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา สองฝั่งคลอง

ตัวละคร

ผู้หญิงในสมัยรัตนโกสินทร์มักจะมีบทบาทเป็นผู้ที่ดูแลครอบครัว ไม่ค่อยออกมามี
บทบาทในสังคมมากนัก สังคมไทยคาดหวังให้ผู้หญิงมีความเป็นแม่บ้านแม่เรือน ดูแลบ้านและ
สมาชิกในบ้าน หนังสือ สตรีไทย ได้กล่าวถึงผู้หญิงในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่เก็บตัวอยู่ใน
บ้านและฝึกหัดงานบ้านงานเรือนเพื่อเป็นแม่บ้านที่ดีในอนาคตดังนี้

ดังเป็นที่ทราบกันดีว่า ในสมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น สตรีไทยมีฐานะทางสังคมต่ำกว่าบุรุษมาก ทั้งนี้เพราะขนบธรรมเนียม
ประเพณีและความเชื่อถือมาแต่โบราณ ซึ่งกำหนดให้สตรีเก็บตัวอยู่แต่ในบ้าน
ฝึกหัดอบรมวิชาการบ้านการเรือน เป็นต้นว่าการครัว การเย็บปักถักร้อย

การดูแลรักษาและทำความสะอาดเครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ ตลอดจนบ้านเรือนให้
สะอาด^{๒๙}

บทบาทของผู้หญิงในยุครัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่สะท้อน
ในนวนิยายเห็นได้จากในเรื่องรัตนโกสินทร์ ตัวละครคือส้มจีนซึ่งเป็นพี่สาวคนโตของฟัก และ
พี่ภรรยาของฟักจะมีคุณสมบัติความเป็นแม่บ้านแม่เรือนอันเป็นคุณลักษณะของผู้หญิงที่สังคม
ไทยคาดหวัง ผู้ที่เป็นแม่บ้านต้องดูแลเรื่องอาหารการกินของคนในครอบครัว ดูแลสามีและลูก
และคนในครอบครัวตลอดจนบ่าวไพร่ในบ้าน ดูแลความเรียบร้อยของบ้านเรือน นวนิยายได้
แสดงให้เห็นความเป็นแม่บ้านของส้มจีน ดังนี้

ส้มจีนนั่งอยู่ในเรือนของหล่อน ลูกสาวคนโตและลูกชายอีกสองคนวิ่งเล่น
กันอยู่ที่นอกชาน พอจะมองออกไปเห็นได้จากช่องประตู หล่อนเพิ่งละมือจากใน
ครัว ซึ่งคนในบ้านกำลังสาละวนกับการทำอาหารชนิดต่างๆ เก็บเอาไว้เป็น
อาหารแห้ง เช่นตากปลาเอาไว้ทำปลาข้าวบ้าง ตากเนื้อไว้ทำเนื้อเค็ม บางคนก็เก็บ
พวกหอมกระเทียมมาร้อยเข้าด้วยกันเป็นพวงใหญ่ๆ แขนงเก็บเอาไว้ ถ้าไม่ช่วย
กันทำทั้งปีก็คงไม่พอกิน

ในฐานะแม่บ้าน ส้มจีนต้องควบคุมบริวารให้ทำงานเหล่านี้อยู่ทุกเมื่อ
เชื่อกัน เรียกว่าไม่มีเว้นว่างกันทั้งปี ฤดูไหนมีผลไม้อะไรออกมากก็ต้องเก็บมา
เรียงเอาไว้ นอกจากกินผลไม้อัดแล้ว ต้องเอามากวนบ้าง ทำส้มลิม้บ้าง ตากแห้ง
บ้าง ล้วนแล้วแต่เป็นงานหนักตาปีตาชาติสำหรับพวกผู้หญิงโดยเฉพาะแม่บ้าน
แม่เรือน^{๓๐}

หน้าที่สำคัญของแม่บ้านคือดูแลบ้านเรือนและสมาชิกในบ้าน ส้มจีนได้รับการอบรมจาก
แม่ให้เป็นแม่บ้านที่ดีดูแลบ้าน สมาชิกในครอบครัวและบ่าวไพร่ในบ้าน เมื่อส้มจีนแต่งงานมีครอบครัว
ก็ได้เป็นแม่บ้านดูแลสามีและลูก สมาชิกในบ้านและบริวาร หน้าที่ที่สำคัญประการหนึ่งของแม่บ้าน
คือการดูแลเรื่องอาหารให้เพียงพอแก่ทุกคนในครอบครัวและบ่าวไพร่ที่เลี้ยงดู เพราะในสมัยก่อน
คนไทยอยู่เป็นครอบครัวใหญ่และมีบ่าวไพร่ในบ้าน หากเป็นครอบครัวขุนนางและผู้มีฐานะดีก็จะมี
บ่าวไพร่เป็นจำนวนมาก การเตรียมอาหารให้เพียงพอจึงเป็นเรื่องสำคัญของผู้เป็นแม่บ้าน

^{๒๙} สภาสตรีแห่งชาติ ในพระบรมราชินูปถัมภ์, สตรีไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : สภาสตรีแห่งชาติ
ในพระบรมราชินูปถัมภ์, ๒๕๑๘), หน้า ๔๓.

^{๓๐} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๒๓๖.

เพ็ญเป็นตัวละครอีกคนหนึ่งที่มีความเป็นแม่บ้านแม่เรือน เพ็ญได้เข้ามาอยู่ในวังที่ตำหนักของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี ได้ศึกษาวิชาความรู้ต่างๆของความเป็นกุลสตรี เมื่อเพ็ญแต่งงานกับพัก เพ็ญเป็นแม่บ้านดูแลบ้านเรือน ดูแลเรื่องอาหาร และควบคุมบ่าวไพร่ในบ้าน ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

พักเริ่มเคยชินเมื่อก้าวขึ้นนอกชาน แล้วมองเห็นแม่เพ็ญรอรับอยู่บนหอนั่ง ด้วยสีหน้าแจ่มใส หล่อนไม่เคยนั่งอยู่ว่างๆ แต่จะต้องทำงานกระจุกกระจิกอยู่เสมอ ไม่สลักผัก ก็ปอกผลไม้สด หรือทำขนมหลายรูปแบบ อย่างที่หล่อนได้รับการฝึกหัดมา

ต่างจากหอนั่ง บนพื้นนอกชาน บรรดาสาวๆ ในบ้านจะถูกเรียกตัวมาสอนวิชาการบ้านการเรือนกวาดซั้กันรายตัวไปเลยทีเดียว^{๑๑}

เพ็ญดูแลพักเรื่องความเป็นอยู่และดูแลเรื่องอาหาร ดังที่ในนวนิยายได้กล่าวว่า

วันนั้นทั้งวันและวันต่อๆมา แม่เพ็ญจึงวุ่นวายอยู่กับข้าวปลาอาหาร หล่อนเตรียมของว่างๆไว้ให้สามีเมื่อกลับมาถึงบ้าน แล้วพอดตกค่ำก็ให้คนยกอาหารเย็นเข้าไปครบเครื่องราวกับจัดเลี้ยงในงานพิธี

พักถึงกับอุทานเมื่อเห็นสำหรับอาหาร

“ให้พี่กินคนเดียวหรือ แม่เพ็ญ”

“กินพร้อมฉันอย่างไรล่ะคะ” หล่อนตอบยิ้มๆ

“นี่กว่ากินสักห้าคน”

อาหารนั้นจัดครบชุดแบบไทย มีทั้งรสเผ็ด รสจืด รสเปรี้ยว และผักจิ้ม นานาชนิดกินกับน้ำพริก ทุกอย่างปรุงอย่างประณีต ส่วนที่เป็นผักก็สลักเสลา ราวกับเอาไว้ดูเล่นมากกว่ากินเข้าไป^{๑๒}

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แม้จะเริ่มมีการติดต่อกับประเทศตะวันตกมากขึ้น แต่บทบาทของผู้หญิงก็ยังไม่ค่อยเปลี่ยนแปลง ตัวละครฝ่ายหญิงในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ที่อยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ยังคงมีความเป็นแม่บ้านแม่เรือน และทำหน้าที่แม่บ้านดูแลบ้านและสมาชิกในบ้านเพียงอย่างเดียวโดยไม่ต้องทำงานนอกบ้าน เช่น

^{๑๑} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๖๓๙.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๑-๖๔๒.

บัวในเรื่องบูรพาเมื่อแต่งงานกับหม่อมเจ้าวิฑูษุประภาก็ได้ดูแลบ้าน ดูแลสามี ลูกและสมาชิกในบ้าน คุณน้ำทิพย์ในเรื่องลูกทาสทำหน้าที่แม่บ้านดูแลบ้านเรือนแทนแม่ที่เสียชีวิต พลอยในเรื่องสี่แผ่นดินเมื่อแต่งงานกับคุณเปรมก็ได้เป็นแม่บ้านดูแลสามีและลูก วาดในเรื่องร่มฉัตรเมื่อแต่งงานกับคุณอรรถก็เป็นแม่บ้านดูแลสามีและลูกเช่นเดียวกัน

ยกตัวอย่างวาดในเรื่องร่มฉัตรที่ทำหน้าที่แม่บ้าน ดูแลจัดหาของใช้ภายในบ้านและของสมาชิกในครอบครัวเช่นกวนซี่ผึ้งที่ใช้สีปาก ออบผ้าจีบผ้า มวนบุหรี่ และทำอาหาร ดังนี้

วาดทนน้ออ้ออยู่ได้ไม่นาน ลงท้ายก็หางานทำจนได้โดยยึดลานดินใต้ต้นมะม่วงหลังตึกเป็นที่นั่งเล่น และทำงานไปด้วยพร้อมกัน

ชั้นแรกก็เพียงแต่กวนซี่ผึ้งสีปาก ออบผ้าแดงจีบร่า จัดแบ่งขึ้นไปให้คุณหญิงเอื้อนบนตึกใหญ่บ้าง คุณอุษาบ้าง

หนักๆเข้าพอของเหล่านี้ขาดมือลง คุณหญิงก็มักบอกอย่างเกรงใจว่า
“แม่วาดยังมีซี่ผึ้งเหลืออยู่บ้างไหม ที่นี้หมดแล้ว”

คุณอรรถนั้นโดยปรกติมักจะสูบ ‘ชิกาแรต’ ของนอก ซึ่งต้องสั่งมาเป็นคราวๆ แต่ก็มีบางครั้งที่เกิดขาดมือลง และคราวใดที่ของเหล่านี้ตักเข้ามาไม่ทัน คุณอรรถก็จะหงุดหงิดไปหลายวัน

วาดจึงตัดความรำคาญด้วยการมวนบุหรี่ใบบัว แบบที่แม่เคยมวนให้พ่อสูบใส่กล่องให้คุณอรรถ

.....
“เอ๊ะ รสดีนี่ ทั้งหอมทั้งหวาน แม่วาดนี่เก่งหลายอย่างแฮะ ฉันเพิ่งรู้ขนาดชิกาแรตฝรั่งยังทำสู้ไม่ได้”

.....
ชั้นแรกพวกบ่าวในบ้านก็พูดแต่ว่าใครว่าง วาดจึงจะขอร้องไห้วานให้ช่วยหยิบนั่นหยิบนี่

แต่ต่อมาจะด้วย ‘งามคำหวาน’ หรือความทิ้งในสิ่งที่วาดทำอยู่ก็ตาม เวลาวาดลงมือทำงาน บ่าวสาวฯจึงเมียงๆมองเข้ามาเสมอ ซึ่งวาดก็มักจะถ่ายเทวิชาให้อย่างไม่ปิดบัง.....

ท้ายสุดวาดก็ถึงกับทำของว่างแปลกๆส่งขึ้นไปบนตึกใหญ่ จนเจ้าคุณออกปากว่า

“รสมือเขาคี ต่ออายุคนแก่ไปอีกนาน”

หน้าที่เหล่านั้น จึงค่อยๆ โอนเป็นของवादไปโดยปริยาย”^{๓๓}

จากสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ จะเห็นได้ว่าบทบาทของผู้หญิงยังคงมีอยู่ในครอบครัว ไม่ออกมาสู่สังคมนอกบ้านมากนัก อาจเป็นเพราะเนื่องจากระบบการศึกษาที่ยังไม่ขยายตัวมากนัก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ บทบาทของผู้หญิงจะเริ่มเปลี่ยนไป ผู้หญิงบางส่วนจะเริ่มทำงานนอกบ้าน เพราะในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการตั้งโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นหลายแห่ง ผู้ชายและผู้หญิงได้ศึกษาวิชาความรู้เท่าเทียมกัน ผู้หญิงได้เรียนหนังสือเพิ่มมากขึ้นกว่าในสมัยก่อน ความคาดหวังของสังคมที่ต้องการให้ผู้หญิงเป็นแม่บ้านดูแลบ้านแต่เพียงอย่างเดียวได้เปลี่ยนแปลงไป เมื่อผู้หญิงได้เรียนหนังสือ มีวิชาความรู้ก็ได้ประกอบอาชีพนอกบ้านเพิ่มมากขึ้น ยกตัวอย่างผู้หญิงที่ทำงานนอกบ้านเป็นครูและเป็นครูใหญ่ของโรงเรียนในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังนี้

โรงเรียนเสาวภา เป็นโรงเรียนประเภทกลางวัน แต่เดิมชื่อว่า “โรงเรียนบำรุงสตรีวิทยา” ตั้งขึ้นตั้งแต่ปี ๒๔๔๔ โดยพระปริยัติธรรมธาดาเมื่อยังเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ อยู่กระทรวงธรรมการเป็นผู้เปิดขึ้น มีครูใหญ่ชื่อ “พลอย” (ไม่ปรากฏว่าเป็นนางหรือนางสาว) ประวัติของโรงเรียนบำรุงสตรีวิทยา ในระยะต้นนี้มีไม่ชัดเจน จนกระทั่งวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๔๗ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานโรงเรียนเสาวภามารวมกับโรงเรียนนี้ และเปลี่ยนชื่อใหม่เป็นโรงเรียนเสาวภา มีแต่นักเรียนหญิงล้วน มีนักเรียนชั้นประถมปีที่ ๑-๓ และมีมัธยม ๑”^{๓๔}

ในเรื่องญาติกาสร้อยทองบอกกับพวงแสงที่สาวว่าต้องการทำงานเป็นครูเมื่อเรียนจบ และผู้แต่งได้กล่าวบรรยายเพิ่มเติมว่าผู้หญิงในยุคปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ และต้นสมัยรัชกาลที่ ๖ ที่ได้เรียนหนังสือทำงานนอกบ้านมากกว่าที่จะเป็นแม่บ้านดูแลบ้านแต่เพียงอย่างเดียวดังเช่นในสมัยก่อน ดังนี้

“แม่สร้อย” พวงแสงเอ่ยกับน้องเป็นประโยคแรกเมื่อพบหน้ากัน “ในชีวิตแม่สร้อยนี้นะอยากได้อะไรมากที่สุด บอกพี่ทีเถอะ”

^{๓๓} ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๓, หน้า ๗๐๙-๗๑๐.

^{๓๔} สภาสตรีแห่งชาติ ในพระบรมราชินูปถัมภ์, สตรีไทย, หน้า ๘๗.

สร้อยทองนึกขำ วัยอีกเหมือนกันที่ตอบโหลงไปว่า “เป็นครูนะซี พี่พว.....”

.....

จริงดังที่สร้อยทองบอกกับพี่สาว ว่าจุดสนใจของตนขณะนั้นก็ทำงานสอนหนังสือ ซึ่งสตรีรุ่นๆเดียวกันบางบ้านเริ่มจะตื่นตัวเรียนหนังสือ และออกทำงานประกอบอาชีพนอกบ้านแทนการเป็นแม่ศรีเรือนเช่นแต่เก่าก่อนเพียงอย่างเดียว^{๓๕}

เมื่อผู้หญิงได้มีโอกาสเรียนหนังสือในโรงเรียน บทบาทของผู้หญิงก็จะเริ่มออกสู่สังคมมากขึ้น เพราะมีวิชาความรู้และเริ่มออกไปประกอบอาชีพนอกบ้านนอกเหนือจากการเป็นแม่บ้าน ดูแลบ้าน และสมาชิกในครอบครัวแต่เพียงอย่างเดียว ดังที่เรื่องญาติกาได้กล่าวอธิบายในข้างต้น และบทบาทของผู้หญิงที่ได้เปลี่ยนจากการเป็นแม่บ้านแม่เรือนแต่เพียงอย่างเดียวมาทำงานประกอบอาชีพจะเห็นได้จากตัวละครในนวนิยายคือ สร้อยทองในเรื่องญาติกา สร้อยทองเรียนจบวิชาชีพครู เมื่อแต่งงานกับชวาลก็ได้เป็นแม่บ้านและเป็นครูสอนหนังสือด้วย

เรื่องสองฝั่งคลอง ทับทิมเรียนจบคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อเรียนจบทับทิมเป็นครูสอนหนังสือ และเมื่อแต่งงานกับคุณหลานแล้วทับทิมก็ยังทำงานเป็นครูต่อไป ในนวนิยายกล่าวถึงทับทิมที่ได้เป็นครูในโรงเรียนประจำของสตรีดังนี้

แต่ถ้าเป็นเรื่องของการสอนหนังสือแล้ว ทับทิมใช้ความรู้ของหล่อนเต็มที่ สอนพวกนักเรียนหญิงรุ่นโตของโรงเรียน หล่อนกวาดขันและให้ความรู้อย่างสม่ำเสมอจนเด็กๆรักและติดใจ เมื่อหมดเวลาสอนทับทิมก็หัดขี่จักรยานกับเด็กนักเรียน หัดเล่นแบดมินตันเพื่อจะเล่นกับพวกนักเรียนประจำในวันหยุด^{๓๖}

จะเห็นได้ว่าบทบาทของผู้หญิงเริ่มเปลี่ยนแปลงจากแต่เดิมที่เป็นแม่บ้าน ดูแลบ้าน และสมาชิกในครอบครัวแต่เพียงอย่างเดียวดังเช่นส้มจิ้นและเพ็งในเรื่องรัตนโกสินทร์ บัวในเรื่องบุรพา คุณน้ำทิพย์ในเรื่องลูกทาส พลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน และวาดในเรื่องร่มฉัตร เมื่อการศึกษา ระบบโรงเรียนได้ขยายเพิ่มมากขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาผู้หญิงก็ได้รับการศึกษาเพิ่มมากขึ้น และเมื่อมีการจัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในสมัยรัชกาลที่ ๖ ผู้หญิงมีโอกาสดูเรียน

^{๓๕} ไสภาค สุวรรณ, ญาติกา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๓๘), หน้า ๒๑๑ -

^{๓๖} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๓๒๒.

จนถึงระดับอุดมศึกษา ผู้หญิงได้เรียนหนังสือ มีวิชาความรู้ที่จะทำงานนอกบ้านนอกเหนือไปจากการเป็นแม่บ้านดูแลบ้านเพียงอย่างเดียว และอาชีพที่นิยมของผู้หญิงที่มีความรู้ในปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ และต้นสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ผู้หญิงเริ่มทำงานนอกบ้านก็คืออาชีพครูดังเช่นที่สร้อยทองในเรื่องญาติกาและทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลองเป็นครูสอนหนังสือ

๔.๒.๒ ด้านการวางตัวของผู้หญิง

หนังสือ **สตรีไทย** ได้กล่าวถึงการอบรมผู้หญิงในสมัยโบราณไว้ว่า

คนโบราณอบรมลูกสาวให้มีความสำรวมในทุกประการ คือสำรวมกาย วาจา และใจ สำรวมกายหมายถึง สำรวมในอิริยาบถสี่คือ ยืน เดิน นั่ง นอน อย่างถูกต้องตามกาลเทศะไม่เกะกะตึงตัง เวลาเดินจะต้องมิให้ได้ยินเสียงฝีเท้า การสำรวมวาจาก็ถือเป็นเรื่องสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่ลูกผู้หญิงจะต้องไม่พูดมาก ถ้าไม่ควรพูด ไม่ควรออกความเห็นก็ไม่ควรกระทำ ให้สงบปากไว้เป็นการน่ารัก น่าสรรเสริญ ส่วนการสำรวมใจก็เป็นของสำคัญยิ่งสำหรับหญิงสาวไทยตั้งแต่สมัยโบราณ ผู้หญิงในสมัยนั้นจะสอนมิให้บุตรหลานที่เป็นสตรีคิดอะไรฟุ้งซ่าน โดยเฉพาะในเรื่องความสัมพันธ์ทางด้านชู้สาว คนโบราณได้อบรมให้ลูกสาวรู้จักอายในเรื่องเช่นนี้ จะไม่ยอมให้ลูกสาวมีเสรีภาพในความคิดเรื่องผู้ชาย พยายามระแวดระวังทุกทางที่จะให้ลูกสาวมีจิตใจสงบ จึงได้สอนว่าเรื่องเพศเป็นเรื่องน่าอับอายและอบรมว่าผู้หญิงจะต้องรักษานวลสงวนตัวและภูมิใจในศักดิ์ศรีของ ความบริสุทธิ์ หญิงสาวผู้ใดมีความอับอายต่อสิ่งเหล่านี้ นับว่ามีความสำรวมดีเลิศ ความอับอายต่อสิ่งที่ขัดกับประเพณีจึงเป็นคุณสมบัติและเสน่ห์อย่างหนึ่งของหญิงไทยมาตั้งแต่ครั้งโบราณมาจนถึงทุกวันนี้^{๓๓}

การวางตัวของผู้หญิงต่อเพศตรงข้ามเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยเห็นได้อย่างชัดเจนจากตัวละครในนวนิยายเรื่อง **รัตนโกสินทร์ บุปผา ลูกทาส สีแผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา สองฝั่งคลอง** ตัวละครที่อยู่ในยุคสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ จะได้รับการกวาดขันเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้าม แต่เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ เนื่องด้วยผู้หญิงได้รับการศึกษามากขึ้นทำให้มีความมั่นใจในความคิดของ

^{๓๓} สภาสตรีแห่งชาติ ในพระบรมราชินูปถัมภ์, **สตรีไทย**, หน้า ๒๗.

ตนเองมากขึ้น และการได้รับอิทธิพลตะวันตกทำให้ผู้หญิงละเลยเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้าม ดังจะเห็นได้จากตัวละครในนวนิยายดังนี้

ตัวละคร

ในเรื่องรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีเนื้อหาวงอยู่ในยุคสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ผู้หญิงจะได้รับการอบรมให้มีความเป็นกุลสตรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้าม ตัวละครคือส้มจิ้นและเพ็งได้รับการอบรมให้วางตัวต่อเพศตรงข้ามให้เหมาะสม เช่นไม่ควรพบปะพูดคุยกับเพศตรงข้าม แม้ว่าจะอยู่ในที่ที่มีคนมาก และไม่ควรรสบตากับเพศตรงข้าม เป็นต้น

ใน สุภาภิตสนอนสตรี ของสุนทรภู่ได้สอนให้ผู้หญิงรู้จักพิจารณาเมื่อมีชายมาขอบพบไว้ว่า

แม้ชายใดใจประสงค์มาหลงรัก	ให้รู้จักเชิงชายที่หมายมั่น
อันความรักของชายนี้หลายชั้น	เขารักรักนั้นประการใด
จงพินิจพิศดูให้รู้แน่	อย่าทำแต่ใจเร็วจะเหลวไหล
เปรียบเสมือนคิดปริศนาอย่าไว้ใจ	มันมักไหลแพลงชุมเป็นหลุมพราง ^{๓๔}

เรื่องรัตนโกสินทร์ ยกตัวอย่างจากนวนิยายตอนที่แสดงให้เห็นความเป็นกุลสตรีของส้มจิ้น เช่นตอนที่บุตรชายของพระราชพินิจจัยได้พบกับส้มจิ้นอีกครั้งในงานสมโภชข้างเฝือก บุตรชายของพระราชพินิจจัยได้เข้ามาพูดคุยกับส้มจิ้นและพูดเป็นเชิงเกี่ยวพาราสี แม้ว่าส้มจิ้นจะพอใจบุตรชายของพระราชพินิจจัย แต่ส้มจิ้นก็ไม่สามารถพูดหรือแสดงท่าทีได้อย่างที่ใจปรารถนา เพราะส้มจิ้นได้รับการอบรมให้มีความเป็นกุลสตรีไม่ให้พูดคุยกับชายหนุ่มโดยไม่จำเป็นและให้รักษาวลสงวนตัวสงวนท่าที ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

“แม่ส้มจิ้นจำฉันไม่ได้หรือ” เขาขยับเข้ามายืนใกล้ๆกับหล่อน แต่ที่ไม่มีท่าทีว่าจะลวนลาม “เมื่อเข้าฉันผ่านหน้าบ้านไปไม่เห็นมาใส่บาตร เป็นอะไรไปหรือเปล่า”

ส้มจิ้นเคยนึกก่อนหน้านี้นี้เหมือนกันว่า ถ้าได้มีโอกาสรู้จักผู้ชายคนนี้แล้ว เจอหน้าจะพูดจากันอย่างไร นึกเท่าไรก็นึกไม่ออก.....

^{๓๔} สุภาภิตสนอนสตรี ของ สุนทรภู่ อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๒.

.....
 แต่เมื่อเจอเข้าจริงๆ คำถามของอีกฝ่ายหนึ่งเป็นไปอย่างธรรมดา ไม่มี
 เรื่องอะไรจะต้องแก้เงินกระดากอาย สัมจินจึงตอบค้อยๆว่า

“ไม่ได้เป็นอะไร”

ท่าทางของเขาพอใจที่ได้ยินคำตอบ เพราะเขาก็มองพูดพอได้ยินกัน
 สองคนว่า

“พຽນนี้เข้าฉันจะไปอีก เมื่อไรจะได้ทำบุญตักบาตรด้วยกันสักที”

พูดอย่างนี้แปลว่าเกี่ยวละ เพราะว่าหนุ่มสาวจะทำบุญตักบาตรด้วยกันก็
 ในวันแต่งงาน สัมจินเมินหน้าไปอีกทาง ตอบเสียงแข็งขึ้นมานิดหน่อยว่า

“พูดอย่างนี้ฉันจะไม่พูดด้วยอีก ไม่ได้รู้จักมักจี่กันสักนิด”^{๙๙}

นอกจากสัมจินแล้วยังมีตัวละครอีกตัวหนึ่งคือเพ็ง เพ็งได้รับการอบรมให้มีความเป็น
 กุลสตรี มิให้สบตาบกับผู้ชาย ซึ่งในสุภาษิตสอนสตรี ของ สุนทรภู่ ได้สอนให้วางตัวให้ดีเมื่ออยู่ต่อ
 หน้าชาย ไม่ให้สบตาบกับชายหนุ่มดังนี้

อนึ่งเนตรอย่าสังเกตุให้เกินนัย

จงรู้จักอาการประมาณหมาย

แม้ประสพบพบเหล่าเจ้าผู้ชาย

อย่าชมม่ายทำชม้อยตะบอยแล^{๑๐}

ในนวนิยายกล่าวถึงเพ็งเมื่อตอนที่แม่ของเพ็งเรียกให้ออกมาไหว้พี่กดังนี้

แม่เพ็งออกมาจากห้องด้วยท่าทางสงบเสงี่ยม ไม่ถึงกับกระดากอาย แต่
 ก็ไม่อาจหาญถึงกับมองสบตาพี่ก หล่อนคงจะถูกกวัดข้นอย่างหนักไม่ให้ต่อตา
 กับผู้ชาย จึงไม่ยอมสบตาพี่กแม้แต่แวบเดียว คงกลานเข้ามาจนใกล้ตัวมารดา
 แล้วถามเสียงอ่อนโยนว่า

“คุณแม่ให้หาลูกหรือเจ้าคะ ?”

.....
 “จ๊ะ แม่เรียกออกมาไหว้คุณหลวงแพ่ง” มารดาตอบ สายตาที่มองลูกสาว
 เต็มไปด้วยความเอ็นดู “แม่เพ็งคงจะจำคุณหลวงเธอไม่ได้หรอก ตอนเล็กๆ ก่อน

^{๙๙} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๙๖ - ๙๗.

^{๑๐} สุภาษิตสอนสตรี ของ สุนทรภู่ อ้างถึงใน สตรีไทย, หน้า ๓๒.

จะเข้าไปอยู่ในวังนะ เคยชุกชนเกือบจะตกน้ำตายไปหนึ่งแล้ว เผลอคุณหลวง
ผ่านมาช่วยเอาไว้ทัน เธอมาหาวันนี้ ก็ขอให้ไหว้เธอเสีย เป็นสิริมงคลกับตัวเอง”

นัยน์ตาต่ำล็บของแม่เพ็งซ้อนขึ้นมองดูพักแล้วหลบลงต่ำเมื่อเจ้าตัว
กระพุ่มมือไหว้อย่างอ่อนช้อย ^{๑๑}

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แม้จะมีการติดต่อกับประเทศตะวันตก ผู้หญิงเริ่มได้รับ
การศึกษา แต่เรื่องกิริยามารยาท การวางตัวก็ยังคงคล้ายคลึงกับสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓
คือได้รับการอบรมให้มีความเป็นกุลสตรี วางตัวให้เหมาะสมกับเพศตรงข้ามเช่น บัว ซึ่งเป็น
ตัวละครในเรื่องบุรพา คุณจอมคลีเจ้าจอมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรับบัวเป็น
บุตรบุญธรรมและอยู่ที่ตำหนักของคุณจอมคลีในพระบรมราชวัง เมื่อบัวพบกับหม่อมเจ้าวิชิษุประภา
เป็นครั้งแรก บัวไม่ได้คุยหรือแม้แต่สบตากับหม่อมเจ้าวิชิษุประภาตามแบบกุลสตรีที่ดีในสมัยนั้น
ในนวนิยายบรรยายบัว ดังนี้

“ไปไหนมาไหนก็ต้องเอาลูกสาวติดไปด้วย วันหนึ่งนางบัวมีเรือนไป ข้า
มิต้องหาลูกใหม่ให้คลีอีกหรือ”

คุณจอมคลีก้มหน้าลงยิ้ม ไม่ต่อปากต่อคำด้วย

พร้อมกันนั่นเอง สายพระเนตรหม่อมเจ้าวิชิษุประภาก็เหลือบเห็นหญิงสาว
ผู้หมอบเฝ้าอย่างสงบเสงี่ยมถัดไปทางด้านหลัง

หล่อนเงยหน้าขึ้นเล็กน้อยเมื่อได้ยินชื่อ ดวงหน้าจิ้มลิ้มพริ้มเพราของ
หล่อนจึงประจักษ์แจ่มแจ้งในพระเนตรของเจ้าชายหนุ่ม

.....
สวยสดอ่อนแอ่นอรชร ผิวขาวเหลืองดูผ่องบางราวกับไม่เคยสัมผัสไอแดด
ร้อนแรงในชีวิต ปากแดงบางจิ้มลิ้ม แก้มนวลรับกันเหมาะเจาะน่ารักเหมือนรูปหุ่น
นัยน์ตาที่เหลือบมองเพียงแวบเดียวแล้วหลบต่ำลงอย่างสำรวม ก็ยังเห็นได้ชัดว่า
เป็นนัยน์ตาใสคมเป็นประกายราวกับนิล..... ^{๑๒}

^{๑๑} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๕๑๗ - ๕๑๘.

^{๑๒} ว.วินิจฉัยกุล, บุรพา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : เพื่อนดี, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘๒.

ตัวละครในนวนิยายเช่นคุณน้ำทิพย์ในเรื่องลูกทาส พลอยและช้อยในเรื่องสี่แผ่นดิน วาดและกลั่นในเรื่องร่มฉัตร พวงแสงและสร้อยทองในเรื่องญาติกา ทุกคนอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ล้วนได้รับการอบรมจากผู้ใหญ่ให้มีความเป็นกุลสตรีเช่น ไม่อยู่กับผู้ชายตามลำพัง ไม่ไปไหนกับผู้ชาย โดยไม่มีผู้ใหญ่ควบคุมดูแล และไม่กล่าวถึงผู้ชายในเชิงความรัก เป็นต้น

ยกตัวอย่างพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน ตอนที่เนืองพี่ชายของช้อยไปรับราชการทหารที่นครสวรรค์ พลอยและช้อยทำอาหารฝากไปให้เนือง พลอยรักและคิดถึงเนืองพี่ชายของช้อยจึงเขียนจดหมายถึงเนือง แม้ถ้อยความในจดหมายจะไม่ได้กล่าวถึงความในใจของพลอยที่ต้องการแสดงความรักและคิดถึง แต่เมื่อพลอยเล่าให้ช้อยฟัง ช้อยไม่เห็นด้วยที่พลอยจะเขียนจดหมายถึงเนืองเพราะการเขียนจดหมายถึงผู้ชายเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมในยุคสมัยนั้น ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

“จะดีหรือพลอย ? ใครเขารู้เข้าจะนำเกลียด พลอยอย่าเขียนไปดีกว่า”

“ฉันไม่ได้เขียนอะไรที่ใครจะมาว่าได้หรอกช้อย” พลอยรีบตอบทันที แล้วก็หยิบหนังสือที่เขียนไว้เอามาเปิดฉีกให้ช้อยอ่าน ช้อยรับหนังสือไปอ่านทำปากหมุบหมิบอยู่ครู่หนึ่งแล้วก็ตอบว่า

“ถึงนั้นก็เถอะ ใครเขาจะไปรู้ว่าพลอยเขียนไปว่าอะไร สักแต่เพียงส่งหนังสือไปถึงผู้ชาย มันก็ไม่ดีเสียแล้ว คนขนาดเรานะ จริงๆนะพลอย ถึงพี่เนืองแกจะเป็นพี่ฉันแท้ๆ ฉันก็ยังไม่วางใจ เดี่ยวจดหมายนี้หลุดไปถึงมือใคร เขาก็จะพูดกันไปต่างๆ เชื้อฉันเกิด ฉันมันคนบ้าคนหลังใครๆ เขาก็รู้ แต่นานๆก็ขอพูดกันจริงๆสักครั้ง ฉันรักพลอยก็อยากให้พลอยดี เห็นอะไรที่จะทำให้พลอยเสียได้เพียงแต่น้อย ฉันก็ต้องเตือน พลอยอย่าโกรธฉันนะ”

พลอยรู้สึกทั้งรักทั้งเห็นใจช้อยในเจตนาดีที่มีต่อตน และเห็นจริงตามที่ช้อยพูดทันที มีอนันฉีกจดหมายพลางพูดว่า

“ไม่ได้โกรธดอกช้อย ฉันเห็นใจ และได้คิดแล้ว”

ช้อยยิ้มด้วย แล้วกล่าวว่า

“เอายังงี้ดีกว่า วันนี้ฉันจะเล่นฤาษีแปลงสารสักที” แล้วช้อยก็หยิบกระดาษมาเขียนจดหมายถึงพี่เนืองเป็นเนื้อความสั้นๆบอกทุกข์สุข ลงท้ายด้วยข้อความว่า “แม่พลอยเขาสั่งให้ฉันบอกมาด้วยว่าเขาคิดถึง” แล้วช้อยก็ส่งหนังสือให้พลอยดูถามว่า

“เท่านี้ก็เห็นจะพอกระมัง ?”

พลอยพยักหน้ารับคำ เพราะประโยคที่ซ้อยเขียนลงไปตอนท้ายนั้น ถึงจะสั้นและธรรมดา ก็เป็นถ้อยคำที่บรรยายความในใจของพลอยโดยสิ้นเชิง^{๓๖}

เมื่อกาลเวลาผ่านไป การวางตัวของผู้หญิงก็ได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ พลอยซึ่งเป็นตัวละครในเรื่องสี่แผ่นดินได้คิดเปรียบเทียบเรื่องการวางตัวของผู้หญิง โดยเปรียบเทียบกับตัวเองเมื่อสมัยเป็นสาวในสมัยรัชกาลที่ ๕ กับผู้หญิงในสมัยรัชกาลที่ ๖ พลอยมองว่าการวางตัวของผู้หญิงเปลี่ยนไป ผู้หญิงในยุคสมัยรัชกาลที่ ๖ ไปเทียบกับผู้ชายโดยไม่มีผู้ใหญ่ควบคุมดูแลและพูดจาหยอกล้อสนทนา ซึ่งพลอยมองว่าเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสม ในเรื่องสี่แผ่นดิน แสดงให้เห็นความคิดของพลอยดังนี้

พลอยคิดถึงความเจริญต่างๆ ที่ตาอันพูดมาในจดหมายแล้วก็หนักใจ ตาอันบ่นมาว่า เมืองไทยนั้นล้ำหลังไม่เจริญพอ แต่ความจริงเมืองไทยเท่าที่พลอยเห็นนั้น รู้สึกว่าจะเจริญออกไปไกลกว่าแต่ก่อนมากมาย จนพลอยแทบจะก้าวตามไปไม่ทันอยู่แล้ว จิตใจของคนก็ดี วิธีจะพูดจาปฏิบัติตนก็ดี พลอยสังเกตเห็นว่าหละหลวมมากกว่าแต่ก่อน ไม่มีใครคอยถือประเพณีเคร่งครัดอย่างแต่ก่อน ผู้หญิงสาว ๆ สมัยใหม่ รู้สึกว่าจะเก่งในสายตาของพลอย จะพูดจาสิ่งใดหรือกระทำตนโดยทั่วไป ก็สื่อให้พลอยเห็นว่าขาดความระมัดระวัง โดยเฉพาะในการติดต่อกับผู้ชายแล้ว พลอยก็ยังเห็นว่าปล่อยกันจนเกินควร อย่างในงานฤดูหนาวซึ่งเดี๋ยวนี้ย่อนมามีที่สวนจิตรลดา พลอยก็เห็นผู้หญิงสาว ๆ เดินเที่ยวกับผู้ชายหนุ่มเป็นกลุ่ม ๆ พูดจาหยอกล้อกันเล่นอย่างสนุกสนาน และไปด้วยกันโดยอิสระเสรี ไม่มีผู้ใหญ่คอยควบคุมอย่างแต่ก่อน ซึ่งทั้งหมดนี้ พลอยก็ได้แต่นั่งคิดอยู่ในใจ ไม่กล้าจะพูดให้ใครได้ยินเพราะกลัวจะถูกหาว่าล้ำสมัย^{๓๗}

พลอยมีลูกสาว ๑ คนคือประไพ ประไพเริ่มโตเป็นวัยรุ่นในปลายสมัยรัชกาลที่ ๖ พลอยเป็นห่วงเรื่องกิริยามารยาท และการวางตัวของประไพที่ขาดความระมัดระวังซึ่งแตกต่างจากยุคสมัยของพลอยที่ต้องมีกิริยามารยาท การพูดจาที่นุ่มนวลเรียบร้อย ดังที่ผู้แต่งกล่าวไว้ในนวนิยายดังนี้

^{๓๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๑๙๘ - ๑๙๙.

^{๓๗} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๒, หน้า ๖๙๖.

ประไพกำลังแตกเนื้อสาวขึ้นมาทุกวัน พลอยส่งให้ไปอยู่โรงเรียนกินนอนแห่งหนึ่ง และรับกลับมาค้างบ้านอาทิตย์ละครั้ง สิ่งที่พลอยวิตกก็คือกิริยามารยาทของประไพนั้น ดูจะเป็นสมัยใหม่ฟุ่มเฟือยเกินไป ในสายตาของพลอยถึงจะคอยตักเตือนอย่างไร เวลาผลอ ประไพก็แสดงกิริยาไ้แก่ต่างๆ ออกมาให้เห็น จะเดินเหิน จะลุกจะนั่ง ดูเป็นไปโดยอิสระเสรี ขาดความระมัดระวัง ผิดกับที่พลอยได้เคยรับการอบรมสั่งสอนมาแต่ยังเด็กๆ การพูดจาของประไพนั้น บางครั้งทำให้พลอยต้องตกใจ เพราะประไพพูดตรงๆ ในเรื่องหลายเรื่องที่เด็กผู้หญิงไม่ควรจะพูด ^{๕๕}

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ประไพโตเป็นผู้หญิงสาวและถึงวัยที่พร้อมจะมีครอบครัว พลอยมองว่าประไพแตกต่างจากตนเมื่อตอนที่มียายุเท่ากัน ในนวนิยายกล่าวถึงความคิดของพลอยดังนี้

พลอยนึกดูประไพแล้ว ก็ยังรู้สึกตัวว่าเข้าใจลูกสาวน้อยลงทุกที เพราะเดี๋ยวนี้ ประไพเริ่มจะสนใจในเพื่อนผู้ชายและสนใจจนออกนอกหน้า จริงอยู่ประไพมิได้ประพฤติตนให้เสียหายแต่อย่างใด และถึงแม้ประไพจะได้มีโอกาสได้พบปะกับผู้ชายหนุ่มๆ ที่เป็นพี่น้องของเพื่อนฝูงตามบ้านของคนเหล่านั้น ประไพก็ยังมิได้เคยสนิทสนมกับใคร ถึงกับไปมาหาสู่กันถึงบ้าน แต่บางครั้ง วิธีที่ประไพจะพูดถึงเพื่อนฝูงที่เป็นผู้ชาย ทำให้พลอยต้องเลิควมมองดูลูกสาวอย่างฉงน เพราะประไพจะไม่พูดถึงผู้ชายในฐานะเพื่อนฝูงหรือคนรู้จักอีกต่อไป แต่ถ้าพูดถึงผู้ชายที่ไร ประไพก็จะพูดไปในแง่พิจารณาเลือกเฟ้น ในทำนองว่า คนนั้นคนนี้จะมีคุณสมบัติไม่ใช่อะไร พอที่ประไพจะแต่งงานด้วยหรือไม่ ไม่ว่าจะพูดถึงผู้ชายคนใด ประไพจะต้องพูดในแง่ นั้นทุกครั้ง และผู้ชายคนใดที่มีเมียแล้ว ประไพมักจะไม่วิตถึงเลย นอกจากจะมีเรื่องเกี่ยวข้องต้องพูดถึงจริงๆ

พลอยเอาความคิดของประไพมาเทียบกับความรู้สึกนึกคิดของตนเอง เมื่อยังสาวๆ ก็รู้ทันที่ว่าแตกต่างกันมาก เมื่อพลอยยังสาวๆ นั้น ไม่ว่าจะพูดหรือจะคิดถึงผู้ชาย พลอยก็มักจะเอาผู้ชายนั้นตั้งไว้ให้ห่างตัวที่สุดที่จะห่างได้ เรื่องที่จะไปคิดถึงกับว่าจะเอามาเป็นลูกเป็นผัวนั้น เป็นอันไม่มีอย่างเด็ดขาด แต่เมื่อได้ย่นวิริหุคของประไพ พลอยก็ไม่เข้าใจว่ากาลสมัยนั้นสามารถทำให้ลูกสาวของตนแท้ๆ นั้นแตกต่างห่างไกลกับตนไปได้ถึงเพียงนั้น ^{๕๖}

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๖ - ๗๕๗.

^{๕๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๓, หน้า ๘๔๒ - ๘๔๓.

ในยุคสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อตอนที่พลอยอายุเท่ากับประไพ พลอยไม่กล้าคิดเรื่องความรัก เรื่องการแต่งงาน หรือมีความคิดเลือกผู้ชายที่จะมาเป็นคู่ชีวิต แต่เมื่อถึงรุ่นลูกของพลอย ประไพจะกล่าวถึงผู้ชายในลักษณะที่คัดเลือกว่า ผู้ชายคนใดจะเป็นผู้ที่เหมาะสมที่ประไพจะแต่งงานด้วย ซึ่งพลอยมองว่าแตกต่างจากยุคสมัยของพลอย ทั้งนี้เนื่องด้วยการได้รับอิทธิพลตะวันตก ประกอบกับผู้หญิงได้รับการศึกษาทำให้ผู้หญิงมีความมั่นใจในตัวเองเพิ่มมากขึ้น จึงมีความคิดว่าผู้หญิงและผู้ชายมีสิทธิเท่าเทียมกัน สามารถทำทุกอย่างได้เหมือนกัน

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ และต้นสมัยรัชกาลที่ ๘ คนไทยได้ไปเรียนต่างประเทศเพิ่มมากขึ้น ผู้หญิงที่มีฐานะก็ได้ไปเรียนต่างประเทศเช่นกัน ผู้หญิงบางคนก็กลับมาจากต่างประเทศก็ทำตัวเลียนแบบฝรั่ง ทั้งกิริยามารยาท การวางตัว ยกตัวอย่างเช่นอารีย์ ลูกสาวของวาดในเรื่องร่มฉัตร ที่ทำตัวเลียนแบบฝรั่ง ในนวนิยายได้บรรยายอารีย์ตอนที่กลับมาถึงเมืองไทยดังนี้

สตรีที่ก้าวลงจากรถ ด้วยท่วงท่ากระฉับกระเฉงนั้นมีลักษณะเป็น
'แหม่ม' ทุกกระเบียดนิ้ว รวมทั้งวิธีการทักทายที่เข้ามาออกจอบวาดทั้งแก้มซ้าย
ขวา

"คุณแม่..."

เสียงเอ่ยขานค่อนข้างแปร่งขึ้นจุก ฟังคล้าย 'คุณแหม่ม'...มากกว่า และ
เพราะวิธีพูดแบบนี้แหละ แม่กลืนจึงเลยกระซิบถามวาดว่า

"ไอ้เกาหมากกะอีหอบนี่ ที่ไหนมันไกลกว่ากันหือ?"

"อีหอบมันต้องไกลกว่าสิ เกาหมากนี่มันแถวๆ ไทรบุรีแค่นี้เอง"

"เอ...จันในอีหอบคงมีคนไทยอยู่มาก ตอนตาเอี่ยมแก่กลับมาณะ พูด
ไทยชัดกว่านั้นนะ"

ยายอารีย์ปราดเปรียว ไม่เก้อเขินสักนิดเดียว ขณะที่คุณอรรถและ
ตาเอี่ยมพาไปแนะนำให้รู้จักคณะผู้มาต้อนรับ...^๔

อารีย์เป็นคนที่เอาแต่ใจตัวเองมาตั้งแต่เด็ก เมื่ออารีย์ได้ไปเรียนที่เกาหมากและกลับมาเมืองไทย อารีย์ก็ยิ่งทำตามใจตัวเองมากขึ้น ทำตัวเลียนแบบฝรั่ง ไม่ปฏิบัติตามแบบฉบับผู้หญิงไทยที่ต้องมีความเป็นกุลสตรี ที่ต้องระวังเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้าม และพูดถึงเพศตรงข้ามอย่างเหมาะสม ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

^๔ ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๔, หน้า ๑๐๕๐.

“เดี่ยวไปกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลเสียลูก จะได้มีความสุขความเจริญ”

“หนูกรวดเป็นเสียเมื่อไหร่ คุณแม่ช่วยกรวดให้ด้วยแล้วกัน วิจิตรคะ จะมาทำไมไม่บอก ทานของเช้าหรือยัง.....”

ยายอารีย์ว่าแล้วก็สอดแขนคล้องแขนคุณหลวงหนุ่มน้อยเดินจากไปพร้อมด้วยเสียงพูดจ้อจยๆ และเสียงสั่งบ่าวลอยตามลมมาว่า

“ใครไปบอกเอิญทีชี ขอของเช้าสองที่ เครื่องฝรั่งนะ ไม่ใช่เครื่องไทย”

งานในคืนนั้น เป็นงานที่เอิกเกริกในรอบปีขนาดหนังสือพิมพ์ลงข่าวกันอย่างเกรียวกราว โดยตั้งสมญาให้ยายอารีย์ว่า

“ดาวดวงเด่นแห่งฟ้าสยาม”

และของขวัญที่ยายอารีย์พึงพอใจมากกว่าสิ่งใด คือแหวนงูซึ่งเกี่ยววัดวัดกันไว้ ตาฝังด้วยทับทิมและมรกตเม็ดเล็กจิ๋ว

“พอดีนิ้วหนูเลยคะ วิจิตรเธอรู้ขนาดได้ยังไงคะ”

ยายอารีย์จะภูมิใจนัก หากมีใครตั้งข้อสังเกตเรื่องแหวนวงนี้และไล่เลียงว่าทำไมต้องทำเป็นงูพันกัน แม้วาดจะเตือนว่า

“เราเป็นผู้หญิงนะลูก ทำอะไรผู้ชายไปจะไม่เหมาะ”

หากยายอารีย์มักจะเถียงว่า

“ได้.....คุณแม่ขา ของอย่างนี้เดี๋ยวนี้เขาพูดกันได้แล้วคะ”^{๔๔}

อารีย์ในเรื่องร่มฉัตรเป็นผู้หญิงที่ตามใจตัวเอง ประกอบกับการได้ไปเรียนต่างประเทศ ทำให้อารีย์รับวัฒนธรรมตะวันตก เลียนแบบฝรั่งจนกระทั่งลืมนึกถึงกิริยามารยาท การวางตัวของกุลสตรีไทย อารีย์จึงเป็นตัวอย่างของผู้หญิงบางส่วนในสังคมไทยในยุคสมัยรัชกาลที่ ๗ และต้นสมัยรัชกาลที่ ๘ ที่ได้ไปเรียนต่างประเทศและประพฤติตัวตามแบบฝรั่ง ในยุคสมัยรัชกาลที่ ๘ ผู้หญิงสามารถไปเที่ยวกับผู้ชายได้อย่างอิสระมากยิ่งขึ้น ทำให้ผู้หญิงบางกลุ่มประพฤติตัวไม่เหมาะสม เช่นสาครซึ่งเป็นญาติของทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลอง สาครทำตัวเหมือนกับผู้หญิงสมัยใหม่บางกลุ่มในยุคนั้นคือออกเที่ยวนอกบ้านแทนที่จะอยู่ดูแลบ้าน สาครออกไปเที่ยวกับเพื่อนผู้ชายและเพื่อนผู้หญิงโดยไม่มีผู้ใหญ่ควบคุมดูแล ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

อย่างน้อย คำบอกเล่าของพี่เลี้ยงทำให้หล่อนรู้อย่างหนึ่งว่าสาครทำตัวเป็นสาวสมัยใหม่ ความจริงก็ไม่แปลกหรอก ผู้หญิงสาว ๆ สมัยนั้นเริ่มจะก้าวออกมา

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๔ - ๑๐๗๕.

เที่ยวนอกบ้านแทนการเก็บตัวอยู่กับครวอย่างสมัยก่อน หญิงสาวชายหนุ่ม
รวมกลุ่มกันไปเที่ยวโดยไม่มีผู้ใหญ่ไปด้วย บางทีก็ไปที่สนามแข่งม้า ไปเดินรำ ไป
ออกงานเลี้ยงต่างๆ แทบไม่เว้นแต่ละวัน^{๔๔}

การวางตัวของผู้หญิงต่อเพศตรงข้ามเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย เนื่องจากผู้หญิงได้รับการ
การศึกษาทำให้ผู้หญิงมีความมั่นใจในความคิดของตัวเองเพิ่มมากขึ้น และการได้รับอิทธิพลจาก
ตะวันตกก็เป็นปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ผู้หญิงประพฤติเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ในสมัย
รัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ผู้หญิงได้รับการกดดันให้มีความเป็นกุลสตรีดังจะเห็นได้จากสัมปณ
และเพ็ญในเรื่องรัตนโกสินทร์ สัมปณแม้จะพอใจบุตรชายของพระราชพิณิจัยแต่ก็ไม่สามารถพูดคุย
หรือแสดงท่าทีได้ตามที่ต้องการ เพ็ญก็ได้รับการอบรมให้มีความเป็นกุลสตรีไม่ให้สบตากับชายหนุ่ม
ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และสมัยรัชกาลที่ ๕ แม้ประเทศไทยจะติดต่อกับประเทศตะวันตกเพิ่มมากขึ้นแต่
ผู้หญิงก็ยังคงได้รับการกดดันเรื่องความเป็นกุลสตรีดังเช่นบัวในเรื่องบุรพา ตอนที่บัวพบกับ
หม่อมเจ้าวิษณุประภา บัวก็ไม่ได้พูดหรือแม้แต่สบตากับหม่อมเจ้าวิษณุประภา ในสมัยรัชกาลที่ ๕
ผู้หญิงก็ยังคงได้รับการกดดันเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้าม ยกตัวอย่างเช่นพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน
พลอยจะเขียนจดหมายถึงเรื่องที่ชายของช้อยก็ไม่สามารถทำได้เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสม

ในยุคสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมาผู้หญิงขาดความระมัดระวังเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้าม
เป็นอย่างมาก ทั้งนี้เหตุผลหนึ่งเนื่องมาจากผู้หญิงได้รับการศึกษาเพิ่มขึ้นจึงมีความมั่นใจในความคิด
ในการกระทำของตนเองเพิ่มมากขึ้น และการได้รับอิทธิพลตะวันตกทำให้ผู้หญิงไทยทำตัว
เลียนแบบฝรั่งจนละเลยคำอบรมสั่งสอนของพ่อแม่ญาติผู้ใหญ่ที่อบรมให้มีความเป็นกุลสตรี
ดังเช่นในเรื่องสี่แผ่นดิน พลอยมองว่าผู้หญิงในยุคสมัยรัชกาลที่ ๖ ละเลยเรื่องการวางตัวที่เหมาะสม
ต่อเพศตรงข้าม เพราะผู้หญิงไปเที่ยวกับผู้ชายโดยไม่มีผู้ใหญ่ควบคุมดูแล และผู้หญิงยังพูดจา
หยอกล้อกับผู้ชายอย่างสนิทสนม และลูกสาวของพลอยคือประไพซึ่งเริ่มโตเป็นวัยรุ่นในตอนปลาย
สมัยรัชกาลที่ ๖ ก็ทำให้พลอยหนักใจเพราะประไพขาดความระมัดระวังเรื่องการพูด กิริยามารยาท
การลุก นั่ง เดินก็ขาดความระมัดระวัง เมื่อประไพถึงวัยพร้อมจะมีครอบครัวในสมัยรัชกาลที่ ๗
ประไพก็จะพูดในทำนองเลือกเฟ้นผู้ชายที่จะมาเป็นคู่ชีวิต ซึ่งตอนที่พลอยเป็นสาวในสมัยรัชกาลที่
๕ พลอยไม่กล้าคิดเรื่องผู้ชายที่จะแต่งงานด้วย ในเรื่องร่มฉัตร อารีย์ลูกสาวของवादได้ไปเรียนที่
เกาะหมาก อารีย์รับวัฒนธรรมตะวันตก ทำตัวแบบฝรั่ง เช่น พูดภาษาอังกฤษปนภาษาไทย แสดง
ท่าทีสนใจผู้ชายจนเกินความเหมาะสม เป็นต้น อารีย์จึงเป็นตัวแทนผู้หญิงบางกลุ่มในสมัยรัชกาล
ที่ ๗ และต้นสมัยรัชกาลที่ ๘ ที่ได้ไปเรียนต่างประเทศและทำตัวเลียนแบบฝรั่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๘

^{๔๔} ว.วินิจัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๑๔๖.

ผู้หญิงบางกลุ่มประพฤติตัวตามแบบฝรั่ง ออกเที่ยวนอกบ้านกับผู้ชายโดยไปกันเป็นกลุ่มใหญ่ ไปตามสถานที่บันเทิงเช่น สนามแข่งม้า โรงเต็นรำ ดังเช่นสาครญาติของทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลอง

จากการศึกษานวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์จะเห็นได้ว่า บทบาทของผู้หญิงเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึงช่วงเวลาก่อนที่การศึกษาระบบโรงเรียนจะได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้หญิงจะเป็นแม่บ้านดูแลบ้านและสมาชิกในครอบครัวแต่เพียงอย่างเดียวดังเช่นส้มจิ้นและเพ็งในเรื่องรัตนโกสินทร์ บัวในเรื่องบุรพาคุณน้ำทิพย์ในเรื่องลูกทาส พลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน และวาดในเรื่องร่มฉัตร แต่เมื่อผู้หญิงได้เรียนหนังสือในโรงเรียน มีวิชาความรู้ ผู้หญิงก็ได้ทำงานประกอบอาชีพนอกบ้านเพิ่มมากขึ้นดังเช่นสร้อยทองในเรื่องญาติกาและทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลองที่เป็นครูสอนหนังสือ

การวางตัวของผู้หญิงโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้ามซึ่งเป็นเรื่องที่สังคมไทยให้ความสำคัญก็ได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยดังที่ผู้แต่งได้สะท้อนให้เห็นในนวนิยายในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้หญิงได้รับการกวดขันเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้ามเช่นไม่ควรอยู่กับผู้ชายตามลำพัง ไม่ควรพูดถึงผู้ชายในด้านความรัก เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากส้มจิ้นและเพ็งในเรื่องรัตนโกสินทร์ บัวในเรื่องบุรพา คุณน้ำทิพย์ในเรื่องลูกทาส พลอยและซ้อยในเรื่องสี่แผ่นดิน วาดและกลืนในเรื่องร่มฉัตร พวงแสงและสร้อยทองในเรื่องญาติกา ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมาผู้หญิงขาดความระมัดระวังเรื่องการวางตัวต่อเพศตรงข้ามลงไปอย่างมาก เพราะมีความมั่นใจในความคิดของตนเอง พูดและกระทำตามความคิดของตนซึ่งผู้ใหญ่อาจจะมองว่าเป็นสิ่งที่กุลสตรีไม่ควรทำ เช่นพูดแสดงความคิดเห็นเรื่องลักษณะของผู้ชายที่จะแต่งงานด้วย สาเหตุที่ทำให้ผู้หญิงมั่นใจในตัวเองเพิ่มมากขึ้นก็คือผู้หญิงได้รับการศึกษาทำให้ผู้หญิงกล้าคิด กล้าแสดงออกมากกว่าผู้หญิงในสมัยก่อน และการได้รับอิทธิพลตะวันตกทำให้เกิดการทำตามแบบฝรั่ง ดังเช่นประไพบุตรสาวของพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน อารีย์บุตรสาวของวาดในเรื่องร่มฉัตร และสาครญาติของทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลอง

๔.๓ ด้านการแต่งกาย

การแต่งกายของผู้ชายและผู้หญิงจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ซึ่งผู้แต่งนวนิยายได้สะท้อนให้เห็นจากการแต่งกายของตัวละคร นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ได้สะท้อนการแต่งกายของผู้ชายและผู้หญิงดังนี้

ตัวละคร

๔.๓.๑ ด้านการแต่งกายของผู้ชาย

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์จะไม่ค่อยกล่าวถึงการแต่งกายของผู้ชายเท่าใดนัก นวนิยายที่แสดงให้เห็นการแต่งกายของผู้ชายอย่างเด่นชัดคือเรื่องรัตนโกสินทร์ สีแผ่นดินร่มฉัตร สองฝั่งคลอง การแต่งกายของผู้ชายในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ จะเห็นได้จากการแต่งกายของตัวละครในเรื่องรัตนโกสินทร์ ผู้ชายนุ่งผ้าโจงกระเบน ใ้ผมทรงหลักแจวหรือทรงมหาดไทย ดังที่ผู้แต่งบรรยายการแต่งกายและการไว้ทรงผมของอาของฟักดังนี้

.....ส่วนผู้เป็นแขกเป็นชายหนุ่มวัยอ่อนกว่าไม่กี่ปี เค้าน้ำแบบจีน นัยน์ตาเรียว ผิวขาวละเอียด แต่แทนที่จะแต่งกายแบบจีนกลับนุ่งโจงกระเบน ตัดผมทรงหลักแจวแบบคนไทยทุกกระเบียดนิ้ว *๐

เนื้อความตอนหนึ่งในนวนิยายผู้แต่งได้บรรยายการแต่งกายของสน หลานชายของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา สมุหพระกลาโหม ทำให้ได้ทราบว่าผู้มีฐานะจะแต่งกายด้วยผ้าเนื้อดีมีราคา และบางคนจะสวมเสื้อด้วย ส่วนผู้ชายสามัญชนในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ไม่นิยมสวมเสื้อ ทั้งนี้เพราะเมืองไทยเป็นเมืองร้อน ดังที่ผู้แต่งบรรยายไว้ดังนี้

.....ฟักก็เห็นขบวนคนหมู่หนึ่งเดินสวนทางมาพอดี ล้วนแล้วแต่เป็นชายฉกรรจ์ คนเดินนำหน้าแต่งกายด้วยผ้าโจงกระเบนเนื้อดีมีราคา ซ้ำยังสวมเสื้อด้วย มิได้ปล่อยท่อนบนเปลือยเปลือยอย่างชาวบ้านทั่วไป *๑

การที่ผู้แต่งกล่าวว่า “ซ้ำยังสวมเสื้อด้วย มิได้ปล่อยท่อนบนเปลือยเปลือยอย่างชาวบ้านทั่วไป” แสดงให้เห็นว่าปกติผู้ชายจะไม่นิยมสวมเสื้อ การไว้ทรงผมของผู้ชายไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ จะไว้ผมทรงหลักแจวหรือทรงมหาดไทยดังเช่นที่ยกตัวอย่างอาของฟักในข้างต้น ซึ่งผมทรงหลักแจวหรือทรงมหาดไทย พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ได้อธิบายว่า ทรงผมผู้ชายที่โกนรอบศรีษะ แต่ไว้ยาวตรงกลางกระหม่อม แล้วหวีแต่งเรือนผม

*๐ ว.วินิจชญกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓.

*๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๕.

ตามแต่จะเห็นงาม^{๕๖} ผู้ชายไว้ผมทรงหลักแจวหรือทรงมหาดไทยจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงเริ่มเปลี่ยนแปลงทรงผม ดังที่ ชัย เรื่องศิลป์กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม ดังนี้

ผู้ชายในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไว้ผมทรงมหาดไทยน้อยลงกว่าแต่ก่อน คนหัวสมัยใหม่นิยมไว้ผมแสกหรือผมเสยแทนผมมหาดไทย^{๕๗}

การแต่งกายของผู้ชายได้เปลี่ยนแปลงไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และสมัยรัชกาลที่ ๕ ประเทศไทยได้ติดต่อกับประเทศตะวันตกเพิ่มมากขึ้นแต่ผู้ชายทั้งที่เป็นสามัญชนและที่เป็นข้าราชการก็ยังคงไม่นิยมสวมเสื้อเช่นเดียวกับสมัยก่อน ทำให้ชาวตะวันตกตำหนิพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชประสงค์ปรับปรุงการแต่งกายของผู้ชายให้ทัดเทียมกับประเทศที่เจริญแล้วจึงโปรดให้ข้าราชการสวมเสื้อ และเสื้อที่สวมให้เป็นแบบฝรั่ง มีเสื้อชั้นใน เสื้อชั้นนอกอย่างฝรั่ง ผูกเนคไท นุ่งผ้าม่วง สวมถุงเท้า รองเท้า เมื่อพระองค์ทรงเห็นว่าเสื้อชั้นใน เสื้อชั้นนอกแบบฝรั่ง และเนคไทไม่เหมาะสม พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เปลี่ยนแปลงแบบเสื้อมาเป็นเสื้อราชปะแตนแบบไทย คือเสื้อนอกกระดุมห้าเม็ด ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาผู้ชายจึงมีรูปแบบเครื่องแต่งกายคือ สวมเสื้อราชปะแตน นุ่งผ้าม่วงหรือผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้า จนกระทั่งถึงสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีจึงเปลี่ยนเป็นชุดสากล ดังที่ในหนังสือ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ กล่าวว่

การปรับปรุงการแต่งกายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเชิดชูวัฒนธรรมสำหรับชาย ในระยะแรกนิยมแต่งกายแบบสากลเฉพาะ ใช้เสื้อนอกแบบคอ ผูกเนคไทหรือโบว์แบบหูกะต่าย แต่ยังคงนุ่งผ้าม่วงและสวมถุงและรองเท้า ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งกายแบบราชการ (Raj Pattern) คือสวมหมวก เสื้อนอกกลุกระดุมห้าเม็ด สวมถุงเท้าและ

^{๕๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๙), หน้า ๕๕๔.

^{๕๗} ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : บุรพาสาน), หน้า ๒๘๘.

รองเท้า ซึ่งได้ถือกันสืบต่อมาจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ.๒๔๗๕ ซึ่งได้เปลี่ยนไปเป็นการแต่งกายแบบสากล ^{๕๔}

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาการแต่งกายของผู้ชายจึงมีรูปแบบเครื่องแต่งกายคือ สวมเสื้อราชปะแตน นุ่งผ้าม่วงหรือผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้า ในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์เมื่อผู้แต่งบรรยายการแต่งกายของตัวละครเมื่อสวมชุดไปทำงานหรือออกนอกบ้าน ตัวละครก็จะสวมเสื้อราชปะแตนและนุ่งผ้าม่วง เช่นคุณเปรมในเรื่องสี่แผ่นดิน คุณอรรดในเรื่องร่มฉัตร คุณลานในเรื่องสองฝั่งคลอง เมื่อไปทำงานที่กระทรวงหรือไปสถานที่ที่ต้องแต่งกายด้วยชุดพิธีการก็จะสวมเสื้อราชปะแตน นุ่งผ้าม่วงหรือผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้า ยกตัวอย่างตอนที่บรรยายการแต่งกายของคุณอรรดในเรื่องร่มฉัตรดังนี้

เวลาไปทำงาน คุณอรรดต้องนุ่งโจง ใส่เสื้อราชปะแตนเหมือนข้าราชการทั้งหลาย.....เวลานุ่งโจง วาดต้องช่วยจัดการให้ เพราะมีเขนนั้นหางกระเบนของคุณอรรดมักจะตีเกลียวราวกับเป็นเด็กวัด แต่ถึงกระนั้นก็ต้องใช้เข็มซ่อนปลายช่วย ^{๕๕}

ในเรื่องสองฝั่งคลอง คุณลานซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๘ ก็ยังคงสวมเสื้อราชปะแตนและนุ่งผ้าม่วง ดังที่ผู้แต่งบรรยายว่า

คุณลานนั่งเรือมาคนเดียว ก้าวขึ้นบันไดมาตั้งแต่เย็นก่อนแขกคนอื่นจะมา สวมเสื้อราชปะแตน นุ่งผ้าม่วงดำเรียบร้อย ^{๕๖}

ผู้ชายสวมเสื้อราชปะแตน นุ่งผ้าม่วงเป็นชุดข้าราชการและชุดพิธีการมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๘ เมื่อจอมพล ป.พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีได้ปรับเปลี่ยนการแต่งกายใหม่ การแต่งกายของผู้ชายให้สวมหมวกตามรัฐธรรมนูญ สวมชุดสากลทั้งเวลาไปทำงานและออกนอกบ้าน จากที่เคยสวมเสื้อราชปะแตนและนุ่งผ้าม่วงจึงเปลี่ยนมาเป็นสวมชุดสากลคือเสื้อและกางเกงตั้งที่

^{๕๔} คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๕๒๔.

^{๕๕} ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๓, หน้า ๗๐๘.

^{๕๖} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๑๙๐.

รอง ศยามานนท์ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของผู้ชายตามที่รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้กำหนดไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ ดังนี้

.....จะเห็นว่าเครื่องแต่งกายธรรมดาของชายจะต้องมีหมวก รองเท้าหุ้มส้นและถุงเท้าพร้อมกับเสื้อกางเกงขายาว ด้วยเหตุนี้ชายไทยทุกคนจะต้องจะต้องมีไว้หนึ่งชุดสำหรับใส่ไปนอกบ้าน หากเป็นชุดใส่ทำงานทั่วไป สำหรับชายเป็นกางเกงขายาวหรือขาสั้น เสื้อมีแขน รองเท้าและหมวก.....^{๕๗}

จากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่ จอมพล ป.พิบูลสงครามเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของผู้ชาย ผู้แต่งเรื่องสองฝั่งคลองได้นำประวัติศาสตร์ตอนนี้นำมาถ่ายทอดในนวนิยายโดยให้ตัวละครคือคุณลานเล่าให้ทับทิมฟังว่ารัฐบาลให้ประชาชนทั้งผู้ชายและผู้หญิงเปลี่ยนการแต่งกายชุดของคุณลานก็ต้องเปลี่ยนจากนุ่งผ้าม่วงมาสวมกางเกงแบบฝรั่งดังนี้

“ต่อไปนี่ฉันจะนุ่งผ้าม่วงไปไหนก็ไม่ได้อีกแล้ว จะต้องไปตัดกางเกงใหม่”
 “นุ่งกางเกงฝรั่งหรือคะ” ทับทิมถาม นึกถึงรายจ่ายที่ต้องเพิ่มขึ้นมาทันที
 “จะ ต่อไปนี้เธอก็เหมือนกันแหละ รัฐบาลท่านชักชวนให้แต่งตัวมีระเบียบ ยายเสมก็เหมือนกัน ออกไปไหนมาไหนสวมเสื้อให้เรียบร้อยด้วย ก็ยังดีหรือกระแจะชักชวน ยังไม่ได้บังคับ”^{๕๘}

เมื่อจอมพล ป.พิบูลสงครามพ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี การสวมหมวกตามรัฐนิยมได้ยกเลิกไป แต่ผู้ชายก็ได้แต่งชุดสากลคือ สวมเสื้อและสวมกางเกงแทนการสวมเสื้อราชปะแตนและนุ่งผ้าโจงกระเบนเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

การแต่งกายของผู้ชายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ผู้ชายไว้ผมทรงหลักแจวหรือทรงมหาดไทย นุ่งผ้าโจงกระเบน ไม่นิยมสวมเสื้อ แม้เป็นข้าราชการก็ไม่นิยมสวมเสื้อเช่นกันดังจะเห็นได้จากการแต่งกายของอาของฟัก และจากการบรรยายการแต่งกายของสนในเรื่องรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้ชายจึงเริ่มนิยมไว้ผมทรงอื่นคือผมแสกหรือผมเสยแทนทรงมหาดไทย และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ข้าราชการสวมเสื้อแบบฝรั่ง นุ่งผ้าโจงกระเบน

^{๕๗} รอง ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐), หน้า ๑๘๘.

^{๕๘} ว.วินิจัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๔๖๔-๔๖๕.

สวมถุงเท้า รองเท้า ต่อมาพระองค์ทรงเห็นว่าเสื้อแบบฝรั่งไม่เหมาะสมจึงทรงเปลี่ยนแบบเสื้อเป็นเสื้อราชปะแตนแบบไทย ผู้ชายจึงสวมเสื้อราชปะแตนและนุ่งผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๘ ดังจะเห็นได้จากการแต่งกายของคุณเปรมในเรื่องสี่แผ่นดิน คุณอรุณในเรื่องร่มฉัตร คุณลานในเรื่องสองฝั่งคลอง เมื่อจอมพล.พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีก็ได้เปลี่ยนแปลงการแต่งกายของผู้ชายให้สวมชุดสากลคือสวมเสื้อและกางเกงดังเช่นที่คุณลานต้องเปลี่ยนมาสวมชุดสากล และชุดสากลก็เป็นที่นิยมเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

๔.๓.๒ ด้านการแต่งกายของผู้หญิง

การแต่งกายของผู้หญิงเห็นได้อย่างชัดเจนในเรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ รัตนโกสินทร์ สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร สองฝั่งคลอง การแต่งกายของผู้หญิงในสมัยรัตนโกสินทร์แตกต่างจากสมัยอยุธยา หญิงสาวผู้มีตระกูลในสมัยอยุธยาจะหม่มผ้าสไบ นุ่งผ้าซิ่นและนิยมไว้ผมยาว แต่เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ การแต่งกายของผู้หญิงได้เปลี่ยนเป็นหม่มผ้าสไบ นุ่งผ้าโจงกระเบน และไว้ผมสั้น

ในเรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ ผู้แต่งกล่าวถึงการแต่งกายของเจ้าครอกวัดโพธิ์ซึ่งเป็นตัวละครในนวนิยาย ผู้แต่งได้กล่าวเปรียบเทียบการแต่งกายของผู้หญิงสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนี้

สตรีเจ้าของดวงหน้าทรงอำนาจนั้นไว้ผมยาวประป่า หม่มสไบเฉียง และ
 แม่นยืนอยู่เพียงเยี่ยมขอบหน้าต่างก็เห็นได้ว่าหญิงนั้นนุ่งจีบ ชักจีบขึ้นลอยชาย
 มิได้โจงกระเบนเหมือนหญิงอื่นในเวลานี้ ผ้าที่นุ่งเป็นผ้าแค้นลายเห็นได้แต่ไกล
 แสดงเพศไว้ยศอย่างหญิงอยุธยาเดิมทีเดียว^{๕๔}

ผู้แต่งบรรยายการแต่งกายของเจ้าครอกวัดโพธิ์ว่าพระองค์ทรงแต่งกายแบบผู้หญิงสมัยอยุธยา คือไว้ผมยาวประป่า หม่มผ้าสไบ และนุ่งผ้าซิ่น แต่เมื่อเกิดสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ผู้หญิงก็ต้องแต่งกายให้รัดกุมขึ้น ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ ไทยก็ยังต้องทำสงครามกับพม่า ผู้หญิงจึงต้องแต่งกายให้เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่ยังมีศึกสงคราม ผู้หญิงจึงไว้ผมสั้นและนุ่งผ้าโจงกระเบน

^{๕๔} ศุภร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสวรรค์, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๒.

ผู้แต่งนวนิยายสะท้อนให้เห็นการแต่งกายของผู้หญิงไทยในยุคสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ผ่านการบรรยายการแต่งกายของตัวละคร เช่นบรรยายการแต่งกายของส้มจีนซึ่งเป็นพี่สาวของฟักในเรื่องรัตนโกสินทร์ ในนวนิยายผู้แต่งกล่าวถึงการแต่งกายของส้มจีนดังนี้

แม่พลับถือสิทธิ์ว่าลูกผู้หญิงยอมเป็นสิทธิ์ของแม่ หล่อนจึงให้ส้มจีนแต่งกายแบบไทย เลี้ยงดูกวอดขันตามธรรมเนียมประเพณีไทยทุกอย่าง ตอนเด็กก็ไว้จุกสวมปะวะหล่ำกำไลอย่างเด็กหญิงที่เป็นลูกคนมีฐานะดี เมื่อโกนจุกแล้วตอนนี้ส้มจีนตัดผมสั้นแบบคนไทย มีผมทัดยาวลงมาเป็นเส้นยาวเกือบถึงบ่า ห่มสไบและนุ่งโจงกระเบนอย่างเรียบร้อย รู้จักหมอบคลาน พุดจาไพเราะเหมือนอย่างลูกสาวขุนน้ำขุนนาง^{๖๐}

แม้ว่าส้มจีนจะเป็นลูกสาวของเจ้าสัว แต่ผู้เป็นแม่ก็ให้ส้มจีนแต่งกายอย่างไทยตั้งแต่เด็ก ตอนเด็กไว้ผมจุกอย่างเด็กไทยและสวมเครื่องประดับอย่างเด็กไทยที่มีฐานะดี เมื่อส้มจีนโตขึ้นก็ให้แต่งกายแบบผู้หญิงไทยคือ ตัดผมสั้นและไว้ผมทัดยาวลงมาที่ข้างหู ห่มผ้าสไบ และนุ่งผ้าโจงกระเบน

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ การแต่งกายของผู้หญิงก็ยังคงเหมือนกับสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ คือไว้ผมสั้น ห่มผ้าสไบ และนุ่งผ้าโจงกระเบน จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ การแต่งกายของผู้หญิงก็ได้เริ่มเปลี่ยนไป เริ่มสวมเสื้อแบบฝรั่ง เจ้านายฝ่ายในและผู้หญิงที่มีฐานะดีจะสวมถุงเท้าและสวมรองเท้า แต่ทรงผมก็ยังคงไว้ผมสั้น และนุ่งผ้าโจงกระเบนเหมือนเดิม ดังที่หนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ กล่าวว่า

การปรับปรุงการแต่งกายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....สำหรับสตรีเริ่มแต่งผมและสวมเสื้อแบบตะวันตก แม้ว่าจะยังเป็นผมสั้นเป็นส่วนใหญ่ และนุ่งโจงกระเบน เจ้านายและสตรีชั้นสูงนิยมสวมถุงเท้าและรองเท้า^{๖๑}

จากประวัติศาสตร์ที่กล่าวว่า การแต่งกายของผู้หญิงได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ จากเดิมที่ห่มผ้าสไบก็จะเริ่มสวมเสื้อแบบฝรั่ง ในนวนิยายเรื่องสี่แผ่นดินผู้แต่งก็ได้บรรยาย

^{๖๐} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๗๔ - ๗๕.

^{๖๑} คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๕๒๔.

การแต่งกายของผู้หญิงที่อยู่ในวังโดยผ่านสายตาของตัวละคร คือพลอยซึ่งเข้ามาในวังกับแม่เป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๕ พลอยสังเกตเห็นผู้หญิงชาววังว่า ผู้หญิงวัยกลางคนจะหม่ผ้าแถบ หม่ผ้าสไบ ผู้หญิงสาวจะสวมเสื้อแบบฝรั่งดังนี้

คนทั้งหมดเป็นผู้หญิงทั้งสิ้น แต่งกายแปลกๆกัน ที่เป็นผู้ใหญ่หรือกลางคน ก็หม่ผ้าแถบข้างใน หม่ผ้าแพรจีบทับข้างนอกอีกผืนหนึ่ง บางคนที่สาวหน่อยก็ใส่เสื้อจีบเอว แขนพวง มีตั้งแต่เสื้อเรียบๆ จนติดโบยิบไปทั้งตัว^{๖๒}

พลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน วาดในเรื่องร่มฉัตร เมื่อออกงานสำคัญก็จะสวมเสื้อแบบฝรั่ง นุ่งผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้า ยกตัวอย่างการแต่งกายของวาดในวันแต่งงานในเรื่องร่มฉัตร ที่สวมเสื้อแบบฝรั่ง สวมแพรสะพาย นุ่งผ้าโจงกระเบนดังนี้

คุณหยดควบคุมให้วาดอาบน้ำทาแป้ง แต่งตัวราวกับวาดจะโกนจุกไม่มีผิวดูตึงตึงและใส่บาตรนั้น แต่งออกไปจากในวังเลย เพราะเมื่อไปถึงจะไม่มีเวลาเปลี่ยนใหม่

ตอนเช้าวาดนุ่งผ้าม่วงสีทองอ่อน ใส่เสื้อชาหมูแฮมแขนพวง คอจีบ ร้อยริบบิ้นที่คอและแขน สีเดียวกับผ้าม่วงและแพรที่สะพาย ตรึงเข็มกลัดมรกตที่อก บ่า และสะเอว ผิวที่บ่มรำขมิ้น ดินสอพองไว้นานเหลืองลอม^{๖๓}

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้หญิงเริ่มสวมเสื้อแบบฝรั่ง แต่ก็ยังคงไว้ผมสั้น และนุ่งผ้าโจงกระเบน จนมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิยมให้ผู้หญิงไว้ผมยาว สวมเสื้อและนุ่งผ้าขึ้น ผู้หญิงจึงนิยมไว้ผมยาว สวมเสื้อ และนุ่งผ้าขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา ดังที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์ เจ้าชีวิต ว่า

การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเกี่ยวกับสตรีในสมัยของพระมงกุฎเกล้าฯ ซึ่งดูได้ผลดีเป็นที่พอใจกันทั่วไปทันที และไม่กลับเปลี่ยนแปลงไปอย่างเดิมอีกเลยนั้น คือสตรีทางเมืองเหนือนุ่งขึ้นและไว้ผมยาวเกล้ามวยมานานแล้ว ทางกรุงเทพฯ และภาคกลางนุ่งผ้าโจงกระเบนเหมือนชายและไว้ผมตัดสั้น จนถึงต้นรัชกาลที่ ๖

^{๖๒} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๑๗.

^{๖๓} ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๓, หน้า ๖๕๘.

ในพระราชนิพนธ์ต่างๆซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงส่งลงหนังสือพิมพ์โดยทรงใช้พระนามแฝงเช่น “อศวาพานุ” ทรงแนะนำให้สตรีไทยทุกๆ ภาคไว้ผมยาวและนุ่งซิ่น ซึ่งสตรีไทยกรุงเทพฯ ภาคกลางก็ทำตามพระราชประสงค์ ต่อมาหลายปีภายหลังก็ทรงเปลี่ยนไปแต่งแบบฝรั่งเสียเลยที่เดียวซึ่งเราเรียกว่าแบบสากล^{๖๔}

จากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิพนธ์ให้ผู้หญิงไว้ผมยาวและนุ่งผ้าซิ่นแทนผ้าโจงกระเบน ผู้แต่งเรื่องสี่แผ่นดินได้นำประวัติศาสตร์ตอนนี้มาถ่ายทอดในนวนิยายโดยให้ตัวละครคือคุณเปรมขอให้พลอยไว้ผมยาวตามพระราชนิพนธ์พลอยจึงเริ่มไว้ผมยาวเพื่อให้ถูกต้องตามพระราชนิพนธ์ ในนวนิยายกล่าวถึงคุณเปรมที่ขอให้พลอยไว้ผมยาวดังนี้

วันหนึ่ง คุณเปรมนั่งดูพลอยอยู่ แล้วก็ปรารภขึ้นว่า

“แม่พลอย ฉันอยากขออะไรแม่พลอยสักอย่างจะได้ไหม?”

“อะไรเล่าคุณเปรม คุณเปรมขออะไรฉันก็ไม่เคยขัดสักที อยากได้อะไรก็บอกมาเถิด”

“ในหลวงท่านไม่โปรดผู้หญิงไว้ผมสั้น ฉันอยากขอให้แม่พลอยเริ่มไว้ผมเสียที เวลาเข้าเฝ้าไหนจะได้ถูกพระทัย”

“ไอ้! ไม่เอาละ ฉันแก่แล้ว” พลอยพูดปฏิเสธ

“ไม่จริงหรอก แม่พลอย” คุณเปรมหัวเราะ “คนอายุรุ่นราวคราวเดียวกันกับแม่พลอย เขาก็ไว้ผมยาวกันมากแล้ว แม่พลอยจะมานั่งทำตัวเป็นคนโบราณอยู่ทำไม ฉันว่าแม่พลอยทำตัวให้แก่ ใจก็เลยแก่ไปตาม ถ้าไว้ผมยาวเสียก็จะสาวขึ้นอีกมาก”^{๖๕}

ในเรื่องสี่แผ่นดินเมื่อพลอยไว้ผมยาวตามพระราชนิพนธ์แล้ว คุณเปรมก็ได้ขอให้พลอยเปลี่ยนจากนุ่งผ้าโจงกระเบนมานุ่งผ้าซิ่น ในตอนแรกพลอยแปลกใจเพราะมีแต่ผู้หญิงทางภาคเหนือที่นุ่งผ้าซิ่น แต่เมื่อคุณเปรมบอกพลอยว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิพนธ์ให้ผู้หญิงนุ่งผ้าซิ่นแทนผ้าโจงกระเบน พลอยก็เริ่มนุ่งผ้าซิ่นแทนผ้าโจงกระเบน ในนวนิยายคุณเปรมขอให้พลอยนุ่งผ้าซิ่นแทนผ้าโจงกระเบนเพื่อให้เหมาะสมกับพระราชนิพนธ์ดังนี้

^{๖๔} พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๑๗), หน้า ๕๙๔.

^{๖๕} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๒, หน้า ๖๔๐ - ๖๔๑.

วันหนึ่งคุณเปรมพูดขึ้นว่า “แม่พลอย ฉันเห็นว่าต่อไปนี่แม่พลอยเลิกนุ่งผ้าเสียดีกี่จะดี”

“แล้วกันคุณเปรม!” พลอยร้องเสียงหลง “ทำไมพูดอย่างนั้นละ อยู่ดี ๆ จะให้ฉันเลิกนุ่งผ้าเสียดีกี่แล้ว!”

คุณเปรมหัวเราะชอบใจแล้วพูดว่า “แม่พลอยนี่คงเห็นฉันบ้าพิลึก ! เปล่าหรอก ฉันไม่ได้หมายความว่าจะให้แม่พลอยเลิกนุ่งผ้าเสียดีกี่เลย แต่ฉันอยากให้นุ่งผ้าชิ้นแทนผ้าโจงกระเบน”

“ตายจริง ! นี่คุณเปรมเห็นฉันเป็นลาวมาตั้งแต่เมื่อไร ?” พลอยถาม เพราะไม่เข้าใจความหมายของคุณเปรมเลยแม้แต่น้อย

“ในหลวงท่านโปรด” คุณเปรมตอบสั้น ๆ แต่ก็เป็นการอธิบายที่มีความหมายลึกซึ้ง “เสด็จท่านก็เริ่มทรงผ้าชิ้นแล้ว ข้าหลวงเสด็จเขาก็นุ่งตามทุกคน ฉันก็เห็นว่าแม่พลอยควรจะนุ่งบ้าง” ^{๖๖}

นวนิยายกล่าวถึงความรู้สึกของพลอยที่เปลี่ยนจากนุ่งผ้าโจงกระเบนมานุ่งผ้าชิ้นว่า การนุ่งผ้าชิ้นเป็นของแปลกใหม่ แต่ต่อมาพลอยก็เริ่มคุ้นเคยจึงนุ่งโจงกระเบนเฉพาะเวลาอยู่บ้าน และนุ่งผ้าชิ้นเมื่อไปงานข้างนอกบ้านกับคุณเปรม ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ผู้หญิงนิยมนุ่งผ้าชิ้นเพิ่มมากขึ้นและเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย ในนวนิยายกล่าวว่า

พลอยหยิบเอาผ้าชิ้นผืนหนึ่งมาลองนุ่งดู ตามที่คุณเขยบอก แล้วก็เสียวไปมองดูตนเองในกระจกบานใหญ่ ที่ติดอยู่กับข้างฝา ภาพที่เห็นในกระจกนั้น ทำให้พลอยต้องหัวเราะอยู่พักใหญ่ด้วยความขบขัน ฝ่ายคุณเขยก็มองดูน้องสาวแล้วหัวเราะขึ้นเช่นกัน ต่างคนต่างเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงในเครื่องแต่งกายนั้นเป็นของไม่สำคัญ เป็นแต่เพียงอารมณ์ชั่วขณะของผู้เป็นใหญ่ ต่อไปก็อาจเลิกลาได้รู้ไม่ว่า ผ้าชิ้นนั้นเมื่อมาถึงแล้วก็จะมาอยู่ตลอดไป และจะกลับกลายเป็นกระโปรงเป็นสะแล็คยาวสะแล็คสั้น และอื่นๆ อีกเป็นอันมาก ที่คนทั้งสองนึกฝันไปไม่ถึงว่าผู้หญิงไทยจะกล้าหาญนุ่งได้

.....
ในที่สุด พลอยก็เริ่มจะคุ้นเคยกับการเปลี่ยนแปลงในเครื่องแต่งกายครั้งใหญ่ และนุ่งผ้าชิ้นเวลาไปทำงานกับคุณเปรม จึงนุ่งผ้าโจงกระเบนเฉพาะเวลา

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙๙ - ๗๐๐.

อยู่บ้าน หรือไปไหนเป็นการล้าลองเป็นส่วนตัว พลอยรู้สึกค้อยยังชั่วอยู่หน่อย
หนึ่งที่การนุ่งผ้าชิ้นนั้นแพรหลายไปรวดเร็วเกินคาด ^{๖๔}

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา ผู้หญิงไว้ผมยาวแทนการไว้ผมสั้น สวมเสื้อแทนการห่ม
ผ้าแถบ ผ้าสไบ และนุ่งผ้าชิ้นแทนการนุ่งผ้าโจงกระเบน ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ผู้หญิงก็ยังคงไว้ผมยาว
สวมเสื้อ และนุ่งผ้าชิ้น แต่ก็ได้มีการปรับเปลี่ยนการไว้ทรงผม และเสื้อผ้าให้เป็นแบบฝรั่ง ดังเช่นที่
ผู้แตงนวนิยายได้กล่าวไว้ในเรื่องสี่แผ่นดิน ผู้แตงให้ตัวละคร คือพลอยมีความคิดเห็นเรื่อง
การแต่งกายของผู้หญิงสาวในสมัยรัชกาลที่ ๗ โดยดูจากการไว้ทรงผมและการแต่งกายของประไพ
ซึ่งเป็นบุตรสาวของพลอย พลอยมีความคิดเห็นดังนี้

ประไพ มีเพื่อนสาวๆ รุ่นเดียวกันเป็นฝูง ไปมาหาสู่กันและไปไหนมาไหน
ด้วยกันอยู่เป็นนิตย การแต่งตัวของเด็กสาวๆ รุ่นนี้ เป็นแบบเดียวกันหมด คือตัดผม
บ๊อบ หยิกผม นุ่งผ้าชิ้นสี่เดียวกันทั้งผืน ไม่มีเชิงไม่มีลาย เหมือนกับผ้าถุงของ
มอญ ใส่เสื้อแบบฝรั่งเปิดจากหนังสือแบบเสื้อแบบต่างๆ กันและสีต่างๆ กัน เริ่มต้น
ด้วยผ้าชิ้นยาวและเสื้อที่ยังมีแขนอยู่บ้างก่อน แต่นานวันเข้าผ้าชิ้นที่นุ่งนั้นก็เริ่ม
จะหดสั้นเข้าตามกระโปรงเหม่อมและสั้นขึ้นทุกวัน จนน่ากลัวอันตรายเวลาจะ
นั่งลุกในสายตาของพลอย ส่วนเสื้อที่นิยมใส่กันก็กลายเป็นแบบฝรั่งจากเมืองนอก
แท้ คือเสื้อไม่มีแขนไม่มีเอว ปล่อยเป็นรูปกระบอกหลวมๆ ยาวเลยสะโพกลงมา
เล็กน้อย เมื่อใช้กับผ้าชิ้นที่หดสั้นไปก็ทำให้มองเห็นผ้าชิ้นเป็นขอบเหลืออยู่นิด
เดียว พลอยพยายามจะมองดูแบบการแต่งกายนี้ให้เห็นสวยก็ไม่สามารถจะมอง
เห็นทางนั้นได้ เคยพูดกับประไพเรื่องนี้ ประไพก็หัวเราะตอบว่า “สมัยนี้เขาใส่กัน
อย่างนั้นทั้งนั้นแหละคุณแม่ ถ้าไม่สวยใครจะไปใส่ เสื้อของคุณแม่เสียอีกแบบเก่า
ไม่น่าดู ไผจะหามาให้ใหม่” ^{๖๕}

การแต่งกายของผู้หญิงในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกเพิ่มมากขึ้น ผู้หญิง
ไว้ทรงผมแบบฝรั่งเช่น ตัดผมบ๊อบ หยิกผมตามแบบฝรั่ง เสื้อผ้าของผู้หญิงก็ได้เปลี่ยนแปลงไปจาก
สมัยรัชกาลที่ ๖ ผ้าชิ้นจากเดิมที่ยาวก็สั้นลงตามแบบกระโปรงฝรั่ง เสื้อจากเดิมที่เป็นแบบมีแขนเสื้อก็
เปลี่ยนไปเป็นแบบที่ไม่มีแขนเสื้อ และไม่มีเอว ปล่อยยาวเลยสะโพกลงมาเล็กน้อยซึ่งเป็นแบบเสื้อ

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๒ - ๗๐๔.

^{๖๕} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๓, หน้า ๘๐๑ - ๘๐๒.

ของฝรั่งในสมัยนั้น ทั้งนี้เนื่องด้วยการรับอิทธิพลการแต่งกายจากตะวันตก ผู้หญิงไทยสมัยรัชกาลที่ ๗ จึงนิยมไว้ทรงผม สวมเสื้อตามแบบฝรั่ง และนิยมนุ่งผ้าขึ้นสันตามแบบกระโปรงฝรั่ง

ผู้หญิงนิยมนุ่งผ้าขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๘ ในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีก็ได้เปลี่ยนแปลงเรื่องการแต่งกาย จอมพลป.พิบูลสงครามให้ผู้ชายสวมเสื้อและกางเกงตามแบบชุดสากล และให้ผู้หญิงเปลี่ยนการแต่งกายจากนุ่งผ้าขึ้นสันก็ให้เปลี่ยนมานุ่งกระโปรง และสวมหมวกตามรัฐนิยม ดังที่ รอง ศยามานนท์ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของผู้หญิงตามที่รัฐบาลของจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้กำหนดไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ ดังนี้

เครื่องแต่งกายธรรมดาสำหรับหญิงประกอบด้วยหมวก เลื่อนอก คลุมไหล่ (เสื้อ) ผ้าถุง รองเท้ารัดส้นหรือหุ้มส้นและถุงเท้า ถุงเท้านั้นจะใช้หรือไม่ก็ได้

ต่อมาจอมพลแปลก พิบูลสงครามได้ชักชวนสตรีไทยสวมกระโปรงอีกด้วย ซึ่งปรากฏเป็นที่นิยมกันจนถึงบัดนี้^{๖๔}

เรื่องสองฝั่งคลอง ผู้แตงนวนิยายได้นำเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ตอนที่จอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้เปลี่ยนแปลงเรื่องการแต่งกายของผู้หญิง จากเดิมนุ่งผ้าขึ้นสันเปลี่ยนมาเป็นนุ่งกระโปรงในนวนิยาย ผู้แตงให้ทับทิมซึ่งเป็นตัวละครทำงานเป็นครูที่โรงเรียนแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามได้ให้ผู้หญิงนุ่งกระโปรงแทนการนุ่งผ้าขึ้นสันและแต่งตัวสุภาพตามแบบรัฐนิยม ครูใหญ่ของโรงเรียนที่ทับทิมสอนอยู่ก็ได้ประกาศให้ครูผู้หญิงทุกคนแต่งกายให้ถูกต้องตามรัฐนิยม ในนวนิยายกล่าวว่า

อาจารย์ใหญ่ได้แจ้งให้ครูอาจารย์ทุกคนในโรงเรียนทราบว่า นอกจากเรื่องสวมหมวกที่รู้จักกันมาล่วงหน้าแล้ว ครูจะต้องระมัดระวังในการแต่งกายให้สุภาพสวยงามตามแบบผู้มีความเจริญแล้ว และเป็นแบบอย่างที่ดี

“ขอให้ดิฉันย้ำอีกครั้งว่า ขอให้ครูเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ลูกศิษย์และคนทั่วไป ด้วยการแต่งกายถูกต้องตามวัฒนธรรม” อาจารย์ใหญ่กล่าวในที่ประชุมด้วยเสียงหนักแน่น “ถึงแม้ในยามสงครามก็ต้องสวมหมวก นุ่งกระโปรง รองเท้าหุ้มส้นแบบสุภาพ ดิฉันคิดว่าควรจะปฏิบัติตามโดยทั่วถึงกัน”^{๖๕}

^{๖๔} รอง ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ, หน้า ๑๘๘.

^{๖๕} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๔๘๖.

เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามพ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี การสวมหมวกตามรัฐธรรมนูญได้ยกเลิกไป แต่ผู้หญิงก็ยังคงนิยมสวมกระโปรงเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ผู้หญิงนิยมไว้ผมสั้น ห่มผ้าแถบ ห่มผ้าสไบ นุ่งผ้าโจงกระเบนดังจะเห็นได้จากสัมผัสนในเรื่องราวรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้หญิงจึงเริ่มสวมเสื้อแบบฝรั่งแต่ก็ยังคงไว้ผมสั้นและนุ่งผ้าโจงกระเบนเช่นพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน และวาดในเรื่องร่มฉัตร เมื่อออกงานสำคัญพลอยและวาดก็จะสวมเสื้อแบบฝรั่ง นุ่งผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้า ดังที่ยกตัวอย่างการแต่งกายของวาดในวันแต่งงานในเรื่องร่มฉัตร ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิยมให้ผู้หญิงไว้ผมยาว สวมเสื้อและนุ่งผ้าขึ้น ผู้หญิงจึงนิยมสวมเสื้อ นุ่งผ้าขึ้นเรื่อยมา ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ผู้หญิงนิยมสวมเสื้อตามแบบฝรั่งที่นิยมกันในสมัยนั้น และนุ่งผ้าขึ้นสั้นดังเช่นการแต่งกายของประไพในเรื่องสี่แผ่นดิน จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๘ เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีก็ได้เปลี่ยนแปลงให้ผู้หญิงนุ่งกระโปรง ดังที่ทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลองก็ต้องเปลี่ยนจากนุ่งผ้าขึ้นมานุ่งกระโปรง และผู้หญิงก็ได้นิยมนุ่งกระโปรงเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ในด้านการแต่งกายจะเห็นได้ว่าการแต่งกายของผู้ชายและผู้หญิงเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย การแต่งกายของผู้ชายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ไว้ผมทรงหลักแจวหรือทรงมหาดไทย ไม่นิยมสวมเสื้อ แม้จะเป็นข้าราชการก็ไม่นิยมสวมเสื้อเช่นกัน และนุ่งผ้าโจงกระเบนดังเช่นการแต่งกายของอาของพิกในเรื่องรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ การไว้ทรงผมของผู้ชายก็ได้เปลี่ยนแปลงไปจากที่ไว้ผมทรงหลักแจวหรือทรงมหาดไทยก็เปลี่ยนเป็นการไว้ผมแสกหรือผมเสย อาจเป็นเพราะในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีผู้ไปเรียนต่างประเทศและเมื่อกลับมาเมืองไทยก็ได้ไว้ทรงผมอย่างฝรั่ง ผู้ชายจึงเริ่มเปลี่ยนทรงผมมาไว้ทรงผมอย่างฝรั่ง ด้านเสื้อผ้าการแต่งกายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ข้าราชการทุกคนสวมเสื้อและโปรดให้ข้าราชการสวมเสื้อชั้นในเสื้อชั้นนอกแบบฝรั่ง ผูกเนคไท สวมถุงเท้า รองเท้า นุ่งผ้าโจงกระเบน ต่อมาจึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแบบเสื้อมาเป็นเสื้อราชปะแตน คือเสื้อนอกกระดุมห้าเม็ด ผู้ชายจึงนิยมสวมเสื้อราชปะแตน นุ่งผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้าเรื่อยมา ดังเช่นการแต่งกายของคุณเปรมในเรื่องสี่แผ่นดิน คุณอรอดในเรื่องร่มฉัตร คุณลานในเรื่องสองฝั่งคลอง จนกระทั่งถึงสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีจึงให้เปลี่ยนแปลงการแต่งกายให้ผู้ชายสวมชุดสากลคือสวมเสื้อและกางเกงขายาวดังเช่นที่คุณลานในเรื่องสองฝั่งคลองต้องเปลี่ยนมาสวมชุดสากล เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามพ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีผู้ชายก็ยังคงนิยมสวมชุดสากลคือ เสื้อและกางเกงขายาวแทนการสวมเสื้อราชปะแตนและนุ่งผ้าโจงกระเบนเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

การไว้ทรงผมและการแต่งกายของผู้หญิง ผู้หญิงสมัยอยุธยาไว้ผมยาว ห่มผ้าสไบ และนุ่งผ้าซิ่นดังเช่นการแต่งกายของเจ้าครอกวัดโพธิ์ตัวละครในเรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ ที่ยังคงแต่งกายแบบอยุธยา แต่เมื่อเกิดสงครามเสียกรุงศรีอยุธยา ไทยต้องทำสงครามกับพม่าเรื่อยมาทั้งสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้หญิงจึงต้องเปลี่ยนการแต่งกายให้รัดกุมเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่มีศึกสงคราม ผู้หญิงจึงนิยมไว้ผมสั้น ห่มผ้าสไบ และนุ่งผ้าโจงกระเบนดังเช่นสมัยในเรื่องรัตนโกสินทร์ ผู้หญิงไว้ผมสั้น ห่มผ้าแถบ ผ้าสไบ และนุ่งผ้าโจงกระเบนมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงเริ่มเปลี่ยนมาสวมเสื้อแบบตะวันตก และสวมถุงเท้า รองเท้า แต่ก็ยังคงไว้ผมสั้น และนุ่งผ้าโจงกระเบนเหมือนเดิมดังเช่นพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน วาดในเรื่องร่มฉัตร เมื่อออกงานสำคัญก็จะสวมเสื้อแบบฝรั่ง นุ่งผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้า รองเท้า จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิพนธ์ให้ผู้หญิงไว้ผมยาว สวมเสื้อแทนห่มผ้าแถบ ผ้าสไบ และนุ่งผ้าซิ่นแทนนุ่งผ้าโจงกระเบน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมาผู้หญิงจึงไว้ผมยาว สวมเสื้อ และนุ่งผ้าซิ่น ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ผู้หญิงนิยมการแต่งกายของฝรั่ง สวมเสื้อแบบที่ฝรั่งนิยมกันในสมัยนั้น ผ้าซิ่นก็สั้นลงตามแบบกระโปรงของฝรั่ง ทรงผมไว้ผมบ๊อบและหยิกผมตามแบบฝรั่ง ดังเช่นการแต่งกายของประไพในเรื่องสี่แผ่นดิน ผู้หญิงนิยมสวมผ้าซิ่นมาจนถึงสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีก็ได้เปลี่ยนแปลงการแต่งกายให้ผู้หญิงสวมเสื้อ สวมกระโปรงดังเช่นทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลองต้องเปลี่ยนจากนุ่งผ้าซิ่นมานุ่งกระโปรง เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามพ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีผู้หญิงก็ยังคงนิยมสวมกระโปรงเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

๔.๔ ด้านสภาพบ้านเมืองและการคมนาคม

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ได้แสดงให้เห็นจากภาพของพระบรมมหาราชวัง บ้านของคนไทย สภาพบ้านเมืองของกรุงเทพฯ และการคมนาคมที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยดังนี้

จาก

๔.๔.๑ พระบรมมหาราชวัง

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์เรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ผู้แต่งได้บรรยายจากพระบรมมหาราชวังดังนี้

เรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ ผู้แต่งบรรยายจากท้องพระโรงบุษบกมาลาที่เพิ่งสร้างเสร็จ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ว่ามีความงดงาม เสาทุกต้นเป็นเสาดันใหญ่เขียนลายและระบายสี ปิดทองอย่างสวยงาม มีกำแพงแก้วกันเป็นขอบเขตและมีกระถางไม้ตัด มองไกลออกไปจากท้องพระโรงมองเห็นพระมหามณเฑียรที่งดงาม ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

ท้องพระโรงที่ชาววังกระซิบบอกคณะทูตว่า “ ท้องพระโรงบุษบกมาลา ” นั้น วางท่าที่งามนัก มองไปไกลเห็นแนวพระมหามณเฑียรแต่ละองค์รับกันมิให้แต่ละองค์ตั้งอยู่โดดเดี่ยวต่างเสริมความงามไพจิตรให้แก่กัน ดังว่าพระวิษณุกรรมสร้างพามาหยดลงไว้แต่เบื้องบนสวรรค์ เสาแต่ละต้นใหญ่กลมงามเสมอกันดังแกลังกลิ่งด้วยเทวหัตถ์เขียนลายระบายสี ปิดทองอร่ามตา

ท้องพระโรงนั้นโปร่งโถง มีกำแพงแก้วคือกำแพงเตี้ยกันเป็นขอบเขตวางแนวลำดับชั้นเข้าเฝ้าด้วยแนวเสาและแนวกระถางไม้ตัดมองรื่นตา ลมโชยชวนสบายตั้งแต่แรกย่างเท้าเข้าไป.....”

พระบรมมหาราชวังเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ในเรื่องสี่แผ่นดินผู้แต่งบรรยายจากบริเวณพระราชฐานฝ่ายในซึ่งเป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายหญิง เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมและเจ้านายฝ่ายชายที่ยังทรงพระเยาว์และข้าราชการบริพาร ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่าบางตำหนักเป็นตำหนักเล็กๆ บางตำหนักเป็นตึกสูงหลายชั้น บางตำหนักเปิดเป็นร้านขายของเช่นขนม น้ำอบ แป้งร่ำเครื่องหอม ผ้าแพร เครื่องใช้ต่างๆ เครื่องเพชร ข้าหลวงในแต่ละตำหนักต่างพูดภาษาท้องถิ่นของตน ผู้แต่งได้บรรยายตำหนักของเจ้าดารารัศมีว่าเป็นตำหนักใหญ่สูงสี่ชั้น มียอดหอคอยตรงกลาง ข้าหลวงนั่งขึ้น ไว้ผมมวย แต่งกายและพูดอย่างชาวเชียงใหม่ และผู้แต่งบรรยายสวนเต่าซึ่งเป็นสวนในวังว่ามีต้นไม้ร่มรื่น มีสระน้ำ กั้นสระปลูกด้วยหินมีตะไคร้ขึ้นจับ ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

..... ตอนกลางวันนั้น เป็นเวลาที่พลอยได้ติดตามช้อยออกไปเที่ยวนอกตำหนัก ไปเที่ยวหาเพื่อนฝูงหรือไปวิ่งเล่นเฉยๆ พลอยได้สังเกตเห็นว่าเจ้านายและเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอมในวังนี้มีฐานะไม่เท่าเทียมกัน บางพระองค์หรือบางท่านก็อยู่ตำหนักเล็กที่ค่อนข้างจะเก่าแก่ผุพัง บางท่านก็อยู่ตำหนักใหญ่สูงหลายชั้นประกอบไปด้วยเครื่องตกแต่งโอโถง ตำหนักแต่ละหลังมีบรรยากาศแตกต่างกันไป บางตำหนักก็ขายขนมขายน้ำอบแป้งร่ำเครื่องหอม บางตำหนักก็

” ศุภร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสรรค์, หน้า ๔๘๐.

เปิดเป็นห้างขายผ้าขายแพรและเครื่องใช้ต่างๆ ตลอดจนเครื่องเพชร บาง
 ตำแหน่งที่เจ้าของเป็นชาวเมืองเพชรก็พูดสำเนียงเป็นชาวเมืองเพชรไปทั้งตำแหน่ง
 ที่มาจากปักขก็ได้ก็พูดปักขก็ได้ ส่วนตำแหน่งใหญ่สูงสี่ชั้นมียอดหอค้อยกลาง ที่
 ช้อยบอกว่าเป็นตำแหน่งเจ้าดารารัณ นับว่าแปลกกว่าที่อื่นทั้งสิ้นเพราะข้าหลวงมุ่งขึ้น
 ไข่มมวอยแต่งกายอย่างชาวเชียงใหม่ พูดภาษาเมืองเหนือทั้งตำแหน่ง และเป็นที
 เดียวที่มีเมียแยงแจกกันกินเป็นประจำ..... แล้วที่ที่พลอยและช้อยชอบไปวิ่งเล่น
 ทุกครั้งที่มีโอกาสก็คือสวนเต่าอันเป็นสวนอยู่ในวังมีต้นไม้ขึ้นครึ้ม และมีสระน้ำที่
 ไม่ลึกพอลุยได้ กั้นสระนั้นไปด้วยหินมีตะไคร่น้ำจับจนลื่น ช้อยเป็นคนสอนให้
 พลอยเล่นไถลลื่นคือ วิ่งออกไปแล้วยืนท่าขาให้แข็ง ปลอยตัวให้ลื่นไปตาม
 ตะไคร่น้ำ ก่อนที่จะทำเป็นพลอยก็ล้มเปียกปอนไปทั้งตัวเป็นหลายครั้ง”^{๓๖}

เรื่องรั่มฉัตรผู้แต่งบรรยายฉากบริเวณพระราชฐานฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่าถนน
 ทุกสายในบริเวณพระราชฐานฝ่ายในเป็นถนนกว้างปูด้วยหิน ประดับด้วยไม้พุ่มเป็นระยะๆ
 พระตำหนักใหญ่น้อยตั้งเรียงรายเป็นแถวไปตามแนวถนน ผู้แต่งบรรยายตำแหน่งของเสด็จซึ่งเป็น
 ตัวละครในนวนิยายว่า ด้านหน้าตำหนักเป็นลานหินแคบๆมีอ่างบัว มีเขามอตั้งไว้เป็นระยะๆ
 ตำหนักเป็นตึกแบบตะวันตกสองชั้น บันไดขึ้นล่างมีทางขึ้นสองข้างไปบรรจบกันที่ชานพัก แล้วมี
 บันไดทอดตรงขึ้นสู่ชั้นบน บริเวณพระตำหนักฝ่ายในมีลานหินกว้างขวาง มีกำแพงเตี้ยๆ ล้อมรอบ
 ด้านหลัง มุมกำแพงด้านหนึ่งมีต้นจันทร์ ปิบ พิกุล โคนต้นจันทร์มีฉากไม้กั้นไว้สำหรับเป็นที่อาบน้ำ
 และมีม้าหินตั้งเรียงราย ริมกำแพงด้านหนึ่งตั้งกระถางไม้ตัดเก่าๆสลักกับตึกตาคานปูนที่ชำรุด ดังที่
 ผู้แต่งกล่าวไว้ในนวนิยายดังนี้

ลักษณะถนนทุกสาย ‘ในกำแพง’ ดูเหมือนจะเหมือนกันหมด คือเป็น
 ถนนกว้างปูด้วยหินสลักด้วยไม้พุ่มเป็นระยะๆ สองข้างทางเป็นตึกหลังใหญ่น้อย
 เรียงรายอยู่เป็นแถว

คุณหญิงจวดผ่านประตูกำแพงเตี้ยๆ ด้านหน้าเป็นลานหินแคบๆ
 สองข้างตั้งอ่างบัว และเขามอเป็นระยะๆ ตัวตึกทรงเตี้ยก่ออิฐถือปูนเป็นสองชั้น
 บันไดขึ้นสองข้างไปบรรจบกันที่ชานพักแล้วจึงบันไดทอดตรงขึ้นสู่ข้างบนอีก
 ทีหนึ่ง ใต้บันไดเป็นทางเดินเข้าสู่ชั้นล่างซึ่งค่อนข้างมืดครึ้ม

.....

^{๓๖} ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๖๔-๖๕.

แทบจะยังไม่ทันขาดคำ แม่กลิ่นก็คว้ามีดจางออกไปโดยเร็ว ประตูดที่
 วาดเห็นแม่กลิ่นออกไปเมื่อครู่นี้แท้จริงเปิดออกไปสู่ลานหินกว้าง ด้านหลังล้อมรอบ
 ด้วยกำแพงเตี้ยๆ มุมกำแพงด้านหนึ่งมีต้นจันทน์ใหญ่ร่มครึ้มเบียดเสียดกับปืบ
 และพิกุลดอกร่วงเกลื่อนขาว โคนต้นจันทน์ตั้งฉากไม้กันไว้เป็นที่อาบน้ำ ภายใน
 มีม้านั่งตัวเตี้ยๆ และโองสีแดงขนาดใหญ่ ห่างออกมามีม้านั่งเรียงรายใช้
 สำหรับเป็นที่นั่งเล่นคอยอาบน้ำ ริมกำแพงอีกด้านหนึ่งตั้งกระถางไม้ตัดเก่าๆ ที่
 แตกหักเสียหายสลัดตุ๊กตาหินปูนที่มีรอยชำรุดเพราะถูกแดดฝนมานานปี^{๙๙}

พระบรมมหาราชวังเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เป็นศูนย์กลางของความเจริญรุ่งเรือง
 ทางด้านต่างๆ มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองสิริราชสมบัติ พระองค์ทรงย้ายมาประทับที่
 พระราชวังพญาไท สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระราชชนนีได้ทรงย้ายมาประทับที่พระราชวัง
 พญาไทด้วย และต่อมาเจ้านายพระองค์อื่นๆ ย้ายมาประทับที่วังข้างนอก ในสมัยรัชกาลที่ ๗
 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดประทับที่พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต จนกระทั่ง
 เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองจึงทรงย้ายกลับมาประทับที่วังศุโขทัยจนกระทั่งพระองค์เสด็จ
 ประเทศอังกฤษ พระองค์ประทับที่ประเทศอังกฤษและสวรรคตในเวลาต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ ๘
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลประทับ ณ ต่างประเทศเพื่อทรงศึกษา และสมัยรัชกาล
 ปัจจุบันพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชประทับที่พระราชวังสวงจิตระลดา พระบรม-
 มหาราชวัง พระตำหนักฝ่ายในจึงถูกปล่อยให้ทรุดโทรมตามกาลเวลา

เรื่องสี่แผ่นดินผู้แต่งบรรยายจากพระบรมมหาราชวังและพระตำหนักฝ่ายในที่ทรุดโทรม
 ลงตามกาลเวลา ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๘ ในเขตพระราชฐานฝ่ายใน ทุกตำหนักถูกปล่อยให้ทิ้งร้าง
 เพราะเจ้านายผู้เป็นเจ้าของตำหนักย้ายไปประทับที่อื่น บางตำหนักถูกรื้อหายไปทั้งหลัง บาง
 ตำหนักเหลือแต่ก้อนอิฐ มีเถาวัลย์และไม้เลื้อยขึ้นปกคลุม บางตำหนักมีต้นกล้วย ต้นตะขบขึ้นเป็น
 ดงแทนที่ต้นไม้ ดอกไม้ ไม้ตัดที่เคยมีอยู่อย่างงดงาม มีแต่เสียงบ่นพิมพ์ เสียงไอ เสียงหอบและ
 เสียงถอนหายใจของหญิงชราแทนที่เสียงหัวเราะอย่างรื่นเริงในอดีต กลิ่นอับของตึกเก่าๆ กลิ่น
 ไข่มุกแห้ง มูลค้างคาวแทนที่กลิ่นอบร่ำที่เคยหอมกรุ่น พระที่นั่งหลายองค์ทรุดโทรมผุพัง พระที่นั่ง
 ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีหรือที่เรียกว่า “ที่บน” ผุพังตามกาลเวลา สวงสวรรค์ที่ยื่น
 ออกมาจาก “ที่บน” ถูกรื้อทิ้ง ดังที่ปรากฏในนวนิยายดังนี้

^{๙๙} ทมยันตี, รมจักร เล่ม ๑, หน้า ๒๐๖-๒๐๘.

ระหว่างที่อยู่กับช้อยในวัง พลอยก็ใช้เวลาออกเดินไปดูทั่วๆ ในที่ที่เคยเห็น เคยไป ถ้าในสมัยโน้นจะมีใครมาบอกว่าในชีวิตของพลอย พลอยจะได้เห็นวังหลวง มีสภาพอย่างทุกวันนี้ พลอยจะไม่เชื่อเลย ทุกแห่งบอกให้เห็นชัดถึงความรุ่งโรย ความเสื่อมโทรมและความตาย อำนาจราชศักดิ์และความหรรษาโอ้อ่าหมดสิ้นไปแล้ว ไม่มีเหลือให้เห็นได้อีกต่อไป ตำหนักทุกตำหนักปิดเงียบเพราะไม่มีใครอยู่ คนที่ยังเหลืออาศัยอยู่ก็อยู่อย่างแค้นๆ ไม่มีแก่ใจ ไม่มีกำลังที่จะซ่อมแซมรักษา บางตำหนักก็หายไปทั้งหลัง ไม่มีร่องรอยอะไรเหลืออยู่เลย บางตำหนักก็มีแต่ก้อนอิฐมีแถววัลย์และไม้เลื้อยต่างๆปกคลุมไปทั่ว บางตำหนักก็ถูกทิ้งร้าง เหมือนกับหีบไม้หรือตะกร้าเก่าๆ ต้นกล้วย ต้นตะขบขึ้นเป็นดง ในที่ที่แต่ก่อน เคยมีแต่ไม้ดอกและไม้ตัดเป็นที่รื่นรมย์ เสียงพุดคุยกระซิบกระซาบ เสียงหัวเราะ ระริกกระรี่ ถ้อยคำที่เคยได้ตอบอย่างเฉียบแหลมมีปฏิภาณแบบชาววังหายไปหมดแล้ว คงเหลือแต่เสียงบันทึ่มพ่าและเสียงไอ เสียงหอบของผู้หญิงคนแก่ที่ไม่สามารถจะปลีกตัวไปให้พ้นได้ นานๆ ก็มีเสียงถอนหายใจเต็มไปด้วยความเศร้า ฟังดูเหมือนกับเสียงของวิญญาณของคนที่เคยหัวเราะเคยรื่นเริงอยู่ในนั้น กลิ่นอบร่ำที่เคยหอมกรุ่นไปทั้งวันนั้น ดูเหมือนจะระเหยจืดจางไปตามสายลมที่พัดผ่านไปแล้วหลายสิบปี คงเหลือแต่กลิ่นอับกลิ่นสาบของตึกเก่าๆ และใบแห้ง ผสมกับมูลค้างคาว..... เวลาและการเปลี่ยนแปลงที่ไม่มีใครยังหยุดได้นั้น มีอำนาจใหญ่ยิ่งกว่าการกบฏจลาจลหรือข้าศึกศัตรู เพราะสิ่งที่ถูกทำลายด้วย เวลาย่อมถูกทำลายโดยสิ้นเชิงทั้งในวัตถุและวิญญาณ

.....

พระที่นั่งหลายองค์ทรุดโทรมผุผังเพราะถูกทอดทิ้งมานาน สวรรค์ที่ยื่นออกมาจากที่บนมีสะพานยาวติดต่อกันพระตำหนักนั้นถูกรื้อไปหมดแล้ว แม้แต่ที่บนก็รื้อและผุพังจนน่ากลัวอันตรายสำหรับผู้ที่ยืนไปเดิน “

เรื่องร่มฉัตรผู้แต่งบรรยายจากเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังในรัชกาลปัจจุบันที่มองเห็นจากด้านนอกเมื่อวาดนั่งรถผ่าน ประตูชั้นในของพระบรมมหาราชวังมีสภาพทรุดโทรมลง ตามแนวกำแพงมีพุ่มไม้ขึ้นรกดังนี้

ผู้รับคำสั่งพอจะเดาได้ถึงประตูพระบรมมหาราชวังที่เปิดอยู่กว้าง มีทหารยืนยามรักษาการณ์ด้วยท่าที่ตามสบาย ลึกเข้าไปจะมองเห็นประตูชั้นใน

“ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๔, หน้า ๑๑๙๗-๑๑๙๘.

เด่นตระหง่าน แต่มีเค้าทรวดโถมลงอย่างเห็นได้ชัด ผู้ที่เดินเข้าออกมีทั้งสตรีแต่งกาย
ทันสมัยและคนแก่ซึ่งก้มลงถือรองเท้าแตะหิ้วไว้ในมือก่อนที่จะล้วงล้าเข้าสู่
อาณาเขตพระราชฐาน แนวกำแพงชั้นในมีพุ่มไม้ขึ้นรุงรังไปจนสุดสายตา ^{๔๕}

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ได้บรรยายจากพระบรมมหาราชวังคือ ภาพ
ห้องพระโรงบุษบกมาลาและพระบรมมหาราชวังที่เพิ่งสร้างเสร็จในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในเรื่อง
บุญเพรงพระหากสรรค์ ภาพความเจริญรุ่งเรืองของพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ ๕ ใน
เรื่องสี่แผ่นดิน และร่มจักร และผู้แต่งเรื่องสี่แผ่นดินได้บรรยายจากพระบรมมหาราชวังที่ถูก
ปล่อยทิ้งร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ เรื่องร่มจักรผู้แต่งก็ได้บรรยายจากพระบรมมหาราชวังที่ทรุดโทรม
ลงตามกาลเวลาในสมัยรัชกาลปัจจุบัน

๔.๔.๒ ลักษณะบ้านของคนไทย

ในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์จะบรรยายบ้านของตัวละคร ซึ่งส่วนใหญ่
เป็นบ้านของผู้มีฐานะ ลักษณะบ้านเรือนของคนไทยในยุคสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่
ปรากฏในนวนิยาย มีทั้งบ้านเรือนไทย บ้านเรือนแพ บ้านที่สร้างตามแบบสถาปัตยกรรมจีน บ้าน
เรือนไทยสร้างเป็นเรือนไม้ได้ถุนสูง สร้างเป็นเรือนหมู่ มีนอกชาน ดังที่ผู้แต่งได้บรรยายจากบ้านของ
ตัวละครยกตัวอย่างเช่นบ้านของบัวไซในเรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ บ้านที่เขยของฟักในเรื่อง
รัตนโกสินทร์ แสดงให้เห็นแบบบ้านเรือนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑

ในเรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ ผู้แต่งได้บรรยายบ้านของบัวไซว่าเป็นเรือนหมู่ รูปทรง
เรือนไทยฝากระดานลูกประกนห้าห้องสองหลังแฝด มีนอกชานกว้าง มีบันไดขึ้นสองข้างดังนี้

เรือนหลังใหญ่ตั้งกลางหมู่เรือนบริวารนั้นทอดทรงเป็นไปตามรูปทรง
เรือนไทย ฝากระดานลูกประกนห้าห้องสองหลังแฝด นอกชานกว้างล้อมรั้ว
นอกชานมิดชิดอีกชั้นหนึ่ง บันไดทางขึ้นสองข้าง มีชานกลางนั้นภูมิฐานโอ่อ่า
นัก รูปเรือนเป็นทรงไทยได้ขนาดก็จริงอยู่ แต่ฝีมือที่จำหลักเชิงชายลูกฟักกำมปู
ท้องหน้าต่าง เเชิงกลอนตลอดไปจนถึงหน้าบันและบันลมมองปราดเดียวก็รู้ว่ามิใช่
ช่างชาวรัตนโกสินทร์ แต่หากเป็นช่างฝีมือสกุลศรีศัตนานั้นโดยแท้สมที่เขารู้ว่า
เจ้าอำมณีนี่มีเชื้อสายเป็นเจ้าในราชตระกูล มิใช่ราษฎรผู้ดีสามัญ ^{๔๖}

^{๔๕} ทมยันตี, ร่มจักร เล่ม ๑, หน้า ๑๔.

^{๔๖} ศุกร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสรรค์, หน้า ๑๘๑-๑๘๒.

ในเรื่องรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งได้บรรยายบ้านของพี่เขยของพี่ว่าเป็นเรือนหมู่ เรือนทุกหลังหันหน้าเข้าสู่ถนนกลางตรงกลาง นอกชานมีกระถางดอกไม้และมีอ่างบัวดังนี้

บ้านที่อยู่นี้เป็นเรือนหมู่ มีอยู่หลายหลังหันหน้าเข้าสู่ถนนตรงกลางเหมือนกันหมด บางหลังก็เป็นเหมือนห้องโถงๆ มีฝาเพียงสามด้าน ด้านหน้าเปิดกว้างตลอดเห็นที่จะเอาไว้รับรองแขกหรือ ฝ้ายบ้านไม้ใช้ตีก่ออิฐฉาบปูนขาวสะอาดอย่างที่บ้าน แต่ว่าเป็นสีน้ำตาลเข้มตามสีเนื้อไม้ธรรมชาติแลดูขรุขระและเป็นสง่า รอบบ้านร่มครึ้มไปด้วยพรรณไม้ทั้งไม้ดอกและไม้ผล แต่ที่นอกชานมีร้านดอกไม้ปลูกเกาขจรซึ่งกำลังส่งกลิ่นหอมไกล ไม้ดอกอีกหลายชนิดใส่กระถางตั้งเรียงกันไว้ รวมทั้งอ่างบัวปลูกบัวดอกชนิดๆ น่ารัก ขวนให้เด็กชายลูกจากที่นั่งเดินไปดูว่าเหมือนกับที่บ้านหรือไม่^{๔๔}

นอกจากจะมีบ้านที่เป็นเรือนไทยแล้วยังมีบ้านที่เป็นเรือนแพอีกด้วยดังเช่นที่ผู้แต่งบรรยายบ้านของเพ็งในเรื่องรัตนโกสินทร์ บ้านของเพ็งเป็นเรือนไทยและเรือนแพโดยมีสะพานทอดยาวต่อถึงกัน เรือนแพของเพ็งสร้างเป็นเรือนไม้สักฝาปะกน ไม้ใช้สร้างด้วยไม้ไผ่อย่างบ้านเรือนแพของชาวบ้านทั่วไป ดังที่ผู้แต่งบรรยายว่า

พักพายเรือไปเรื่อยๆ ไม่ได้สนใจว่าจะไปถึงไหนแล้ว จนกระทั่งผ่านมาถึงเรือนแพแห่งหนึ่ง สร้างเอาไว้โอ้อ่าเอากการ ใกล้กับเรือนแพนั้นก็คือน้ำไทยขนาดใหญ่ เป็นเรือนเชื่อมต่อกันหลายหลังด้วยกันปลูกติดริมน้ำ เห็นเสาเรือนสูงลิ่ว แม้แต่ในยามน้ำขึ้น และมีสะพานทอดลงมายังเรือนแพหลังงามหลังนั้น

.....
เรือนแพหลังนั้นไม้ใช้เรือนแพหยาบๆ สร้างด้วยไม้ไผ่อย่างที่เห็นกันโดยมาก หากแต่ว่าเป็นไม้สักฝาปะกน บ่งความเป็นคนหบดีของเจ้าของบ้าน เขิงชายหลังคาล้วนด้วยลายสลักนกอ่อนช้อยแบ่งเป็นห้องหับบอกให้รู้ว่าเป็นที่อยู่อาศัย^{๔๕}

นอกจากจะมีบ้านเรือนไทยและบ้านเรือนแพแล้ว ยังมีบ้านของคนไทยเชื้อสายอื่นที่สร้างบ้านตามเชื้อสายของตนเช่นบ้านของพี่ในเรื่องรัตนโกสินทร์ที่สร้างบ้านแบบสถาปัตยกรรมจีน

^{๔๔} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ , หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒ - ๒๒๓.

มีศาลาทำน้ำรูปเก้งจีน ตัวบ้านเป็นตึก มีลานกว้างอยู่ตรงกลางหน้าตึกใหญ่ มีตึกเล็กเป็นเรือนบริวารอยู่ซ้ายขวาล้อมลาน ตัวตึกใหญ่มีนอกชานปูด้วยกระเบื้อง และมียกพื้นขึ้นสู่ห้องโถงของตัวบ้านดังนี้

บ้านหลังหนึ่งในจำนวนนี้สร้างอยู่ติดลำคลอง มีศาลาทำน้ำรูปเก้งจีนแลเห็นเป็นเครื่องหมายได้แต่ไกล และสร้างกำแพงล้อมไว้อีกสามด้านเว้นไว้แต่ด้านคลอง ตัวบ้านนั้นสร้างแบบจีนที่นิยมกันอยู่ คือมีลานกว้างอยู่ตรงกลางก่อนจะถึงตัวตึกใหญ่ และมีตึกเล็กเป็นเรือนบริวารอยู่สองข้างซ้ายขวาล้อมลานนั้นเอาไว้ หากว่าแขกนั่งเรือมาถึงศาลาก็จะขึ้นจากเรือเดินตัดผ่านลานที่ปูด้วยกระเบื้องลูกฟูกแผ่นใหญ่เย็นสบายทำยั้งนัก ตรงมาถึงตัวตึกก็จะมีนอกชานปูด้วยกระเบื้องเช่นกันก่อนจะถึงยกพื้นขึ้นสู่ห้องโถงที่เปิดกว้างให้ลมโกรกสบาย ตกแต่งด้วยโคมแบบจีน แต่ไม่ใช่โตะหรือเก้าอย่างจีน หากแต่ปูพรมนั่งกันบนยกพื้น ซึ่งเชิดดูไว้สะอาดตามแบบการต้อนรับอย่างไทยๆ นั้นเอง^{๙๙}

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เริ่มมีบ้านตึกตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ทรงนิยมสร้างตำหนักแบบตะวันตก ชุนนางก็เริ่มทำตามอย่างนิยมสร้างบ้านแบบตะวันตก ดังที่ ชัย เรื่องศิลป์ กล่าวไว้ในหนังสือ **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม** ดังนี้

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายนิยมสร้างตำหนักฝรั่ง แต่งห้องใช้โตะ ตู้ เก้าอี้ ติดภาพถ่ายหรือภาพเขียนเอาอย่างฝรั่ง เสวยอาหารโดยใช้ส้อม มีดและผ้าเช็ดมือ การสร้างตำหนักทรงไทยหมดสมัยนิยม

บ้านแบบโบราณหาคนสร้างไม่ค่อยได้ เพราะชุนนางก็เอาอย่างเจ้าเจ้านายใหม่นิยมสร้างตึกแบบฝรั่ง ชุนนางสมัยใหม่ก็สร้างแข่งบ้าง เอาตามแบบอย่างบ้าง^{๑๐๐}

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาจึงมีทั้งบ้านที่เป็นเรือนไทยซึ่งเป็นบ้านแบบดั้งเดิมของคนไทย เช่นบ้านของวาดในเรื่องร่มฉัตร บ้านตึกแบบตะวันตกเช่นบ้านของพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน และยังมีแบบบ้านที่ผสมผสานระหว่างไทยและตะวันตกเช่น บ้านของคุณลานในเรื่องสองฝั่งคลอง

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๑๐๐} ชัย เรื่องศิลป์, **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม**, หน้า ๒๖๒-๒๖๓.

บ้านของวาดในเรื่องร่มฉัตรเป็นบ้านที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ ยังคงเป็นบ้านเรือนไทย สร้างเป็นเรือนแฝดห้าหลัง มีนอกชานแล่นกลางตลอด นอกชานที่แล่นกลางตอนมีห้องนั่งอยู่ตรงกลาง รอบห้องมีกระถางไม้ตัด อ่างบัว เขมอม และต้นไม้อื่นๆ มีกรงนกเขาแขวนอยู่รอบชายคาห้อง ดังที่ผู้แต่งบรรยายว่า

อาณาเขตบ้านในสายตาของวาดช่างกว้างใหญ่นักหนา ด้านหลังหันลงสู่แม่น้ำมีสะพานยาวทอดลงสู่เรือนแพ ทางซ้ายติดกับโรงช้างหลวง ทางขวาติดกับท่าพระ บริเวณหลังบ้านส่วนใหญ่เป็นเรือนหลังยาวๆ เป็นที่อยู่ของพวกบ่าวโรงไม้หลังคามุงจากสำหรับหุงข้าวกระทะ ส่วนบริเวณเรือนใหญ่ซึ่งเป็นที่อยู่นั้นเป็นเรือนแฝดถึงห้าหลังมีนอกชานแล่นกลางตลอด นอกจากนั้นยังมีเรือนเล็กเรือนน้อยอีกหลายหลัง พวกผู้ใหญ่ที่เคยไปมาหาสู่เคยชมให้วาดได้ยินเสมอว่า

“รูปทรงบ้านนี้สวยงาม สมนัก เป็นบ้านของนายช่าง”

.....นอกชานที่แล่นกลางตอนมีห้องนั่งอยู่กลาง แวดล้อมด้วยกระถางไม้ตัด อ่างบัว เขมอม และว่อกับบอนอีกร้อยพันแปด รอบชายคาห้องยังมีกรงนกเขาแขวนอยู่เรียงราย ในยามว่างพ่อกักใช้เวลาว่างส่วนใหญ่อยู่ที่ห้องนั่งตัดไม้ตัด ก่อเขมอมหรือไม่ก็ตัดมือกับนกเขา”

บ้านของพลอยในเรื่องสี่แผ่นดินเป็นบ้านตึกแบบตะวันตกที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นบ้านตึกก่อด้วยอิฐ ฉาบด้วยปูนขาว หลังคามุงด้วยกระเบื้องจีนที่เป็นแบบลูกฟูก บนตึกมีเฉลียงเดินได้รอบ ดังที่ผู้แต่งบรรยายว่า

บ้านพลอยอยู่ในคลองบางหลวง เรียกได้ว่าเป็นบ้านใหญ่มีกำแพงอิฐเสริมรั้วเหล็กกันตลอดริมน้ำ ที่ทำน้ำมีศาลาหลังใหญ่ทำด้วยไม้ ขึ้นจากกระไดทำน้ำ เดินผ่านลานกว้างก็ถึงตัวตึกเป็นที่อยู่ของเจ้าคุณพ่อ ตึกนั้นจะพูดไปก็เป็นตึกทันสมัยสำหรับระยะเวลาระหว่างพ.ศ.๒๔๒๕ ถึง พ.ศ.๒๔๓๕ อันเป็นเวลาในรัชสมัยของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมหาราชในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตึกนั้นเป็นตึกก่ออิฐ ฉาบด้วยปูนขาว หลังคามุงกระเบื้องจีนเป็นลูกฟูก หน้าตึกเป็นบันไดขึ้นสองข้างมาบรรจบกัน ตรงกลางเป็นชாலาย่อมๆ แล้วจากนั้นมี

๙ ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๑, หน้า ๒๕-๒๖.

บันไดขึ้นตรงไปขึ้นบนของตึก บนตึกมีเฉลียงเดินได้รอบ ลูกกรงมีลูกมะหวด กระเบื้องสีเขียวแก่ พื้นจากเฉลียงเข้าไปก็มีห้องใหญ่ๆ สามห้อง ^{๕๖}

บ้านของคุณลานในเรื่องสองฝั่งคลองเป็นบ้านในสมัยรัชกาลที่ ๖ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ เป็นแบบบ้านที่สร้างผสมผสานระหว่างไทยและตะวันตกคือ สร้างเป็นบ้านสองชั้นแบบตะวันตก แต่ใช้ไม้เป็นวัสดุซึ่งการให้ไม้สร้างบ้านเป็นการใช้วัสดุของไทย ซึ่งหากเป็นการสร้างบ้านแบบตะวันตก จะสร้างบ้านด้วยอิฐและปูน และตกแต่งตัวบ้านแบบไทยผสมแบบตะวันตก ดังที่ผู้แต่งบรรยายว่า

..... ส่วนบ้านนี้เป็นบ้านสองชั้นสร้างด้วยไม้สักทั้งหลัง หลังคาทรงมะนิลาสูงกว่าบ้านของคุณปู รูปบ้านคล้ายกับตัวแอลใหญ่ในภาษาอังกฤษคือ มีมุขยื่นออกมาทางหน้าบ้านแล้วต่อด้วยปีกบ้านหักออกไปทางขวามือ นอกจากนี้ยังแวดล้อมด้วยสนามหญ้ากว้างขวาง ผิดกับบ้านของคุณปูซึ่งติดอยู่กับคลอง จึงไม่มีบริเวณโอ้อ่าแบบนี้

หน้าต่างทุกบานเป็นบานเกล็ด และมีมากมายเสียจนน่าจะปิดกันเมื่อยมือ ในฤดูฝน หน้าบ้านส่วนที่เป็นมุขยื่นออกมานั้นมีหน้าจั่วสวยงาม ได้ชายคาประดับลายฉลุอย่างสวยงามที่เรียกว่ารวงผึ้ง ตามชายคาก็ติดลายฉลุเหมือนลูกไม้แบบที่ฝรั่งเรียกว่า 'จินเจอร์เบรด' หรือลายขนมปังขิง เรื่อยตลอดสายจนหายลับไปทางเบื้องหลัง

หน้ามุขมีเสาค้ำจากด้านล่างอย่างโอ้อ่า รองรับด้วยยกพื้นเล็กๆ มีบันไดสองสามขั้นก้าวขึ้นไปสู่ห้องรับแขกด้านหน้า ถนนสายยาวทอดจากประตูบ้านแล้วเทียบเข้าหน้าบันไดพอดี ^{๕๗}

บ้านของคุณลานเป็นบ้านสองชั้นแบบตะวันตก แต่สร้างด้วยไม้สักทั้งหลังซึ่งการสร้างบ้านด้วยไม้เป็นการสร้างบ้านตามแบบของไทย รูปทรงของบ้านคล้ายตัวแอลในภาษาอังกฤษ หน้าต่างเป็นบานเกล็ด หน้าบ้านส่วนที่เป็นมุขยื่นออกมามีหน้าจั่วและได้ชายคาประดับด้วยลายฉลุที่เรียกว่ารวงผึ้ง ซึ่งเป็นการตกแต่งตัวบ้านแบบของไทย และชายคาบ้านติดลายฉลุที่เรียกว่า 'จินเจอร์เบรด' หรือลายขนมปังขิง ซึ่งเป็นการตกแต่งตัวบ้านแบบฝรั่ง

^{๕๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, *สี่แผ่นดิน เล่ม ๑*, หน้า ๒.

^{๕๗} ว.วินิจฉัยกุล, *สองฝั่งคลอง*, หน้า ๑๕๓.

จะเห็นได้ว่าเมื่อมีการติดต่อกับต่างประเทศมากขึ้น ลักษณะบ้านก็จะเปลี่ยนไปด้วยคือ บ้านของคนไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ มีทั้งบ้านที่เป็นเรือนไทย บ้านเรือนแพ บ้านที่สร้างตามแบบเชื้อสายของผู้เป็นเจ้าของบ้าน เช่นบ้านของพุกในเรื่องรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นบ้านแบบสถาปัตยกรรมจีน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาเริ่มนิยมสร้างบ้านตึกแบบตะวันตก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาบ้านของคนไทยจึงมีทั้งบ้านเรือนไทย บ้านเรือนแพ บ้านตึกแบบตะวันตก และบ้านที่สร้างแบบผสมผสานระหว่างไทยและตะวันตกเช่นบ้านของคุณหลานในเรื่องสองฝั่งคลอง

๔.๔.๓ สภาพบ้านเมืองและการคมนาคม

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์บรรยายจากเมืองกรุงเทพฯและธนบุรี ทำให้มองเห็นสภาพบ้านเมืองของกรุงเทพฯและธนบุรีในอดีต และเมื่อเรียงลำดับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลปัจจุบันจะมองเห็นความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง จากเมืองกรุงเทพฯและธนบุรีที่บรรยายคือบริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และภาพที่บรรยายจะเห็นได้ว่าคนไทยนิยมปลูกบ้านอยู่ริมน้ำ

สภาพบ้านเมืองและการคมนาคมในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ จะเห็นได้จากเรื่องรัตนโกสินทร์ ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งฝั่งกรุงเทพฯและฝั่งธนบุรีมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมหนาแน่นจนเกือบมองไม่เห็นหมู่บ้าน ประชาชนสร้างบ้านเป็นเรือนแพอาศัยอยู่ริมน้ำ และใช้เรือเป็นพาหนะในการเดินทาง ดังที่ผู้แต่งบรรยายจากให้เห็นภาพของสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยต้นรัชกาลที่ ๒ ตอนที่เจ้าสัวพอกของพุกกลับมาจากเมืองจีน ได้ยึบบนเรือและมองดูสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ผู้แต่งบรรยายดังนี้

ภาพที่น่าชื่นใจที่สุด จนกระทั่งเจ้าสัวต้องมายืนเกาะกราบเรือดู ไม่อยากจะไปไหนเลย คือภาพแนวเส้นสีเขียวที่ตึกที่ค่อยแจ่มชัดขึ้นตรงขอบฟ้า แล้วใกล้เข้ามาจนเห็นว่าเป็นแผ่นดินปกคลุมด้วยต้นหมากรากไม้เขียวเข้มหนาแน่น ลมเย็นกลางทะเลกลายเป็นลมอุ่นระอุเป่ามาจากบนฝั่ง ชีวิตของผู้คนที่อาศัยอยู่ ณ ดินแดนนี้เริ่มปรากฏให้เห็นประปรายตามกระท่อมที่บริมน้ำที่ปลูกอยู่อย่างง่าย ๆ แต่ว่าน่าอยู่

เมื่อเรือหันปากน้ำเข้ามาตามแม่น้ำ ทิวทัศน์สองข้างทางคือภาพที่คุ้นตา มาแต่เกิด แสงแดดส่องต้องหลังคาเจดีย์วัดเป็นแววระยับเหมือนฉาบทองคำ ต้นหมากต้นมะพร้าวหนาแน่นเป็นดงมองเกือบไม่เห็นหมู่บ้านที่แฝงอยู่กลางธรรมชาติ เรือพายลำเล็กๆ พายเรียบริมตลิ่ง พอเห็นเรือใหญ่ผ่านก่อให้เกิด

คลื่นลูกใหญ่ก็ต้องประคองลำเอาไว้ไม่ให้ล้ม เพราะผลหมากรากไม้ที่ใส่เรือมา จะจมน้ำไปเสียหมด^{๕๕}

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ประชาชนสร้างบ้านเป็นเรือนแพอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นทั้งฝั่ง กรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรี เรือนแพบางหลังก็เปิดเป็นร้านขายสินค้าด้วย ผู้แต่งบรรยายจาก ภาพของ สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณพระบรมมหาราชวังตอนที่พักและทิ้งพายเรือผ่านดังนี้

พักให้น้องชายนั่งหัวเรือ ตัวเองคัดท้ายเรือ พายไปตามสบายเลียบบ้าน พระบรมมหาราชวัง ซึ่งแลเห็นกำแพงขาวผ่องราวกับสีสังข์ตัดกับยอดเจดีย์สีทอง ระบายตา ผ่านท่าช้างซึ่งมีช้างมาอาบน้ำกันอยู่ใกล้ท่าจริงๆ เสียด้วย และเรือนแพ ที่เรียงรายกันแน่นอยู่สองฟากแม่น้ำ

เรือนแพบางแห่งก็เป็นที่อยู่อาศัย บางแห่งก็เปิดเป็นร้านค้า และยังเปิด อยู่จนกระทั่งค่ำ มองเห็นสินค้าถ้วยโถโอชามแพรพรรณเครื่องนุ่งห่ม หรือแม้แต่ เครื่องประดับต่างๆ วางขายอยู่เมื่อพายเรือผ่านไป^{๕๖}

จากที่ผู้แต่งบรรยายจะมองเห็นภาพกำแพงวังสีขาวและยอดเจดีย์สีทอง ตรงท่าช้างมีช้าง อาบน้ำและมีเรือนแพเรียงรายทั้งสองฟากแม่น้ำ เรือนแพบางหลังเปิดเป็นร้านค้า ขายถ้วยชาม เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม และเครื่องประดับ เป็นต้น

ภาพของเมืองกรุงเทพฯ และธนบุรีในสมัยรัชกาลที่ ๔ จะเห็นได้จากเรื่องบูรพา ในสมัย รัชกาลที่ ๔ ก่อนที่จะมีการสร้างถนน บริเวณทั่วไปของกรุงเทพฯ มีต้นไม้ร่มครึ้มและมีญักรากจน แทบมองไม่เห็นทางเดินเท้าเพราะชาวบ้านนิยมเดินทางด้วยทางเรือมากกว่าเดินเท้า ดังที่ผู้แต่ง บรรยายความคิดของตัวละครคือ ความคิดของแครรีนดังนี้

แครรีนเพิ่งมองเห็นว่าพอน้ำลानบ้านที่เรียบสะอาดพอสมควรสมควรออกไปก็ คือดงไม้ร่มครึ้ม พื้นดินเต็มไปด้วยหญ้าคาท่วมสูงถึงเอวในบางตอน เธอมองไม่เห็น แม้แต่ทางเท้าว่าทอดอยู่ตรงไหน ไม่ว่าจะทางไหนเป็นดงหญ้าเหมือนกันหมด จนน่ากลัวว่าพอเดินไปไม่กี่ก้าว เธอก็อาจจะหลงทางก็เป็นได้^{๕๗}

^{๕๕} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๖๓-๖๔.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒.

^{๕๗} ว.วินิจฉัยกุล, บูรพา เล่ม ๑, หน้า ๑๖๔.

ในเรื่องบูรพาผู้แต่งได้บรรยายจาก ภาพของแม่น้ำลำคลอง บ้านเรือนและวัดที่อยู่ริมฝั่ง
แม่น้ำในสมัยรัชกาลที่ ๔ ผู้แต่งบรรยายจากดังนี้

ไม่ว่าแต่ครัวเรือนไหน แคร่รีนมีความสุขที่ได้ออกจากบ้าน เธอตื่นตา
ตื่นใจแม้แต่การนั่งเรือไปตามลำคลองเล็กๆ ล้วนมีทางเชื่อมต่อประสานถึงกัน
หมดราวกับใยแมงมุม

มันไม่มีอะไรเหมือนแม่น้ำเทศตึงเยียบสงบที่ไหลผ่านหมู่บ้านคลองสต็อก
คลองในบางกอกเต็มไปด้วยชีวิตชีวา จากเรือเล็กๆ ขึ้นล่องไปมาไม่หยุดนิ่ง
คล้ายถนนสายจอแจในเมืองใหญ่ เพียงแต่ใช้ผิวน้ำแทนพื้นอิฐหินเท่านั้น ผิวน้ำ
ทำให้การสัญจรเลื่อนล่องได้นิ่มนวลกว่าการใช้รถม้าโดยสารวิ่งหัวโขยกเขยกไป
ตามถนน

เรือในบางกอกเป็นทั้งพาหนะสัญจร พร้อมกันนั้นก็เป็นที่บ้านได้ด้วย
เรือบางลำมีประทุนคลุมอยู่ใช้เป็นบ้านเล็กๆ อยู่อาศัยได้อย่างสบาย แคร่รีน
มองจนแทบเหลียวหลังด้วยความสนใจ.....

และส่วนที่สวยงามที่สุดคือ วัด กับพระบวรราชวังและพระบรมมหาราชวัง
ริมน้ำมองเห็นยอดปราสาทแหลมกระทบแสงแดดเป็นประกายราวกับทองคำ
ล้อมรอบด้วยกำแพงและป้อมเล็กๆ เป็นระยะๆ เรือแพจอดกันหนาแน่นอยู่ริมน้ำ

คำพาเธอข้ามฟากไปอีกฝั่งหนึ่งที่เคยเป็นเมืองหลวงเก่าของสยาม
บ้านเรือนหนาแน่นไม่แพ้ฝั่งเมืองหลวง ปะปนอยู่ในแนวไม้เขียวชอุ่มบอกความ
อุดมสมบูรณ์ยิ่งกว่าทางฝั่งบางกอก พิจารณาแล้วเรือนผู้คนทางฟากนี้ออกจะ
ใหญ่โตเป็นปึกแผ่นกว่าทางฟากแม่น้ำที่เธอจากมาเสียอีก

วัดมีอยู่มากมายหลายแห่ง อยู่ริมแม่น้ำก็มี ลึกเข้าไปริมคลองก็มี แคร่รีน
แยกได้ออกจากบ้านชาวบ้าน ตรงที่มีหลังคาโบสถ์ประดับช่อฟ้าใบระกางดงาม
มากกว่าบ้านชาวบ้านที่สร้างอย่างเรียบง่ายที่สุด^{๕๕}

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ก่อนที่จะสร้างถนน กรุงเทพฯมีลำคลองมากและคลองสายต่างๆ
เชื่อมโยงถึงกัน ชาวบ้านเดินทางด้วยเรือ เรือบางลำมีประทุนใช้เป็นที่อยู่อาศัย

ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามองเห็นยอดปราสาทที่กระทบแสงแดดเป็นประกายระยับ และ
มองเห็นกำแพงและป้อมเล็กๆของพระบรมมหาราชวังและพระบวรราชวังเป็นระยะๆ ริมฝั่งมีเรือแพ

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓-๒๐๔.

จอดอย่างหนาแน่น ทางฝั่งธนบุรีต้นไม้เขียวชอุ่มมากกว่าทางฝั่งกรุงเทพฯ บ้านเรือนผู้คนหนาแน่นเหมือนทางฝั่งกรุงเทพฯ ฝั่งธนบุรีมีวัดหลายแห่งทั้งที่อยู่ริมแม่น้ำและอยู่ลึกเข้าไปในคลอง

ต่อมาได้มีการสร้างถนนสายแรกในสมัยรัชกาลที่ ๔ คือถนนเจริญกรุง ความเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ ก็เห็นได้อย่างชัดเจน การสร้างถนนทำให้มีตึกแถว ร้านค้าริมถนน และต่อมาก็ได้มีการสร้างถนนสายต่างๆ เพิ่มขึ้น ชัย เรื่องศิลป์กล่าวถึงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ตอนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างถนนเจริญกรุง ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม ดังนี้

พวกกงสุลเข้าชื้อกันขอร้องให้สร้างถนนสายยาวสำหรับให้พวกตนขี่ม้าหรือนั่งรถม้าตากอากาศ อ้างว่า “เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพมหานครไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถม้าไปเที่ยว พวกกันเจ็บไข้เนืองๆ” เมื่อในหลวงได้รับคำร้องแล้ว “ทรงพระราชดำริเห็นว่าพวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุกปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเรามีถนนหนทางก็ราบรื่นสะอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่กริ้วเหงา หนทางก็เป็นตรอกเล็กซอยน้อย หนทางใหญ่ก็เปื้อนไม่เป็นที่เจริญตา ขายหน้าแก่ชาวนานาชาติ เขาว่าเข้ามาเป็นการเตือนสติเพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ฯพณฯท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง จึงให้พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นนายงานได้จัดการทำตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๐๔ ...”

ถนนสายใหม่นี้มีชื่อว่า ถนนเจริญกรุง

ต่อมาก็ได้สร้างถนนใหม่เพิ่มมากขึ้น ต่อมาก็ได้มีห้องแถว ตึกแถวและเกิดเป็นย่านการค้า การจราจรทางบกก็นิยมมากขึ้นในกาลต่อมา มีทั้งรถม้า รถลาก “

เมื่อมีการสร้างถนนเพิ่มมากขึ้น ก็ได้มีการสร้างห้องแถว ตึกแถว และมีย่านการค้า จากเดิมที่ประชาชนนิยมตั้งบ้านเรือนริมน้ำก็เริ่มมาตั้งบ้านเรือนริมถนนเพื่อความสะดวกในการเดินทางและติดต่อค้าขาย จากสมัยก่อนที่ประชาชนเดินทางด้วยเรือเป็นพาหนะเพียงอย่างเดียวก็ได้มีพาหนะเดินทางทางบกคือมีรถม้า รถลาก และในตอนกลางสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ได้มีเรือกลไฟ รถไฟ รถราง

“ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม, หน้า ๒๖๒-๒๖๓.

ม้า และรถรางไฟฟ้า ดังที่ ชัย เรื่องศิลป์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม ดังนี้

.....มีนักธุรกิจการค้าสั่งซื้อรถเทียมม้าและสั่งม้าเทียมรถเข้ามาดำเนินการรับจ้างขนส่งสินค้าและรับคนโดยสาร ต่อมาเมื่อมีเศรษฐกิจผู้หนึ่งชื่อพระยาโชฎีกา ราชเศรษฐีสั่งช่างทำรถลากจากเมืองจีน ให้เข้ามาสร้างรถลากสองล้อ (รถแจ็ก) แล้วทำการรับส่งคนโดยสารบ้าง รับจ้างบรรทุกสินค้าบ้าง เมื่อมีคนนิยมนั่งรถและจ้างรถบรรทุกของ เจ้าของรถก็เพิ่มจำนวนรถลากและคนลากมากขึ้น

.....ในกลางสมัยรัชกาลที่ ๕ ชาวกรุงเทพฯ มีโอกาสเดินทางด้วยรถยนต์สาธารณะแปลกใหม่ไม่เคยมีมาแต่ก่อนอีก ๔ ชนิดคือ เรือกลไฟ รถไฟ รถรางม้า และรถรางไฟฟ้า^{๙๙}

พาหนะที่สำคัญอีกชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่นิยมใช้เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันก็คือ รถยนต์ รถยนต์นำเข้ามาในประเทศไทยครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๕ รถยนต์ในสมัยก่อนมีราคาแพงมาก มีเพียงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และผู้มีฐานะร่ำรวยมากจึงจะได้เป็นเจ้าของ ชัย เรื่องศิลป์ กล่าวถึงรถยนต์ที่เข้ามาแพร่หลายในราชสำนักและในเมืองไทยครั้งแรกในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพ.ศ.๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม ดังนี้

.....คนแรกที่เป็นเจ้าของรถยนต์คือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) พระยาอนุทูตเวที (เจิม แสงชูโต) น้องชายของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเล่าว่า พี่ชายของท่านเห็นแคตาล็อกจึงสั่งเข้ามา ที่แรกไปตามฝรั่งเศสเป็นอินนิเนีย เขาไม่มาจึงวานให้ท่านช่วยขับ รถยนต์ใช้น้ำมันปิโตรเลียม(น้ำมันก๊าด) จุดไฟคล้ายเตาฟู่ มีรูปร่างคล้ายรถดถนนมีที่นั่งสองแถว มีหลังคาเป็นประจํา ล้อยางตัน

.....รถยนต์พระที่นั่งคันแรกเป็นรถเก๋งยี่ห้อเมอเซเดสเลอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์นำเข้ามาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ พระราชทานนามรถคันนี้ว่า "แก้วจักรพรรดิ"เป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก จึงให้กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์สั่งเข้ามาอีกสิบคันสำหรับพระราชทานแก่เจ้านาย^{๑๐๐}

ผู้แต่งนวนิยายได้กล่าวถึงพาหนะแบบใหม่ที่เพิ่งมีในสมัยรัชกาลที่ ๕ นำมากล่าวไว้ใน

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๓ - ๒๙๔.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๔.

นวนิยายของตน ดังตอนที่กล่าวถึงรถลากในเรื่องลูกทาส และตอนที่กล่าวถึง รถม้า รถไฟ และ รถยนต์ ในเรื่องสี่แผ่นดิน และรถยนต์ในเรื่องร่มฉัตรดังนี้

ในเรื่องลูกทาสกล่าวถึงแก้วที่นั่งรถลากเป็นพาหนะในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังนี้

เวลานั้นรวยยามเศษ ยังไม่ตึกนัก แก้วจึงพอรถลากมุ่งตรงไปยังถนน
พะเนียงได้ พอไปถึงเขาให้รถจอดที่หัวถนน ข้าราชการเป็นมูลค่าสิบสตางค์
แล้ว เขาก็เดินเลาะหาตรอกตามคำบอกของคุณน้ำทิพย์ ^{๕๐}

ในเรื่องสี่แผ่นดินผู้แต่งกล่าวถึงพลอยและช้อยในตอนเด็กที่ได้นั่งรถม้าในสมัยรัชกาลที่ ๕
ดังนี้

เพราะเหตุนั้น คุณสายจึงพาพลอยและช้อยขึ้นไปทูลลาเสด็จพร้อมกัน
และหอบของพระรุงพระวังออกจากประตูวังในเช้าวันหนึ่ง มีพลอย ช้อย และผาด
พร้อมกับคนอื่นๆ ที่สมัครไปช่วยงานติดตามถือของไปพร้อมกัน ที่หน้าประตูวัง
ชั้นนอกมีรถม้าคอยอยู่สองคัน พี่เนืองยืนยิ้มกำกับอยู่ บอกว่าคุณพ่อให้มารับ
คุณสายขึ้นรถม้าคันเดียวกับเด็กๆ และพี่เนือง พร้อมกับหีบของแต่งตัวต่างๆ ที่
คุณสายไม่ยอมให้ใครถือ ส่วนคนอื่นๆ นั้นขึ้นรถม้าอีกคันหนึ่งตามมาติดๆกัน ^{๕๑}

ในเรื่องสี่แผ่นดินผู้แต่งกล่าวถึงพลอยตอนที่ได้นั่งรถไฟในขบวนเสด็จพระราชดำเนิน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสบางปะอิน พลอยรู้สึกตื่นเต้นมากที่ได้นั่งรถไฟ
เป็นครั้งแรก ผู้แต่งกล่าวว่า

อีกสักครู่หนึ่ง รถไฟขบวนพระที่นั่งก็เคลื่อนออกจากสถานี พลอยลืม
สิ่งอื่นๆ ทั้งหมด เพราะภูมิประเทศที่มองเห็นจากรถไฟนั้นเป็นสิ่งที่พลอยไม่เคย
เห็นมาแต่ก่อน รถไฟแล่นช้าๆ ออกจากสถานีแล้วก็เพิ่มฝีจักรเร็วขึ้นจนตาลาย
ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พลอยเคยขึ้นรถไฟ จึงรู้สึกตื่นเต้นมาก ^{๕๒}

^{๕๐} รพีพร, ลูกทาส เล่ม ๒ , หน้า ๔๑๔.

^{๕๑} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๖.

ในเรื่อง **ร่มฉัตร** ผู้แต่งกล่าวถึงรถยนต์ที่เข้ามาในประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในนวนิยาย กลิ่นชนวนวาดไปดูรถยนต์ที่เจ้านายพระองค์หนึ่งทรงขับถวายสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีให้ ทอดพระเนตรดังนี้

“วาดไปดูโอโตไม่บีนกันไหม?”

แม่กลิ่นกระหืดกระหอบเข้ามาถาม สีหน้าแสดงว่าตื่นเต้นไม่น้อย

วาดย้อนถามอย่างไม่เชื่อหูตัวเองว่า

“แม่กลิ่นว่าอะไรนะ ตัวอะไรบีน?”

แม่กลิ่นทำหน้าที่กระดากกระเดื่องก่อนที่จะออกชื่อใหม่อย่างไม่เต็มปาก

“โอโตไม่บีน”

.....

คราวนี้แม่กลิ่นไม่ฟังเสียงตรงเข้าจุดหน้าจุดหลัง

“ไปเถอะน่า ตอนนีท่านหญิงพิมพ์ราไพกำลังขับถวายเสด็จที่บน

ทอดพระเนตรเขาแตกตื่นไปดูกันออก”

.....

‘โอโตไม่บีน’ ตามศัพท์ของแม่กลิ่นมีรูปร่างค่อนข้างประหลาดเพราะมีที่นั่ง สูงอยู่ตรงกลางภายใต้หลังคาประทุน แต่ที่นั่งคนขับอยู่ข้างนอก หน้าพวงมาลัย ก้านสูง โคมสองข้างติดเทียนไข ลักษณะไม่น่าวิ่งไปได้ด้วยตัวเองแต่ก็สามารถ เคลื่อนไปได้อย่างน่าพิศวง^{๕๕}

ในเรื่อง **สี่แผ่นดิน** ผู้แต่งกล่าวถึงความรู้สึกของพลอยตอนที่คุณเปรมซื้อรถยนต์ในสมัย รัชกาลที่ ๖ ดังนี้

คุณเปรมซื้อรถยนต์ตอนเดียวเครื่องทองเหลืองจุดไฟแก๊สที่ตะเกียง ข้างหน้ามาคันหนึ่ง และจ้างแขกมาขับ พลอยก็เห็นดีด้วย เพราะรถยนต์เป็นของ ใหม่ สะอาดรวดเร็วกว่ารถม้า และทำให้พลอยได้มีหน้ามีตาไปด้วย^{๕๖}

^{๕๕} ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๓, หน้า ๖๒๗-๖๒๘.

^{๕๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๒, หน้า ๕๕๑.

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา นอกจากจะเดินทางด้วยทางเรือเป็นพาหนะแล้ว ก็ยังมีพาหนะทางบกอีกหลายอย่างเช่นรถลาก รถม้า รถไฟ รถยนต์ เป็นต้น ให้ประชาชนได้เลือกใช้ เพิ่มความสะดวกสบายในการเดินทางมากยิ่งขึ้น

จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ คนไทยนิยมสร้างบ้านเรือนอยู่ริมน้ำและนิยมเดินทางด้วยทางเรือ เมื่อได้มีการสร้างถนนเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๔ และได้มีการสร้างถนนเพิ่มขึ้นอีกหลายสายในเวลาต่อมา คนไทยก็เริ่มสร้างบ้านอยู่ริมถนนเพิ่มขึ้นเพื่อความสะดวกในการเดินทางและการติดต่อค้าขาย และในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประชาชนก็ได้มีพาหนะที่ใช้ในการเดินทางทางบกหลายอย่างเช่นรถลาก รถม้า รถไฟ รถยนต์ เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ฝั่งธนบุรีบริเวณริมฝั่งคลองสานเป็นบริเวณที่มีต้นไม้ร่มรื่น ลึกเข้าไปในคลองเป็นสวนผลไม้ ฝั่งธนบุรีจึงมีต้นไม้อุดมสมบูรณ์ ดังที่ผู้แต่งเรื่องสองฝั่งคลองได้บรรยายจากคลองสานดังนี้

พ.ศ.๒๔๖๘ ปีสุดท้ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว บริเวณริมฝั่งคลองสานได้ชื่อว่าเป็นที่อยู่อาศัยที่งดงามร่มรื่นที่สุดแห่งหนึ่งในสมัยนั้น บ้านเรือนที่ปลูกอยู่ริมคลองมีหลายแห่งที่เป็นตึกโอ่อ่า ประกอบด้วยบริเวณกว้างและปลูกต้นไม้ใหญ่ไว้ร่มรื่น โศภะย้าทิ้งใบไผ่อยู่เหนือผิวน้ำ ลึกเข้าไปจากคลองเป็นสวนผลไม้คละปนกันหลายชนิด ล้วนให้ผลอย่างอุดมสมบูรณ์ส่งผลให้ชาวบ้านแถวนั้นอยู่กันในฐานะผู้มีอันจะกินกันถ้วนหน้า

ทางฝั่งซ้ายของคลองสานเป็นทางเดินปูอิฐขนาดกว้างพอรถม้าจะวิ่งได้ บางครั้งชาวบ้านก็ออกมาดูรถม้าของผู้มีบรรดาศักดิ์วิ่งก๊อกลงไปตามทาง มีสารพัดเป็นคนขับและท่านเจ้าของรถม้านั่งอยู่ตอนหลังในรถม้าเปิดประทุน

ส่วนทางฝั่งขวามีอุทยานขนาดใหญ่ขึ้นชื่อลือชาของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งมีอยู่แห่งเดียวในสมัยนั้น ชาวบ้านเรียกสั้นๆว่า "สวนกรมท่า" เพราะท่านเจ้าของท่านว่ากรมท่าซึ่งมีภาระหน้าที่ติดต่อกับต่างประเทศ บางครั้งจึงมีชนต่างชาติเป็นฝรั่งร่างสูงใหญ่ เป็นแขกบ้าง นั่งเรือยนต์มาถึงท่าน้ำเพื่อขึ้นไปชมอุทยานซึ่งประกอบด้วยพรรณไม้และสัตว์ป่าแปลกๆที่ไม่ดุร้ายหลายชนิด ^{๙๖}

^{๙๖} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๑๑.

ในเรื่องสองฝั่งคลอง บ้านของปู่ทิมอยู่บริเวณคลองสาน ผู้แต่งบรรยายจากคลองสาน ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่ามีบ้านตึกหลายหลังที่ปลูกอยุธยาคลองเป็นบ้านของผู้มีฐานะร่ำรวย เป็นตึกหลังใหญ่ มีบริเวณกว้าง และปลูกต้นไม้อย่างร่มรื่น ลึกเข้าไปในคลองเป็นสวนผลไม้ปลูกต้นไม้หลายชนิด ในสมัยรัชกาลที่ ๖ คลองสาขามีถนนปูด้วยอิฐขนาดพอให้รถม้าวิ่งได้ แม้ว่าจะนิยมใช้รถม้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ แต่รถม้าก็ยังมีราคาแพง ผู้ใช้รถม้าจึงมีน้อย ชาวบ้านยังนิยมเดินทางด้วยทางเรือเป็นสำคัญ รถม้าส่วนใหญ่เป็นรถม้าของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ อีกฝั่งหนึ่งของคลองสานเป็นสวนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งมีต้นไม้ชนิดต่างๆ และมีสัตว์ป่าพันธุ์แปลกๆ ที่ไม่คุ้นเคยหลายชนิด

อีกจากหนึ่งในเรื่องสองฝั่งคลอง ผู้แต่งได้บรรยายคลองสานและสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ในนวนิยายทักทิมในวัยเด็กและญาตินั่งเรือออกจากบ้านที่คลองสาน และข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาไปโรงเรียน ผู้แต่งบรรยายจากคลองสานและสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาดังนี้

การนั่งไปในเรือจนออกแม่น้ำเป็นเรื่องสนุกสำหรับทักทิม ถึงแม้จะเห็นอยู่ทุกเมื่อเชียวก็ไม่เคยเบื่อ ภาพที่เห็นแตกต่างไปจากสองฝั่งคลองที่มีแต่เรือสวนครีမ်เขียวขจี ผ่านบ้านหลังใหญ่ๆงามๆ ปลูกริมคลอง โดยเฉพาะบ้านของสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งมีอุทยานงดงาม เลี้ยงนกยูงหางยาวระยับเดินกริดกรายไปมาให้เห็นในบางครั้ง เรือของทักทิมสวนทางกับเรือเล็กๆ บรรทุกผลไม้มาเต็มลำเรือ บางทีก็เรือของชาวบ้านด้วยกันแจวขึ้นหน้าไป สมัยนั้นถนนยังมีน้อยมาก รถยนต์มีนับคันได้ นานๆจึงจะเห็นสักคัน ล้วนเป็นรถของเจ้านายและพวกขุนนางคนใหญ่คนโต ส่วนชาวบ้านใช้เรือสัญจรไปตามลำคลองได้ง่ายและสะดวกกว่า

เมื่อออกมาถึงแม่น้ำ ภาพที่เห็นชินตาคือเรือกลไฟ มีปล่องควันขึ้นโขมง กำลังลากจูงเรือบรรทุกข้าวสารขึ้นล่องอยู่หลายลำด้วยกัน คนแจวเรือต้องค่อยๆ แจวเลียบบไปตามริมแม่น้ำก่อนจะตัดสินใจแจวเรือออกกลางแม่น้ำตัดตรงไปอีกฟากหนึ่ง เพื่อไม่ให้ปะทะเข้ากับขบวนเรือโยง

บ้านเรือนแน่นขนัดอยู่สองฟากแม่น้ำ มีสะพานทอดยาวออกมาเหนือเสาสูงๆระเกะระกะที่ค้ำตัวบ้านอยู่ ในตอนเช้าเมื่อดวงตะวันทองแดงส่องลงบนพื้นน้ำสีเนื้อใสแจจจ ซีวตรีมฝั่งน้ำดูคับคั่งมีเรือของแม่ค้าจอดแวะอยู่ตามหัวสะพานเพื่อซื้อขายกับเจ้าของบ้าน บางครั้งเรือสำปั้นลำเล็กพายผ่านมา มี

ลูกศิษย์คัดทำยาพาพระสงฆ์ซึ่งบิณฑบาตเสร็จแล้วกลับไปวัด มองเห็นจิวรเป็นสี
เหลืองอร่ามแข่งกับแสงตะวัน^{๙๙}

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ สองฝั่งคลองสานเป็นสวนผลไม้เขียวขจี และมีบ้านหลังใหญ่ของผู้มี
ฐานะปลูกอยู่ริมคลอง แม้ว่าจะเริ่มมีถนนมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ และเริ่มมีรถยนต์มาตั้งแต่สมัย
รัชกาลที่ ๕ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ก็ยังมีถนนและรถยนต์น้อย รถยนต์ล้นนเป็นของพระบรมวงศานุวงศ์
และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ชาวบ้านยังคงเดินทางด้วยเรือ

แม่น้ำเจ้าพระยาในตอนเช้าจะมีเรือกลไฟบรรทุกข้าวสารหลายลำ ทั้งสองฟากแม่น้ำ
เจ้าพระยายังคงมีบ้านเรือนหนาแน่น แต่บ้านส่วนใหญ่ที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นบ้านบนพื้นดิน
ไม่ใช่บ้านเรือนแพเหมือนที่บรรยายในเรื่องรัตนโกสินทร์และเรื่องบูรพา เพราะผู้แต่งเรื่อง
สองฝั่งคลองได้บรรยายว่า “มีสะพานทอดยาวออกมาเหนือเสาสูงๆ ระเกะระกะที่ค้ำตัวบ้านอยู่”
ริมฝั่งแม่น้ำมีเรือขายของของแม่ค้าจอดแวะขายของที่หัวสะพาน พระสงฆ์ออกบิณฑบาตในตอนเช้า
มีลูกศิษย์วัดคัดทำยาเรือ

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ประชาชนตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มมากขึ้น ต้นไม้ลดน้อย
ลงกว่าในสมัยก่อน และยังคงใช้รถลากเป็นพาหนะ ดังที่ในเรื่องราตรีประดับดาว ผู้แต่งได้
บรรยายจากกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ตอนที่เกิดเดินทางมากรุงเทพฯ ผู้แต่งบรรยายดังนี้

ใต้ฟ้าสีครามโปร่ง เกดมองเห็นสายน้ำกว้างใหญ่ทอดตัวอยู่เบื้องหน้า
อีกฝั่งหนึ่งอยู่ไกลออกไป มีทิวไม้เขียวสล้าง ชมสลับด้วยบ้านเรือนเต็มเป็นแนว
ส่วนที่เด่นที่สุดคือยอดหลังคามระยับสลับสีคล้ายหลังคาโบสถ์ แต่ว่าวิจิตร
โอฬารกว่าทุกวัดที่เคยเห็น

ต่อมาภายหลังจึงรู้ว่า สถานที่อันงดงามยิ่งนั้นคือ พระบรมมหาราชวัง

รถลากเริ่มวิ่งไปตามถนน ที่ต่อมาภายหลังเกิดรู้ชื่อว่าถนนพระจันทร์
ด้านซ้ายมีกำแพงใหญ่สูงลิ่วประกอบด้วยใบเสมาเรียงรายไปตลอดความยาว
ของถนน ความใหญ่โตของสถานที่ทำให้เกิดนี้กระย่อ จึงเหลียวมองทางขวาเพื่อ
พักสายตา ก็เจอเข้ากับวัดใหญ่ อาณาเขตยาวตลอดแนวเช่นกัน

ในตอนนั้นเกิดไม่รู้จักสถานที่สักแห่งเดียว ได้แต่นึกในใจว่าบางกอกอะไร
ต่อมอะไรช่างใหญ่โตมโหฬารไปเสียหมด

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓-๓๔.

“แม่” เกิดกระซิบ รู้สึกเหมือนตัวเองจะกลับเป็นเด็กๆอีกครั้ง “แม่รู้ไหม
นั่นวัดอะไร “

“วัดมหาธาตุ” แม่เอี่ยมตอบอย่างผู้รู้ดีกว่าแม้ว่าไม่มากนัก “อีกฟาก
กำแพงสูงๆ นั่นวังพระราชวังบวร ...วังหน้า”

พ้นจากถนนพระจันทร์ ก็มาถึงทุ่งกว้างใหญ่ที่แม่เอี่ยมเรียกว่าทุ่งพระเมรุ
รถลากเดี่ยวไปทางซ้าย ผ่านอาคารหลายแห่งสลักร้านรวงที่เกิดมั่วตื่นต้นจน
ดูไม่ทันว่าจะอะไรเป็นอะไร จนในที่สุดมาออกที่ถนนสายใหญ่ที่สุดเท่าที่เกิดเคยเห็น
มันกว้างใหญ่และเปลี่ยวผู้คนเสียจนเกิดใจคอไม่ดี มองเห็นแต่ต้นไม้ขึ้นอยู่สอง
ข้างทาง แทบจะหาคนสัญจรไปมาไม่ได้

ต่อมาจึงรู้ว่า นี่แหละถนนสายใหญ่ที่สุดของบางกอกชื่อถนน
ราชดำเนิน ^{๔๔}

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ผู้แต่งบรรยายว่าริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งกรุงเทพฯ มองเห็นเป็น
แนวต้นไม้สลักรับกับบ้านเรือน แสดงให้เห็นว่าต้นไม้ไม่ได้เขียวชอุ่มเหมือนที่บรรยายในเรื่องบูรพา
เรื่องบูรพาบรรยายสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ว่า “คำพาเธอข้ามฟากไปอีกฝั่ง
หนึ่งที่เคยเป็นเมืองหลวงเก่าของสยาม บ้านเรือนหนาแน่นไม่แพ้ฝั่งเมืองหลวง ปะปนอยู่ในแนวไม้
เขียวชอุ่มบอกความอุดมสมบูรณ์ยิ่งกว่าทางฝั่งบางกอก” แสดงให้เห็นว่าทั้งฝั่งกรุงเทพฯ และธนบุรี
ในสมัยรัชกาลที่ ๔ สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามีต้นไม้ร่มครึ้ม

แต่ในเรื่องราตรีประดับดาวผู้แต่งบรรยายสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาว่า “ได้ฟ้าสีครามโปร่ง
เกิดมองเห็นสายน้ำกว้างใหญ่ทอดตัวอยู่เบื้องหน้า อีกฝั่งหนึ่งอยู่ไกลออกไป มีทิวไม้เขียวสล้าง
แซมสลักรับด้วยบ้านเรือนเต็มเป็นแนว” แสดงให้เห็นว่าริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งกรุงเทพฯ ใน
สมัยรัชกาลที่ ๗ ต้นไม้ลดน้อยลง ไม่อุดมสมบูรณ์เหมือนในสมัยรัชกาลที่ ๔ และมีบ้านเรือนปลูกสร้าง
บนสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ยังคงใช้รถลากเป็นพาหนะ รถลากพา
เกิดและแม่ผ่านถนนพระจันทร์ ซึ่งฝั่งหนึ่งเป็นวัดมหาธาตุ และอีกฝั่งหนึ่งคือพระราชวังบวรสถาน
มงคล ผ่านสนามหลวงมาถึงถนนราชดำเนิน ถนนราชดำเนินในสมัยรัชกาลที่ ๗ กว้างใหญ่ แต่ไม่ค่อย
มีผู้คนและรถวิ่งสัญจร

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ ๒ เรื่องคือ เรื่องร่มฉัตรและเรื่อง

^{๔๔} ว.วินิจฉัยกุล, ราตรีประดับดาว, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : เพื่อนดี, ๒๕๔๒), หน้า ๒๑๔-๒๑๕.

สองฝั่งคลองเริ่มต้นเรื่องโดยบรรยายจากกรุงเทพฯและธนบุรีในสมัยรัชกาลปัจจุบัน จากที่บรรยายแสดงให้เห็นความทรุดโทรม ทั้งนี้ผู้แต่งอาจจะต้องการให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกเปรียบเทียบปัจจุบันกับอดีต และย้อนรำลึกถึงความรุ่งเรือง และบ้านเมืองที่งดงามในอดีต

เรื่องร่วมจักรผู้แต่งบรรยายบริเวณตลาดท่าเตียนซึ่งเป็นชุมชนการค้าในรัชกาลปัจจุบันที่ทรุดโทรมลงตามกาลเวลา ผู้แต่งบรรยายดังนี้

.....ตลาดท่าเตียนด้านหน้ามีตึกแถวสมัยใหม่เบียดเสียดกันแน่นขนัด ไม่มีเค้าของสิ่งก่อสร้างสมัยเก่าหลงเหลืออยู่แม้แต่น้อย

รถเลยอ้อมผ่านเขตวัดโพธิ์ ซึ่งมีทั้งตัวกำแพงและซุ้มประตูที่เคยประดับกระเบื้องเป็นลวดลายงดงามได้ร่วงโรยไปตามกาลเวลา เศษกระเบื้องชิ้นเล็กๆ หลุดหายไปเพราะความยืนานแห่งอายุ และเพราะแรงมือคนที่แกะดึงออกมา โดยไม่รู้ถึงคุณค่าของศิลปะ บางแห่งยังแถมมีเข่งซ้อนไว้ตามประตูทำให้รุ่งรังยั้งขึ้น รถที่จอดเรียงรายขนส่งสินค้าทำให้ผนังบางตอนมีสีดำเปรอะเปื้อนเป็นหย่อมๆ ดูชะมุกชะมอมไปทั่ว แต่ถึงกระนั้นฝรั่งหลายคนยังยืนถ่ายรูปร่างอย่างตั้งอกตั้งใจ รวมทั้งรถบัสทัศนาศรคันใหญ่ที่แล่นสวนทางมา มีแต่ชาวต่างประเทศเต็ม^{๑๔}

ผู้แต่งบรรยายบริเวณตลาดท่าเตียนว่ามีตึกแถวสมัยใหม่เบียดเสียดแน่นขนัด กำแพงและซุ้มประตูของวัดโพธิ์หรือวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่เคยประดับด้วยกระเบื้องเป็นลวดลายงดงาม กระเบื้องชิ้นเล็กๆ หลุดหายไปเพราะกาลเวลาและคนแกะออก และมีเข่งซ้อนกันไว้ตามประตู รถขนส่งสินค้าจอดเรียงราย ผนังบางตอนมีคราบเปรอะเปื้อนสกปรก และมีรถทัศนาศรของชาวต่างประเทศคันใหญ่วิ่งสัญจร

เรื่องสองฝั่งคลอง บรรยายคลองสานในรัชกาลปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา จากเดิมที่มีต้นไม้ร่มรื่น มีสวนผลไม้ มีลำคลอง ท้องร่องและคูน้ำที่สะอาด ในสมัยรัชกาลปัจจุบันมีรั้วกำแพงบ้านเข้ามาแทนที่ ผู้แต่งบรรยายดังนี้

คลองสานในวันนี้เป็นเพียงซากของคลองสานในอดีต ทุกอย่างที่ทับทิมเคยรักและเคยชินถูกกลืนหายไปในเรื่องมือของกาลเวลา บ้านเก่าหลายหลังรื้อถอนไป มีบ้านใหม่ผุดเข้ามาแทนที่ รั้วกำแพงบ้านเข้ามาแทนที่ท้องร่องและคูน้ำ

^{๑๔} ทมยันตี, ร่วมจักร เล่ม ๑, หน้า ๑๔.

เล็กๆ ซึ่งชาวบ้านใช้แบ่งเขตบ้าน บ้านใหม่เหล่านี้นสวยและทันสมัยกว่าบ้านเก่าๆก็จริง แต่กำแพงล้อมรอบบ้านก็เป็นเครื่องหมายให้รู้เช่นกันว่า เจ้าของบ้านไม่ประสงค์จะเปิดน้ำใจไมตรีสู่เพื่อนบ้าน หากวางแผนทรัพย์สินของตนอย่างเต็มที่ ลักษณะการอยู่แบบตัวใครตัวมัน มุ่งความสะดวกสบายส่วนตัวเช่นนี้ เป็นแบบแผนชีวิตแบบใหม่ที่เข้ามาหลังสงคราม ทบตีจะเต็มใจหรือไม่เต็มใจก็ต้องยอมรับกับความเปลี่ยนแปลงอันเป็นธรรมดาของโลก °°

ผู้แต่งบรรยายคลองสานที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา บ้านหลังเก่าถูกรื้อถอน บ้านหลังใหม่เข้ามาแทนที่ รั้วกำแพงบ้านเข้ามาแทนที่ห้องร้องและคูน้ำ รั้วกำแพงบ้านแสดงให้เห็นว่าเจ้าของบ้านไม่ประสงค์จะมีมิตรไมตรีกับเพื่อนบ้าน ซึ่งเป็นวิถีชีวิตแบบใหม่ของคนในปัจจุบันที่ไม่สนใจกัน

จากการศึกษานวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์จะมองเห็นภาพพระบรมมหาราชวังบ้านของคนไทย สภาพบ้านเมืองและการคมนาคมที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา

นวนิยายได้บรรยายจากพระบรมมหาราชวังเช่นท้องพระโรงและพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในเรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ พระบรมมหาราชวังที่เจริญรุ่งเรืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในเรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร และพระบรมมหาราชวังและพระราชฐานฝ่ายในที่ทรุดโทรมลงตามกาลเวลาในสมัยรัชกาลที่ ๘ และสมัยรัชกาลที่ ๙ ในเรื่องสี่แผ่นดินและร่มฉัตร

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ บ้านของคนไทยจะเป็นบ้านเรือนไทยและเรือนแพ และบ้านที่สร้างตามแบบเชื้อสายของผู้เป็นเจ้าของบ้าน เช่นบ้านแบบสถาปัตยกรรมจีนซึ่งเป็นบ้านของพักในเรื่องรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มสร้างพระตำหนักแบบตึกของตะวันตก พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการก็นิยมสร้างตึกแบบตะวันตก พระบรมวงศานุวงศ์สร้างพระตำหนักเป็นตึก ข้าราชการสร้างบ้านตึกแบบตะวันตกเพิ่มมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาจึงมีทั้งบ้านเรือนไทย บ้านเรือนแพ บ้านตึกแบบตะวันตก และบ้านที่สร้างแบบผสมผสานระหว่างไทยและตะวันตกเช่นบ้านของคุณลานในเรื่องสองฝั่งคลอง

จากที่ผู้แต่งได้บรรยายจากเมืองกรุงเทพฯและธนบุรีในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์และเรียงนวนิยายตามลำดับสมัย จะมองเห็นภาพเมืองกรุงเทพฯและธนบุรีที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลปัจจุบัน เรื่องรัตนโกสินทร์ผู้แต่งบรรยายจากเมืองกรุงเทพฯและธนบุรีในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าสองฝั่งแม่น้ำ

°° ว.วินิจัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๖๑๒.

เจ้าพระยามีดินไม้อุดมสมบูรณ์ ประชาชนนิยมสร้างบ้านเป็นเรือนแพอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บางบ้านเปิดเรือนแพเป็นร้านขายของ ผู้คนเดินทางด้วยเรือ

เรื่องบูรพาผู้แต่งบรรยายจากเมืองกรุงเทพฯและธนบุรีก่อนที่จะสร้างถนนว่า บริเวณทั่วไปของกรุงเทพฯ มีดินไม้รุ่มครึ้มและมีหญ้ารกจนแทบมองไม่เห็นทางเดินเท้า เพราะชาวบ้านนิยมเดินทางด้วยเรือมากกว่าทางบก ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีลำคลองมากมายเชื่อมโยงถึงกัน ชาวบ้านนิยมเดินทางด้วยเรือ

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีการสร้างถนนเป็นครั้งแรกและได้สร้างถนนเพิ่มขึ้นในเวลาต่อมา ทำให้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีพาหนะต่างๆ เพื่อใช้เดินทางเช่นรถม้า รถลาก รถยนต์ และมีรถไฟเป็นพาหนะเดินทางระหว่างหัวเมือง ในกรุงเทพฯประชาชนทั่วไปก็ยังคงนิยมเดินทางด้วยเรือ ประชาชนได้เริ่มสร้างบ้านริมถนนเพื่อความสะดวกในการเดินทางและการติดต่อค้าขาย

เรื่องสองฝั่งคลองผู้แต่งบรรยายคลองสานในสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่าเป็นสถานที่รุ่มรื่น มีบ้านตึกแบบตะวันตกปลูกอยู่ริมคลองหลายหลังและมีสวนผลไม้รุ่มรื่น ด้านหนึ่งของคลองมีถนนปูด้วยอิฐ และมีรถม้าวิ่ง และมีสวนขนาดใหญ่ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ในสมัยนั้นถนนและรถยนต์มีน้อย ชาวบ้านยังคงนิยมใช้เรือเดินทาง บ้านที่ปลูกอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นบ้านที่สร้างบนพื้นดินไม่ใช่บ้านเรือนแพดังที่บรรยายในเรื่องรัตนโกสินทร์และเรื่องบูรพา และมีแม่ค้าพายเรือขายของริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เรื่องราตรีประดับดาว ผู้แต่งบรรยายกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ว่าริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งกรุงเทพฯมีดินไม้สลับกับบ้านเรือนผู้คน เมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องบูรพาต้นไม้น้อยลง มีบ้านเรือนเพิ่มมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ยังคงใช้รถลากเป็นพาหนะ ถนนราชดำเนินไม่ค่อยมีผู้คนและรถวิ่งสัญจร

เรื่องร่มฉัตรและเรื่องสองฝั่งคลองบรรยายกรุงเทพฯ และธนบุรีในรัชกาลปัจจุบันว่ามีสภาพทรุดโทรมลงตามกาลเวลา เรื่องร่มฉัตรบรรยายบริเวณตลาดท่าเตียนที่ทรุดโทรมลงตามกาลเวลาและจากการกระทำของมนุษย์ และเรื่องสองฝั่งคลองกล่าวถึงคลองสานที่เปลี่ยนแปลงไป มีรั้วกำแพงบ้านเข้ามาแทนที่ท้องร่องคูน้ำซึ่งแสดงให้เห็นถึงการไม่เปิดรับมิตรเป็นมิตรกับเพื่อนบ้าน ทั้งนี้ผู้แต่งอาจจะต้องการให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกเปรียบเทียบปัจจุบันกับอดีต และให้ผู้อ่านย้อนรำลึกไปถึงช่วงเวลาในอดีตที่บ้านเมืองยังคงมีความงดงาม

๔.๕ ด้านการศึกษา

เมื่อได้ศึกษานวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ จะมองเห็นสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยเกี่ยวกับด้านการศึกษา และเมื่อนำนวนิยายมาเรียงตามลำดับรัชสมัยจะมองเห็นความเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษา ดังจะเห็นได้จากการศึกษาของตัวละคร

ตัวละคร

การศึกษาของเด็กไทยในช่วงสมัยก่อนที่จะมีโรงเรียน การศึกษาของเด็กผู้ชายและเด็กผู้หญิงจะแยกออกจากกัน เด็กผู้ชายจะเรียนหนังสือกับพระที่วัด ทองต๋อ ก๊วยไม้ ณ อยุธยา กล่าวถึงการศึกษาของเด็กผู้ชายที่เรียนหนังสือกับพระที่วัดในสมัยก่อนที่จะจัดตั้งโรงเรียนในบทความเรื่อง “การศึกษาของไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์” ในหนังสือ พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

กล่าวโดยสรุปการศึกษาของไทยสมัยโบราณ ผู้ก้นอยู่กับสถาบันศาสนา คือ วัดและพระสงฆ์อย่างแนบแน่นแยกกันไม่ออก เมื่อเด็กชายอายุโตพอสมควรแล้วคือ ๗-๘ ขวบ พ่อแม่จะพาไปฝากเรียนหนังสือกับพระสงฆ์ที่ทรงคุณวุฒิ การสอนหนังสือเป็นเรื่องของการบำเพ็ญบุญ สอนด้วยความสมัครใจและสอนลูกศิษย์ได้คราวละ ๔-๕ คนเท่านั้น มากกว่านี้ก็สอนไม่ไหว การสอนเรียกว่าต่อหนังสือคือเรียงตัวเข้ามาทีละคน ใครบัญญัติบทท่านก็ต่อให้ทีละน้อย ใครบัญญัติไวก็ต่อให้มาก เมื่อต่อให้คือเขียนต้นฉบับในกระดานให้แล้ว ลูกศิษย์ก็เอาไปเขียนตาม หรืออ่านจนจำแม่นยำตัวได้ หรือลบแม่แบบแล้วเขียนใหม่ได้ พระอาจารย์จึงต่อให้ใหม่สูงขึ้นไปอีก^{๑๑๑}

เมื่อจะศึกษาวิชาชีพเฉพาะอย่างต่อไปก็ต้องศึกษากับผู้มีวิชาความรู้ในวิชาชีพนั้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการถ่ายทอดวิชาความรู้ภายในครอบครัว ดังที่ ทองต๋อ ก๊วยไม้ ณ อยุธยา กล่าวว่า

ส่วนการเรียนวิชาชีพเฉพาะอย่าง เช่น คณิตศาสตร์ โหราศาสตร์ แพทย์ช่างวาดเขียน หรือช่างอื่นๆ ก็ต้องชวนชววยไปสืบหาอาจารย์เป็นพิเศษ อาจารย์ที่ว่านี้อาจเป็นพระสงฆ์อยู่ในวัดเดียวกันหรือต่างวัดก็ได้ นอกจากนั้นเป็นการเรียนในสกุล คือลูกช่างทองก็เป็นช่างทองตามบิดา ลูกช่างไม้ก็ช่างไม้ตามสกุล หรือแม้ลูกหลานข้าราชการก็มักจะได้รับราชการตามผู้ใหญ่ เพราะราชการสมัยนั้นเอามา

^{๑๑๑} ทองต๋อ ก๊วยไม้ ณ อยุธยา, “การศึกษาของไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์,” ใน พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๗), หน้า ๗๐.

ทำที่บ้าน ลูกหลานจึงมีโอกาสรู้เห็นระเบียบแบบแผนและวิชาความรู้ต่างๆ ดีกว่า
คนอื่น^{๑๐๒}

ความคิดดังกล่าวจะเห็นได้จากเรื่องรัตนโกสินทร์ พักซึ่งเป็นตัวละครในนวนิยาย ในวัยเด็ก
อยู่ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พักได้เรียนหนังสือกับ
พระที่วัด เมื่อโตขึ้นได้มาอยู่ที่บ้านของพระราชพินิจจัยข้าราชการตุลาการผู้ปราดเปรี๊งด้าน
กฎหมาย พักได้ช่วยพระราชพินิจจัยคัดลอกกฎหมายและติดตามรับใช้ใกล้ชิด พักจึงได้มองเห็น
การทำงานพิพากษาคดีความต่างๆ และได้ศึกษาความรู้กฎหมาย ต่อมาพักได้ย้ายไปอยู่กับลุง ได้
ติดตามลุงซึ่งเป็นข้าราชการมาฟังข้อราชการที่ท้องพระโรง พักจึงได้เรียนรู้และมองเห็นการทำงาน
ราชการมากขึ้น เหตุการณ์ตอนนี้จะอยู่ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
การศึกษาเรียนรู้ของพักจึงเป็นตัวอย่างของการศึกษาของเด็กผู้ชายในสมัยก่อนที่จะมีโรงเรียน
คือเริ่มจากเรียนหนังสือกับพระที่วัดและไปศึกษาตามบ้านขุนนางที่มีความรู้เฉพาะทางก่อนจะเริ่ม
รับราชการ

ส่วนการศึกษาของเด็กผู้หญิงในช่วงก่อนที่ระบบโรงเรียนจะได้รับคามนิยมอย่างแพร่หลาย
ตั้งแต่ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นเด็กผู้หญิงไม่ได้รับการสนับสนุนให้เรียนหนังสือ เพราะเกรงว่าหากรู้
หนังสือแล้วจะเขียนเพลงยาวโต้ตอบกับผู้ชาย เด็กผู้หญิงจะได้รับการฝึกฝนให้เรียนรู้การทำ
อาหาร งานฝีมือ ฝึกอบรมความเป็นกุลสตรีกับผู้เป็นแม่และญาติผู้ใหญ่ที่บ้าน เด็กผู้หญิงที่เป็น
ลูกผู้มีตระกูลจะได้ศึกษาวิชาความรู้ในวัง ศึกษาวิชาสำหรับกุลสตรีและศึกษาเฉพาะเรื่องที่จะ
เป็นประโยชน์ในการรับราชการฝ่ายใน ดังที่ทองต้อ กล่าวไว้ ณ อยุธยากล่าวไว้ในบทความเรื่อง
“การศึกษาของไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์” ในหนังสือ พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุง
รัตนโกสินทร์ ดังนี้

ส่วนการศึกษาของเด็กหญิงนั้น ส่วนน้อยจึงจะมีโอกาสได้ศึกษาอักษรวิธี
เพราะเกรงว่าถ้ารู้วิชาหนังสือแตกฉานแล้วก็จะไปเขียนเพลงยาวโต้ตอบกับชาย
ถึงผู้มีโอกาสได้เรียนวิชาหนังสือในบ้านก็สนใจแค่อ่านออกเขียนได้ จากนั้นหันไป
ศึกษาวิชาการบ้านการเรือน หรืองานช่างฝีมือต่างๆ เช่นการเย็บปักถักร้อย แม้
สตรีในราชสำนักก็เช่นเดียวกัน จะสนใจศึกษาเฉพาะเรื่องที่จะเป็นประโยชน์ใน
การรับราชการฝ่ายใน เช่นราชประเพณี ระเบียบข้อบังคับต่างๆ ของฝ่ายใน

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

การฝึกหัดกิริยามารยาทของกุลสตรีชั้นสูง การหัดทำงานฝีมือพวกร้อยดอกไม้สด ปักสิ่ง ฝึกหัดการบันเทิง เช่น ฟ้อนรำ เล่นมโหรี เรียนการรักษายาบาล สำหรับสตรีที่มีบรรดาศักดิ์ เช่นพนักงานภูษา พนักงานเชิญเครื่องราชูปโภค หรือพนักงานผลิตเวรประจำบนราชมณเฑียรเพิ่มเติมไปจากวิชาที่กล่าวมาแล้ว^{๑๐๓}

เด็กผู้หญิงในสมัยก่อนไม่ได้เรียนหนังสือ จะเห็นได้จากสัมจินตัวละครในเรื่องรัตนโกสินทร์ สัมจินเป็นที่สาวคนโตของพี่ได้รับการอบรมจากแม่ให้เป็นแม่บ้านแม่เรือน ดูแลป่าวไพร่และบริวารในบ้าน

ตัวละครผู้หญิงหลายคนในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ได้เข้าไปศึกษาวิชาความรู้ในวัง ได้ศึกษาทั้งการทำอาหาร งานฝีมือ ซึ่งเป็นวิชาความรู้ของผู้หญิง ตัวละครที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในวังและเป็นนางข้าหลวงในราชสำนักจะอยู่ในยุคสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังนี้

บัวไซ และ พยอม ในเรื่อง บุญเพรงพระหากสรรค์ เป็นข้าหลวงของพระองค์เจ้ากุหรือเจ้าครอกวัดโพธิ์

เพ็งในเรื่อง รัตนโกสินทร์ เป็นข้าหลวงของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี พระมเหสีของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

บัว ในเรื่อง บุรพา เป็นข้าหลวงของคุณจอมคลี (ในนวนิยายคุณจอมคลีเป็นเจ้าจอมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว)

พลอยและซ้อยในเรื่องสี่แผ่นดิน วาดและกลืนในเรื่อง ร่มฉัตร พวงแสดในเรื่องญาดิกา ต่างก็เป็นข้าหลวงของเสด็จ เสด็จในเรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร และในเรื่องญาดิกาเป็นตัวละครที่เป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงฝ่ายหญิงที่ประทับอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นใน

ผู้หญิงที่เข้าไปอยู่ในวังจะได้ฝึกหัดกิริยามารยาท เรียนรู้งานฝีมือชั้นสูง ยกตัวอย่างตอนที่เสด็จซึ่งเป็นเจ้านายของพลอยให้พลอยฝึกหัดทำผักดังนี้

พอพลอยคลานเข้าไปถึงพร้อมกับคุณสาย ก็รับสั่งว่า

“อ้อ มาแล้วหรือพลอย เข้ามานี้ มาหัดทำผักไปบ้าง”

พลอยเข้าไปใกล้แล้วจึงได้เห็นว่า เสด็จและข้าหลวงกลุ่มนั้นกำลังทำผักสำหรับบรรจุเป็นผักตองในขวด ทุกคนกำลังปอกและสลักผักต่างๆอย่างประณีต

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน.

บ้างก็สลักขิงให้เป็นรูปดอกไม้อันสวยงาม บ้างก็สานผักนึ่งที่ขอยออกมาแล้ว เป็นสายเล็กๆ ให้เป็นรูปปลาตะเพียน คุณสายคลานไปถึงก็หยิบมีดมาลงมือ ทำต่อไปทันที

“เข้ามานั่งใกล้ๆ ข้างตรงนี้” เสด็จรับสั่ง “แล้วปอกขิงนี้ไป เอ้า มีด เล่มนี้แฉะที่อหน้อย เดี่ยวจะบาดมือเข้า” แล้วเสด็จก็ส่งขิงให้พลอยสองสามหัว พร้อมกับมีดเล็กๆ เล่มหนึ่ง ซึ่งพลอยก็เริ่มลงมือปอกขิงไปตามรับสั่ง^{๑๐๔}

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่าผู้หญิงที่ได้รับการศึกษาความรู้ในวังจะได้รับการศึกษาอบรมให้มี คุณสมบัติความเป็นแม่บ้านแม่เรือนเป็นอย่างดี แต่ผู้หญิงก็ยังไม่ได้รับการสนับสนุนให้เรียน หนังสือ เด็กผู้หญิงที่จะมีโอกาสได้อ่านเขียนมักจะเป็นคนมีฐานะที่ได้เข้าถวายตัวเป็นข้าหลวงใน ราชสำนักแต่ก็มีจำนวนน้อยมาก ในเรื่อง รัตนโกสินทร์ เพิ่งได้ถวายตัวเป็นข้าหลวงของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี เพิ่งขอเรียนหนังสือ พ่อและแม่ของเพ็ญก็อนุญาต แต่เมื่อผู้ใหญ่ทราบเรื่อง ก็ตกใจมาก เพราะเกรงว่าหากผู้หญิงรู้หนังสือแล้วจะเขียนเพลงยาวโต้ตอบกับผู้ชาย แต่เพ็ญก็เรียน หนังสือจนสามารถอ่านและเขียนหนังสือได้ เพิ่งจึงเป็นผู้หญิงที่มีคุณสมบัติพิเศษแตกต่างจาก ผู้หญิงในยุคสมัยเดียวกัน ดังที่ในนวนิยายกล่าวว่า

เรื่องสำคัญที่แม่เพ็ญยอมอยู่เป็นชาววังมาจนสาว คือหล่อนได้เรียน หนังสือ ข้อนี้หล่อนรำร้องขอเป็นข้อแลกเปลี่ยนในการที่ต้องจากบิดามารดาเข้าไป อยู่ในสถานที่ที่จำกัดอิสรภาพหล่อน ผู้เฒ่าผู้แก่พากันตบอคมางว่าเจ้าคุณและ ท่านผู้หญิงตามใจลูกสาวมากเกินไป

“มีอย่างที่ไหน ปล่อยให้เรียนหนังสือ เดี่ยวก็เขียนเพลงยาวโต้ตอบกับ ผู้ชายหรือ หล่อนยังชนเหลือใจอยู่ด้วย”

อย่างไรก็ตาม แม่เพ็ญได้มีโอกาสติดสอยห้อยตามเจ้านายเล็กๆ บางองค์ ในวังไปเรียนหนังสือกับครูในวังหลวง จนกระทั่งสิ้นแผ่นดินที่สอง สมเด็จพระ- พันวัสสาย้ายมาประทับที่พระราชวังเดิม แม่เพ็ญก็ยังอุตสาหะร่ำเรียนต่อจนกระทั่ง อ่านหนังสือได้แตกฉาน เขียนหนังสือได้ ซึ่งนับว่าเป็นคุณสมบัติที่หาได้ยากยิ่ง สำหรับผู้หญิงไทยสมัยเดียวกับหล่อน

การอ่านหนังสือได้ดีเช่นนี้ ทำให้หล่อนได้รับหน้าที่สำคัญคือ อ่านหนังสือ ถวายข้างพระที่เป็นประจำ ก่อนที่สมเด็จพระพันวัสสาจะเข้าบรรทม^{๑๐๕}

^{๑๐๔} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๗๕-๗๖.

^{๑๐๕} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๕๒๗.

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ภริยามิชนารีเข้ามาสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้าจอมและพระเจ้าลูกเธอในพระบรมมหาราชวังแสดงให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เริ่มสนับสนุนให้ผู้หญิงได้เรียนหนังสือเพิ่มมากขึ้น ดังที่ทองตอ กัลยไม้ ณ อยุธยา ได้กล่าวไว้ในบทความเรื่อง “การศึกษาของไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์” ในหนังสือ พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

ทางการศึกษาของสตรีแบบตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ภริยามิชนารีเช่น มิสซิสเฮาส์ เข้าไปสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้าจอมและพระเจ้าลูกเธอในพระบรมมหาราชวัง^{๑๐๖}

การที่ผู้หญิงมีโอกาสได้ศึกษาวิชาความรู้เรื่องการทำอาหาร งานฝีมือแบบกุลสตรีตะวันตก และได้ศึกษาภาษาอังกฤษจะเห็นได้ในนวนิยายเรื่องบุรพา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนให้นางข้าหลวงในพระบวรราชวังเรียนการทำอาหาร งานฝีมือ และภาษาอังกฤษกับแคธริน ตัวละครเอกฝ่ายหญิงซึ่งเป็นชาวอังกฤษ แสดงให้เห็นว่าค่านิยมที่ไม่สนับสนุนให้ผู้หญิงเรียนหนังสือได้เปลี่ยนแปลงไป โอกาสที่เด็กผู้หญิงจะได้รับการศึกษามีมากขึ้น ดังจะเห็นได้ในนวนิยายเรื่องสี่แผ่นดิน ในสมัยรัชกาลที่ ๕ คุณสายซึ่งเป็นอาของช้อยได้สอนหนังสือให้พลอยและช้อยซึ่งยังเป็นเด็กได้รู้หนังสือดังที่ในนวนิยายกล่าวว่า

.....หลังจากที่เข้ามาอยู่ในวังได้สองวัน คุณสายก็ให้เรียนหนังสือพร้อมกับช้อย หัดอ่านจากหนังสือมูลบทบรรพกิจในตอนเช้า ที่เรียนก็คือในห้องของคุณสาย โดยมีคุณสายเป็นครูผู้ควบคุม ขณะเดียวกันคุณสายก็ทำอย่างอื่นไปด้วยโดยไม่ต้องเสียเวลา นานๆก็หันมาบอกตอนที่ติด ทั้งช้อยและพลอยมีหนังสือคนละเล่ม ของช้อยขาดมากกว่าและมีก้านรูปคนละอันสำหรับชี้ตัวหนังสือที่อ่าน.....^{๑๐๗}

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งโรงเรียนเพิ่มมากขึ้น ทองตอ กัลยไม้ ณ อยุธยา กล่าวว่า การที่พระองค์ทรงเปลี่ยนฐานะโรงเรียนสวนกุหลาบจากโรงเรียนทหารมาเป็นโรงเรียนพลเรือน นับได้ว่าเป็นวิวัฒนาการที่สำคัญของการศึกษาไทย ทำ

^{๑๐๖} ทองตอ กัลยไม้ ณ อยุธยา, “การศึกษาของไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์,” ใน พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๗๓.

^{๑๐๗} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๖๗.

ให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาวิชาความรู้ทั่วไปและสามารถทำงานรับราชการในตำแหน่งอื่นได้นอกเหนือจากรับราชการทหารแต่เพียงอย่างเดียว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายโอกาสทางการศึกษาสู่ประชาชนมากยิ่งขึ้นโดยทรงตั้งโรงเรียนวัดมหรณพาราม และโปรดให้จัดตั้งโรงเรียนเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง เมื่อมีโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการเป็นหน่วยงานที่ดูแลเรื่องการศึกษา ทรงจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพื่อเตรียมบุคลากรที่จะเป็นครู และมีพระราชดำริจัดตั้งโรงเรียนทั่วราชอาณาจักร ดังจะเห็นได้จากในบทความเรื่อง “การปฏิรูปการศึกษาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์” ในหนังสือ พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

วิวัฒนาการทางการศึกษาที่สำคัญก็คือโปรดฯ ให้โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเปลี่ยนฐานะจากโรงเรียนทหารมาเป็นโรงเรียนพลเรือน มีการสอบไล่หนังสือไทยขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๗.....การจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร ได้เริ่มจัดที่วัดมหรณพารามเป็นแห่งแรกในพุทธศักราช ๒๔๒๗ ครั้นบรรดาโรงเรียนได้ตั้งขึ้นหลายแห่งพอสมควรแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมศึกษาธิการ ขึ้นบังคับบัญชาการจัดการเล่าเรียนทั้งปวง เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๐ จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นเป็นครั้งแรกในพุทธศักราช ๒๔๓๕ ครั้นการศึกษาในพระนครเจริญแพร่หลายขึ้นแล้ว จึงมีพระราชดำริที่จะขยายการศึกษาออกไปในหัวเมืองต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อให้กุลบุตรของชาติได้รับการศึกษา มีความรู้ความสามารถอันจะเป็นประโยชน์แก่กุลแก่การดำเนินชีวิตและการปกครองบ้านเมืองโดยทั่วถึงกัน^{๑๐๔}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริแสดงให้เห็นพระราชปณิธานที่จะทรงจัดตั้งโรงเรียนเพื่อพัฒนาการศึกษาของไทยให้เจริญก้าวหน้า ในคราวที่เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานรางวัลนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และมีพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า

“เมื่อได้กล่าวถึงโรงเรียนนี้ว่า จะเป็นการสงเคราะห์แต่ตระกูลเจ้านาย ดังนี้ ไซ้ว่าจะละล้มตระกูลข้าราชการและราษฎรเสียเมื่อไร โรงเรียนที่มีอยู่แล้ว และที่จะตั้งขึ้นต่อไปภายหน้า โดยมากได้คิดจัดการโดยอุตสาห์เต็มกำลัง ที่จะให้

^{๑๐๔} ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, “การปฏิรูปการศึกษาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, “ ใน พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๗๖.

เป็นการเรียบริยพร้อมเพรียงเหมือนอย่างโรงเรียนนี้ และจะคิดให้แพร่หลายกว้างขวาง เป็นที่คนเรียนได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งจะมีโรงเรียนวิชาอย่างสูงขึ้นไปอีก ซึ่งได้กำลังคิดจัดอยู่บัดนี้ เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไปตลอดถึงราษฎรที่ต่ำที่สุด จะได้ให้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้า ว่าขุนนาง ว่าไพร่ เพราะฉะนั้นจึงขอบอกได้ว่าการเล่าเรียนในเมืองเรา นี้ จะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุตสาหกิจจัดขึ้นให้เจริญจงได้”^{๑๑๙}

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เด็กไทยทั้งชายหญิงได้เรียนหนังสือในโรงเรียนเพิ่มมากขึ้น สร้อยทองในเรื่องญาติกาซึ่งในวัยเด็กอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ได้เรียนหนังสือในโรงเรียน พวงแสดพี่สาวเข้าไปศึกษาวิชาความรู้ในวัง สร้อยทองเลือกเข้าเรียนในโรงเรียนผู้หญิง เมื่อสร้อยทองเรียนจบก็ได้เรียนวิชาชีพครู ในนวนิยายสร้อยทองเล่าให้คำซึ่งเป็นพี่เลี้ยงฟังว่าเมื่อเรียนจบแล้วจะต้องเรียนวิชาชีพครูก่อนที่จะทำงานดังนี้

“คุณเรียนวิชาหนังสือจบแล้วอย่างนี้ จะออกสอนนักเรียนเลยหรือเจ้าคะ”
นังด้าอดถามไม่ได้ พุดแล้วก็ต้องมองหน้านายเมื่อนึกถึงว่า ตัวเท่านั้น อายุอายานามก็ไม่มากมายอะไร จะเป็นครูบาอาจารย์เสียแล้ว

“จบวิชาหนังสือก็ต้องเรียนวิชาครูอีกหนึ่งปี พี่ด้า แล้วก็ต้องฝึกสอนต่อหกเดือนถึงจะครบชบวนออกมาสอนหนังสือได้เต็มภาคภูมิละ.....”^{๑๒๐}

ตัวละครในยุคสมัยตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาทั้งชายหญิงก็ได้เรียนหนังสือในโรงเรียนคือ อ้น อ้น อ้อด ประไพลูกของคุณเปรมและพลอยในเรื่องสี่แผ่นดิน เอี่ยมวงศ์ อารีย์ อรรณพ อารยา ลูกของคุณอรรณและวาดในเรื่องร่มฉัตร ขวาลาลูกของขวาลและสร้อยทองในเรื่องญาติกา ทับทิมและคุณลานในเรื่องสองฝั่งคลองก็ได้ศึกษาในโรงเรียน

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นอกจากจะมีโรงเรียนเพื่อศึกษาวิชาทั่วไปแล้ว ยังมีโรงเรียนที่จัดตั้งสำหรับสอนวิชาเฉพาะคือ โรงเรียนสอนกฎหมาย แก้วตัวละครเอกฝ่ายชายในเรื่องลูกทาส ได้เรียนวิชากฎหมายในโรงเรียนสอนกฎหมายที่พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ทรงจัดตั้งขึ้น

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒๐} โสภาค สุวรรณ, ญาติกา เล่ม ๑, หน้า ๑๙๘.

ในประวัติศาสตร์ ชัย เรื่องศิลป์ กล่าวถึงพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงตั้งโรงเรียนสอนวิชากฎหมายในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม ดังนี้

กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงศึกษาวิชากฎหมายจนได้ปริญญาในประเทศอังกฤษ เมื่อกลับมารับราชการก็ได้ทำงานที่เกี่ยวกับวิชาที่ทรงเล่าเรียนได้เป็นข้าหลวงพิเศษจัดการตั้งศาลในมณฑลกรุงเทพฯ แล้วต่อมาเข้าดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม มีคำยกย่องในประกาศตั้งกรมว่า “ได้ทรงเริ่มจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงในกระทรวงยุติธรรมกรุงเทพฯ และได้จัดตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้น ทรงแนะนำสั่งสอนด้วยพระองค์เอง ได้ผู้ซึ่งมีความสามารถพอควรแก่การที่จะเป็นผู้พิพากษาได้หลายนาย”^{๓๓}

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ การศึกษาของไทยได้ขยายจนถึงระดับมหาวิทยาลัย ในหนังสือ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทย ดังนี้

ส่วนมหาวิทยาลัยซึ่งเป็นการสืบต่อจากระดับมัธยมศึกษา นั้น เพิ่งจะมีการสถาปนาขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๙ คือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทยนี้มีวิวัฒนาการมาจากโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งตั้งขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ได้ไม่ถึง ๒ เดือน โดยใช้เงินที่เหลือจากการบริจาคเพื่อสร้างพระบรมรูปทรงม้า^{๓๔}

ตัวละครในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ที่ได้ศึกษาในมหาวิทยาลัยคือ ทับทิมตัวละครในเรื่องสองฝั่งคลอง ได้เรียนในคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และคุณลานเรียนคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

^{๓๓} ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม, หน้า ๔๑๖.

^{๓๔} คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๔๓๘.

เรื่องสองฝั่งคลองทับทิมเล่าให้ฟังเรื่องการเรียนรู้ในคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยดังนี้

เวลาผ่านไปเจ็ดวัน คุณปุกถามทับทิมว่า

“เรียนหนังสืออย่างนี้ เจ้ามีเรื่องหนักใจบ้างไหม”

คุณปุกถามรวมทั้งหมด เพราะจะว่าไปแล้ว การปล่อยให้หลานสาวไปเรียนกับผู้ชายก็นับว่าเป็นเรื่องล้ายุคเอามากๆ ท่านไม่แน่ใจว่าทับทิมจะปรับตัวได้มากน้อยแค่ไหน แต่ว่าทับทิมไม่ทันได้นึกถึงเรื่องอื่นนอกจากเรื่องเรียน หล่อนจึงตอบอย่างเอาจริงเอาจังว่า

“หนักใจเรื่องภาษาไทยกับภาษาอังกฤษเจ้าค่ะ คุณปุก หลานเรียนแต่ภาษาฝรั่งเศสมาก่อน พอมาเรียนภาษาอังกฤษทีหลังก็เลยสู้เพื่อนบางคนไม่ได้

“รากภาษาก็มาจากภาษาละตินเหมือนกันไม่ใช่หรือ” คุณปุกถาม

“ใช่เจ้าค่ะ แต่ว่า.....” ทับทิมยอมรับอย่างไม่เต็มใจ “ไวยากรณ์ไม่เหมือนกัน เรียนยากกว่าภาษาฝรั่งเศส แล้วอาจารย์ฝรั่งก็กวัดขั้นมากเจ้าค่ะ ไม่ใจดีเหมือนมาเซอร์ที่โรงเรียน”

“ปุกเคยได้ยินแต่เขาบ่นว่าภาษาฝรั่งเศสยากกว่าภาษาอังกฤษ เจ้ากลับคิดตรงข้าม.....ก็ทำอย่างนี้ซี หัดอ่านทบทวนภาษาอังกฤษให้มากๆ หนังสือฝรั่งมีอ่านไหมเล่า ถ้าไม่มีก็เอาของปุกไปอ่าน

.....

“แล้ววรรคดี ไวยากรณ์เล่า ภาษาสยาม เจ้าเรียนไม่ได้หรือ ภาษาของเจ้าเองแท้ๆ” หางเสียงท่านคล้ายตำหนิ

“หลานหมายถึงภาษาบาลีเจ้าค่ะ” ทับทิมอธิบายอุบอิบ “หลานเรียนกับอาจารย์คุณพระวรเวทย์กับอาจารย์เจ้าคุณอุปทิศเจ้าค่ะ ท่านเก่งมาก แต่หลานไม่ค่อยได้เรียนมานานักเลยรู้สึกยาก

“ไม่เข้าใจอะไรก็มาถามปุก” คุณปุกพูดสั้นๆ^{๑๐๐}

จะเห็นได้ว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา การศึกษาระบบโรงเรียนในประเทศไทยมีทั้งโรงเรียนที่สอนวิชาทั่วไปและที่สอนวิชาเฉพาะเช่น โรงเรียนสอนกฎหมาย ในสมัยรัชกาลที่ ๖

^{๑๐๐} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

การศึกษาของไทยก็ได้ขยายจนถึงระดับอุดมศึกษา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทยให้คนไทยทุกคนทุกระดับชั้นได้เข้าศึกษาอย่างเท่าเทียมกัน

นอกจากการศึกษาภายในประเทศแล้ว คนไทยยังได้มีโอกาสไปศึกษาต่างประเทศอีกด้วย ในประวัติศาสตร์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพันตรีหลวงรัตนยุทธ (เล็ก จุลานนท์) ไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศอินเดีย ดังที่ผู้แต่งกล่าวไว้ในตอนท้ายเรื่องบูรพาว่า

“รายละเอียดต่างๆในเรื่องได้อิงมาจากแหล่งที่มาทั้งสิ้น มิได้คิดขึ้นมาลอยๆ การไปศึกษาวิชาทหารของพระเอกได้เค้ามาจากเรื่องจริงที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยส่งคนไทยไปเรียนวิชาทหารที่อินเดียเพื่อกลับมาฝึกทหารวังหน้าแบบยุโรป นายทหารผู้นั้นคือพันตรีหลวงรัตนยุทธ (เล็ก จุลานนท์) ปรากฏหลักฐานอยู่ในพระนิพนธ์ในสมเด็จพระนริน্দราธิราชพงศาวดาร.....”^{๑๑๔}

จากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพันตรีหลวงรัตนยุทธไปศึกษาวิชาทหารแบบตะวันตกที่ประเทศอินเดีย ผู้แต่งได้นำมาสร้างเป็นตัวละครคือหม่อมเจ้าวิษณุประภา หม่อมเจ้าวิษณุประภาได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ไปศึกษาวิชาทหารสมัยใหม่ที่ประเทศอินเดีย หม่อมเจ้าวิษณุประภาจึงได้ติดตามพันเอกโรแลนด์ไปประเทศอังกฤษและได้พบกับแคทริน

ในเรื่องบูรพาตอนที่แคทรินพบกับหม่อมเจ้าวิษณุประภาครั้งแรก หม่อมเจ้าวิษณุประภาได้แนะนำตัวเองกับเธอว่า

“อาจจะไม่ใช่การพบปะกันอย่างถูกต้องตามธรรมเนียมนัก ผมขอแนะนำตัวเอง ผมชื่อจัสติน ไม่ใช่ชื่อจริงของผม ชื่อสยามยากเกินไปสำหรับชาวอังกฤษ พันเอกโรแลนด์ตั้งชื่อให้ผม เพื่อจะได้เรียกได้ง่ายๆเป็นทั้งชื่อต้นและนามสกุลด้วยในตัว” แคทรินสงยิ้มให้เขา บอกตัวเองว่าเธอไม่ควรทำให้เขารู้สึกแปลกแยกห่างเหิน เขาอาจจะคิดว่าเธอไว้ตัวกับคนต่างชาตก็เป็นได้

“คุณพ่่านักอยู่ในอินเดียมาหลายปีแล้วหรือคะ มิสเตอร์จัสติน”

^{๑๑๔} ว.วินิจฉัยกุล, บูรพา เล่ม ๒ , หน้า ๗๐๓.

“หลายปี ผมถูกส่งตัวไปศึกษาวิชาทหารกับกองทหารอังกฤษที่อินเดีย ผู้พันโรแลนด์เป็นคนดูแลผม เมื่อเขากลับมาราชการที่ลอนดอน เขาพาผมมาที่นี่ด้วย”

ความที่เพิ่มขึ้นทีละน้อย แครรีนเพิ่งสังเกตเห็นอิริยาบถของชายหนุ่ม หลังยึดตรงและไหล่ผายออกอย่างสง่า แม้อยู่ในท่าที่ตามสบาย ทั้งหมดนี้บ่งถึงการฝึกที่เข้มงวดมากกว่าการฝึกหัดกีฬามารยาทของสุภาพบุรุษโดยทั่วไป

“คุณเป็นนายทหาร....”

“ผมเป็นร้อยเอก”^{๑๑๕}

การส่งคนไทยไปศึกษาในต่างประเทศมีเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษาในประเทศตะวันตกเพื่อที่จะได้นำวิชาความรู้สมัยใหม่กลับมาพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษาในประเทศอังกฤษเป็นครั้งแรกในพระนิพนธ์ **เจ้าชีวิต** ดังนี้

พระพุทธรเจ้าหลวงทรงสนพระทัยในพระราชโอรสธิดาทุกๆพระองค์ พระราชโอรสทุกพระองค์จะทรงมีพระกำเนิดเป็นเจ้าฟ้าหรือพระองค์เจ้าก็ดี ถ้ามีสุขภาพแข็งแรงดีพอก็ส่งไปเล่าเรียนที่ทวีปยุโรปทุกพระองค์ พระราชโอรสรัชกาลที่ ๕ ส่วนมากโปรดให้ทรงไปศึกษาประเทศอังกฤษ มีส่งไปเรียนที่เดนมาร์ก และเยอรมนีบ้างและมีอยู่พระองค์เดียวที่เสด็จไปศึกษาในรัสเซีย ส่วนฝรั่งเศสนั้นไม่ส่งไปเลยเพราะเป็นสาธารณรัฐ (รีพับลิค) ซึ่งทรงเห็นว่าไม่เหมาะสมแต่ทรงยินยอมให้ไปเที่ยวในฝรั่งเศสได้ในยามที่หยุดพักจากการเรียน พระองค์จะทรงปลีกเวลาที่จะมีพระราชหัตถเลขาไปถึงพระราชโอรสเป็นครั้งคราวได้ทุกพระองค์ พระราชหัตถเลขาฉบับสำคัญที่สุดคือฉบับที่ทรงส่งไปถึงพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ซึ่งล้วนเป็นพระองค์เจ้า ทั้งสี่พระองค์นี้เสด็จไปศึกษาที่อังกฤษเป็นชุดแรก ในปี พ.ศ.๒๔๒๘ (ค.ศ.๑๘๘๕) พระราชโอรสทั้ง ๔ พระองค์นั้นคือพระองค์เจ้า กิตติยาภรณ์วรลักษณ์ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวิมลโนดม พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช^{๑๑๖}

^{๑๑๕} ว.วินิจฉัยกุล, **บูรพา เล่ม ๑**, หน้า ๖๑-๖๒.

^{๑๑๖} พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, **เจ้าชีวิต**, หน้า ๔๗๔-๔๗๕.

จากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่ง พระราชโอรสไปศึกษาในประเทศอังกฤษ จำเป็นที่จะต้องมีพระพี่เลี้ยงคอยดูแล ในนวนิยายเรื่อง บุรพา ผู้แต่งให้ตัวละครคือหม่อมเจ้าวิษณุประภาได้รับพระกระแสรับสั่งให้เป็นพระพี่เลี้ยงของ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะเสด็จศึกษาต่อในประเทศ อังกฤษ หม่อมเจ้าวิษณุประภาเล่าให้บัวฟังว่าตนได้รับหน้าที่ให้เป็นพระพี่เลี้ยงของพระเจ้าลูกยาเธอ ดังนี้

“ฉันนำความขึ้นกราบบังคมทูลว่าฉันมีลูกชายอยู่อีกคนที่เมืองฝรั่งดังที่ อินทร์หนูเขียนมาบอกเมื่อต้นเดือนนี้ แต่ฉันใจว่าไม่อาจไปหาลูกได้ในอีกสองสาม ปีหากว่าลูกชายร่ำเรียนเสร็จ ใครจะไปเยี่ยมลูกหากว่ามีพระบรมราชานุญาต ทรงพระเมตตาแล่นเรือมีพระราชดำริว่าในอีกสักปี จะทรงส่งพระเจ้าลูกยาหลาย พระองค์ไปร่ำเรียนวิชาที่ประเทศอังกฤษ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ฉัน เดินทางไปดูแลดูทางให้พร้อมทันเวลาพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จ ทรงมีพระบรม- ราชานุญาตให้พาลูกเมียไปด้วยกันหมด....”^{๑๑๑}

หม่อมเจ้าวิษณุประภาเดินทางไปอังกฤษได้พบและปรับความเข้าใจกับแคธริน และได้ ดำเนินการเตรียมความพร้อมให้กับพระเจ้าลูกยาเธอที่จะมาทรงศึกษาที่ประเทศอังกฤษ ในเรื่อง บุรพาแคธรินและจัสตินสนทนากันดังนี้

“จัสติน ! ลูกอยู่ที่นี่เอง แม่นึกว่าลูกตามเสด็จท่านพ่อไปลอนดอนเสียอีก”

“ท่านพ่อไปกับเออร์เนสต์ครับ เห็นว่าจะไปเข้าเฝ้าเจ้าชายอัครราชทูตที่ ลอนดอน กว่าจะกลับมาถึงนี่ก็คงดี”

จัสตินไม่ได้บอกว่าเขาไปรู้เรื่องอะไร แคธรินเดาว่าคงเกี่ยวกับหน้าที่ การงานที่เขารับผิดชอบอยู่ เขาต้องติดต่อหาที่ประทับ หาพระอาจารย์ ผู้ ถวายพระอักษรและพระอภิบาลชาวอังกฤษ ตลอดจนสถานศึกษา เตรียมพร้อม สำหรับพระเจ้าลูกยาเธอ หลายพระองค์ที่จะเสด็จมาศึกษาในปีหน้าหรืออย่างช้า ก็ปีถัดไป^{๑๑๒}

^{๑๑๑} ว.วินิจฉัยกุล, บุรพา เล่ม ๒, หน้า ๖๕๗.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕๓.

นอกจากชนชั้นสูงของไทยระดับพระบรมวงศานุวงศ์จะได้มีโอกาสไปศึกษาต่อในต่างประเทศแล้ว สามัญชนก็มีโอกาสไปศึกษาในต่างประเทศเช่นเดียวกันเช่น พันตรีหลวงรัตนยุทธ (เล็ก จุลานนท์) ที่ได้ไปศึกษาวិชาตทหารที่ประเทศอินเดียในสมัยรัชกาลที่ ๔

ตัวละครในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์หลายคนซึ่งเป็นสามัญชนก็ได้ไปศึกษาในต่างประเทศ คือ

พระนิธิธรรมในเรื่องลูกทาส ไปเรียนกฎหมายที่ประเทศอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ทำงานเป็นข้าราชการตุลาการ มีความตั้งใจสนับสนุนให้ทาสได้เป็นไท

คุณอรุณในเรื่องร่มฉัตร ไปเรียนกฎหมายที่ประเทศฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ ๕ เอี่ยมวงศ์ บุตรชายของคุณอรุณและวาดได้ไปเรียนกฎหมายที่ประเทศฝรั่งเศส และอารีย์บุตรสาวไปเรียนที่เกาะหมาก

เรื่องสี่แผ่นดิน บุตรชายของคุณเปรมและพลอย คืออ้นและอืดได้ไปเรียนในประเทศตะวันตก อ้นเรียนกฎหมายที่ประเทศฝรั่งเศส อืดเรียนอักษรศาสตร์ที่ประเทศอังกฤษ

ในเรื่องญาติกา ขวาลพ่อของขวาลาไปเรียนที่สก๊อตแลนด์ และขวาลาเรียนวิชาทหารที่ประเทศอังกฤษ

ในเรื่องราตรีประดับดาว ญัฐน้องชายของคุณจอมอำพันได้ไปเรียนที่ประเทศฝรั่งเศส และพันเอกพระยาเทพอัคนีเรียนวิชาทหารที่ประเทศฝรั่งเศส

ในเรื่องสี่แผ่นดินอืดได้เขียนจดหมายมาเล่าให้พลอยฟังเรื่องการเรียนในระดับมหาวิทยาลัยในประเทศอังกฤษดังนี้

“การเล่าเรียนที่มหาวิทยาลัย และที่โรงเรียนนั้นผิดกันราวกับหน้ามือและหลังมือทีเดียว เมื่ออยู่โรงเรียนนั้น เขาปกครองอย่างเด็กๆ ไม่มีเวลาที่จะปล่อยให้เป็นตัวของตัวเองหรือให้ทำอะไรตามใจตัวเองได้ การกระทำทุกอย่างนั้นเป็นไปตามข้อบังคับและตามเวลาที่เขากำหนดให้ทำ แต่พอขึ้นมาอยู่ที่มหาวิทยาลัย เขาก็เริ่มเลี้ยงเราอย่างผู้ใหญ่ทันที มีห้องนอนจัดไว้ให้เฉพาะ และมีบ่าวประจำคนหนึ่ง การเรียนนั้นมีอาจารย์คอยควบคุม แต่เขาก็ควบคุมอย่างผู้ใหญ่ด้วยกัน เป็นแต่เพียงแนะนำว่าควรจะทำหนังสืออะไรบ้าง ควรจะฟัง Lecture ที่ไหนบ้าง เมื่อเขาแนะนำแล้ว เราจะทำได้ หรือไม่ทำก็ได้ สุดแล้วแต่เราเป็นใหญ่ การเล่นเกมกีฬาต่างๆก็เช่นเดียวกัน สุดแล้วแต่ความสมัครใจ ไม่มีใครบังคับ”^{๑๑๑}

^{๑๑๑} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๒, หน้า ๗๒๓.

จากการศึกษานวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์จะเห็นได้ว่าการศึกษาของเด็กไทย ตั้งแต่ดั้งเดิม เด็กผู้ชายเรียนหนังสือกับพระที่วัดและเมื่อต้องการเรียนวิชาเฉพาะด้านต่อไปก็จะฝากตัวกับผู้มีความรู้ในวิชาเฉพาะด้านนั้นดังเช่นพักในเรื่องรัตนโกสินทร์ การศึกษาของเด็กผู้หญิง สมัยก่อนจะมุ่งเน้นให้เรียนรู้การทำอาหาร งานฝีมือ เด็กผู้หญิงจะไม่ได้รับการสนับสนุนให้เรียน หนังสือ เพราะเกรงว่าหากรู้หนังสือแล้วจะเขียนเพลงยาวโต้ตอบกับผู้ชาย เด็กผู้หญิงจะได้รับการ ฝึกอบรมความเป็นกุลสตรีกับผู้เป็นแม่ ญาติผู้ใหญ่เช่นสัมพันธ์ในเรื่องรัตนโกสินทร์ หากเป็นลูกผู้ที่มี ตระกูลจะได้เข้าไปศึกษาความรู้สำหรับกุลสตรีในวัง ซึ่งตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่อยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ จะได้ศึกษาวิชาความรู้ในวังเช่นวาดในเรื่องร่มฉัตร ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และ สมัยรัชกาลที่ ๕ เด็กผู้หญิงที่อยู่ในวังได้เรียนหนังสือเพิ่มมากขึ้นดังเช่นในเรื่องสี่แผ่นดินคุณสาย สอนหนังสือให้พลอยกับช้อย เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ การศึกษาขยายสู่ประชาชนเพิ่มมากขึ้น เด็กชายและเด็กหญิงได้เรียน หนังสือเพิ่มขึ้น พระองค์ได้จัดตั้งโรงเรียนเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง เมื่อมีโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นพระองค์ จึงทรงจัดตั้งกรมศึกษาธิการเป็นหน่วยงานดูแลเรื่องการศึกษา และทรงจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครู เมื่อการศึกษาในพระนครแพร่หลายแล้ว จึงมีพระราชดำริขยายการศึกษาสู่หัวเมืองทั่วราชอาณาจักร สร้อยทองในเรื่องญาติกาซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อเรียนจบในระดับมัธยมศึกษาก็ได้เรียน วิชาซีพครูต่อและได้ทำงานเป็นครู

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นอกจากจะมีโรงเรียนเพื่อศึกษาวิชาทั่วไปแล้ว ยังมีโรงเรียนที่สอนวิชา เฉพาะด้วย เช่นโรงเรียนสอนกฎหมายดังที่แก้วในเรื่องลูกทาสได้เรียนในโรงเรียนสอนกฎหมาย ใน สมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย การศึกษา ของไทยจึงขยายถึงระดับอุดมศึกษา ตัวละครที่ได้เรียนในมหาวิทยาลัยเช่นคุณลานและทับทิมใน เรื่องสองฝั่งคลอง

นอกจากการศึกษากายในประเทศแล้ว คนไทยยังได้ไปศึกษาในต่างประเทศอีกด้วย ใน ประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งหลวงรัตนยงทิพย์ไป ศึกษาวิชาทหารที่ประเทศอินเดีย และในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษาในประเทศตะวันตก คนไทยจึงเริ่มไปเรียนในต่างประเทศเพิ่มมากขึ้น ตัวละครในนวนิยายที่ได้ไปศึกษาในต่างประเทศมีหลายคนเช่น หม่อมเจ้าวิชิษฐุประภาในเรื่อง บุรพา คุณอรธรณในเรื่องร่มฉัตร เป็นต้น

๔.๖ ด้านการปกครอง

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งไม่ได้กล่าวถึงเรื่องการปกครองโดยตรง จากที่ได้ศึกษาเรื่องรัตนโกสินทร์จะมองเห็นรูปแบบการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พระมหากษัตริย์ทรงปกครองประเทศ พระองค์เสด็จออกกว่าราชการด้วยพระองค์เองซึ่งในนวนิยายได้กล่าวถึงตอนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จออกกว่าราชการแผ่นดิน โคร่งเรื่อง / เนื้อเรื่องเรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาดิกา สองฝั่งคลอง ราตรีประดับดาว ผู้แต่งได้กล่าวถึงเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ และตัวละครในนวนิยายก็มีทั้งฝ่ายที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

โครงเรื่อง / เนื้อเรื่อง

ประเทศไทยปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และใช้เป็นระเบียบแบบแผนการปกครองมาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน ดังที่หนังสือ ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์พระประมุขของประเทศ และทรงเป็นผู้มีพระราชอำนาจสูงสุดในการบริหารราชการแผ่นดิน ดังนี้

ระเบียบประเพณีการปกครองบ้านเมืองซึ่งใช้อยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงเป็นแบบฉบับที่ใช้เป็นหลักปฏิบัติกันต่อมาทั้งในสมัยกรุงธนบุรีและตอนต้นแห่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย ระเบียบมีดังนี้คือ สมเด็จพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงเป็นประมุขผู้พระราชทานความพิทักษ์รักษาบ้านเมืองให้ปลอดภัยและให้ประชาราษฎร์มีความปกติสุข.....

เมื่อมีราชการใดที่ต้องปรึกษาหารือกัน ก็ต้องปรึกษากันในที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งมีสมเด็จพระมหากษัตริย์หรือผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นประธานกับมีพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่บางพระองค์บางท่านอยู่ในที่ประชุมด้วยการประชุมนี้เรียกกันว่า ลูกขุน ณ ศาลา ^{๑๒๐}

^{๑๒๐} ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๓), หน้า ๑๓๙ - ๑๔๑.

ตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ ๑ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ประเทศไทยปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดในประเทศและเสด็จออกว่าราชการด้วยพระองค์เอง ในเรื่องรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งสร้างเนื้อเรื่องให้พักติดตามลุงเข้ามาฟังข้อราชการในวังเพื่อเป็นการฝึกทำงานรับราชการ พักได้มองเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จออกว่าราชการ ณ ท้องพระโรงเพื่อปรึกษาข้อราชการแผ่นดินดังนี้

ไกลออกไป พักมองเห็นพระมหาเศวตฉัตรแลเด่นเป็นสง่า พอเห็นก็เดาได้ว่าพระแท่นที่ประทับขณะเสด็จออกว่าราชการตั้งอยู่ตรงนั้นเอง แต่ยังไม่เห็นการเคลื่อนไหวอย่างใดแถวนั้น เห็นแต่ว่าถัดออกมา ชุมนางยังทยอยคลานเข้าไปเรื่อยๆจนเกือบจะเต็ม

“จวนจะเสด็จออกแล้วละ” เพื่อนหนุ่มที่ชวนคุยอยู่เมื่อครู่กระซิบบอก “ฉันพอจะเวลาจากเงาแดดได้”

การเคลื่อนไหวเบาๆเกิดขึ้นทั่วท้องพระโรง เสียงคุยซุบซิบกันเจี๊ยบลงพร้อมกับพวกที่เข้าเฝ้าอยู่ขยับท่าทีให้สรวมเรีบบร้อย หมอบเฝ้าลงพร้อมกันรวมทั้งพักผู้ซึ่งอยู่ภายนอกด้วย แต่ว่าก่อนจะหมอบลง ก็ยังตาไวพอที่จะมองลอดลายไม้ตัดไปเห็นพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลง แม้เพียงแวบเดียวแล้วก็ต้องรีบหมอบลงก้มหน้าตามธรรมเนียม พักก็ขนลุกไปทั้งตัวด้วยความรู้สึกยากจะบรรยาย

พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาใจ เป็นฝ่ายทองซึ่งพักได้ยินผู้ใหญ่เล่าว่าพระยานครศรีธรรมราชนำขึ้นทูลเกล้าฯถวาย ทรงลดผ้าห่มเฉียงบ่าลงมาคาคที่บันพระองค์ ก่อนจะเสด็จขึ้นพระแท่น ต่อจากนั้นพักจึงได้ยินเสียงประโคม

แล้วข้าราชการทุกคนในที่นั้นก็ถวายบังคมพร้อมๆกันเมื่อสุดสิ้นเสียงประโคม รวมทั้งพักด้วยไม่กล้าเงยหน้าขึ้นอีกเลย^{๖๖}

ประเทศไทยปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้มีการศึกษาในเขตกรุงเทพฯได้เรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง กล่าวคือเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ได้ ๙ วันนายภักดีและนายไทย ราษฎรจังหวัดพระนครได้ทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลความเห็นให้พระองค์พระราชทานรัฐธรรมนูญแก่พสกนิกร นอกจากนั้นยังมีการเรียกร้องผ่านสื่อ

^{๖๖} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๒๙๔-๒๙๕.

มวชนประเภทหนังสือพิมพ์ซึ่งเริ่มขยายตัวมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และขยายออกไปกว้างยิ่งขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงเห็นชอบในการปกครองระบอบประชาธิปไตยและมีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ประชาชนชาวไทย พระองค์ทรงเริ่มการวางพื้นฐานการปกครองแบบรัฐสภาด้วยการตราพระราชบัญญัติจัดตั้ง “สภากรรมการองคมนตรี” ขึ้น การประชุมถือหลักการประชุมสภาผู้แทนราษฎรของอังกฤษเป็นแบบฉบับทุกประการ และเมื่อปฏิบัติหน้าที่ไปได้ระยะหนึ่งก็ได้มีฝ่ายค้านขึ้นในสภา สภากรรมการองคมนตรีทำหน้าที่พิจารณาออกกฎหมายและพระราชบัญญัติต่างๆตามหน้าที่ของฝ่ายนิติบัญญัติและยังอภิปรายวิเคราะห์ปัญหาอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการปกครองประเทศโดยทั่วไปด้วย บทบาทของสภากรรมการองคมนตรีเป็นที่ยอมรับทั่วไปว่าดำเนินไปในทางที่จะสร้างสรรค์สถาบันการเมืองที่จะทำหน้าที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและประชาชนให้ดียิ่งขึ้น การตอบสนองความต้องการของประชาชนกลุ่มต่างๆมีมากขึ้น แต่ความต้องการดังกล่าวเป็นไปอย่างช้าๆไม่ทันกับความต้องการของคณะราษฎร นอกจากนี้พระองค์ยังทรงให้นายเรมอนด์ บี สตีเวนส์ และพระยาศรีวิศาลวาจาผู้ร่างเค้าโครงรัฐธรรมนูญ แต่อภิรัฐมนตรีสภาซึ่งประกอบไปด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ และแม้แต่นายเรมอนด์ บี สตีเวนส์ และพระยาศรีวิศาลวาจาผู้ร่างเค้าโครงรัฐธรรมนูญต่างมีความเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญเพราะประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่มีความรู้เรื่องการปกครองระบอบประชาธิปไตย ความคิดเห็นดังกล่าวคงจะทำให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลังเลพระทัยในเรื่องเวลาว่าควรจะพระราชทานรัฐธรรมนูญเมื่อใดจึงจะเหมาะสม^{๑๒๒}

นอกจากนี้ในรัชสมัยของพระองค์ได้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก พระองค์ทรงพยายามแก้ไขปัญหามาอย่างดีที่สุด พระองค์ทรงมีความจำเป็นต้องให้ข้าราชการออกจากราชการเพื่อแก้ปัญหาทางงบประมาณแผ่นดิน ทำให้กลุ่มคนจำนวนหนึ่งไม่พอใจจึงเป็นสาเหตุหนึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕

คณะผู้ทำการปฏิวัติเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เรียกตัวเองว่า “คณะราษฎร” เป็นกลุ่มที่ไม่พอใจสภาพการณ์ของประเทศในขณะนั้นจึงรวมตัวกันเปลี่ยนแปลงการปกครองเพื่อนำเอาระบอบการปกครองระบอบประชาธิปไตยมาใช้แทน ผู้นำของคณะราษฎรเกือบทั้งหมดเป็นข้าราชการทหารและข้าราชการพลเรือน

แผนการปฏิวัติกำหนดกระทำในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่หัวหิน โดยวางแผนจับกุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ตลอดจน

^{๑๒๒} ภาวดี มหาพันธ์, พื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๑๔๐-๑๔๗.

พระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งเสนาบดี ปลัดทูลฉลองกระทรวงต่างๆ รวมทั้งผู้บัญชาการทหารที่สำคัญ ไว้เป็นประกัน เพื่อมิให้ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวปฏิบัติกรตบได้คณะปฏิวัติ นอกจากนี้ยังวางแผนล่วงหน้าเพื่อรวมกำลังพลโดยออกประกาศว่าจะมีการฝึกยุทธวิธีแผนใหม่ในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ณ ลานพระบรมรูปทรงม้าตั้งแต่เวลา ๖.๐๐ นาฬิกา พระยาพหลพลพยุหเสนาได้ประกาศยึดอำนาจการปกครองท่ามกลางความตกตะลึงของทหารทั้งหลาย แล้วคณะปฏิวัติก็เข้าควบคุมกำลังทหารทั้งหมดแทนผู้บัญชาการคนเดิม จากนั้นก็ส่งกำลังไปควบคุมจุดสำคัญๆ ในกรุงเทพฯ ไว้

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงต้องการให้ประชาชนต้องมาต่อสู้อันเอง ทั้งๆ ที่ทหารในต่างจังหวัดก็พร้อมที่จะตอบโต้คณะปฏิวัติ พระองค์ทรงยอมรับเป็นพระมหากษัตริย์ในการปกครองระบอบประชาธิปไตย พระองค์ทรงลงพระนามในพระราชกำหนดนิรโทษกรรมการยึดอำนาจของคณะราษฎรในครั้งนั้น และพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีพระราชทานรัฐธรรมนูญ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมในวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕^{๑๒๓}

ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ประเทศไทยมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศ อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชนชาวไทย พระมหากษัตริย์ทรงใช้พระราชอำนาจตามที่รัฐธรรมนูญได้บัญญัติเอาไว้ ทองต้อ กลัวยไม้ ณ อยู่ธยาได้กล่าวถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบการปกครองประชาธิปไตยในบทความเรื่อง “สถาบันพระมหากษัตริย์ในรัฐธรรมนูญ” ในหนังสือ พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยทุกฉบับ มีบทบัญญัติรับรองยืนยันไว้ว่า ประเทศไทยมีการปกครองระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข กล่าวคือเราเคยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขมิ้งขวัญมาแต่โบราณกาล เราก็ยังยืนยันที่จะพิทักษ์รักษาของดีของเรา มรดกของชาติเราสืบต่อไป ต่อไปรัฐธรรมนูญได้บัญญัติว่า อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชนชาวไทย พระมหากษัตริย์ผู้เป็นประมุขทรงใช้อำนาจนั้นแต่โดยบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนี้ ข้อความนี้เป็นการยืนยันถึงหลักการของประชาธิปไตย ว่าอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศเป็นของปวงชน พระมหากษัตริย์ทรงใช้อำนาจสูงสุดนี้ตามวิธีการที่กฎหมายรัฐธรรมนูญ

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘-๑๔๙.

บัญญัติไว้ คือพระองค์จะทรงใช้พระราชอำนาจในเรื่องใดได้บ้างและทรงใช้
อย่างไร^{๑๒๔}

เรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา สองฝั่งคลอง และ ราตรีประดับดาว ผู้แต่งได้
สร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องกล่าวถึงเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.๒๔๗๕

เรื่องญาติกาและสองฝั่งคลอง ผู้แต่งกล่าวถึงเพียงตอนที่เกิดการเปลี่ยนแปลง
การปกครอง ไม่ได้กล่าวถึงตอนที่พระองค์เจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นกัลยสินธุวงศ์กับฝ่ายคณะราษฎร
ดังนี้

ในเรื่องญาติกา ผู้แต่งไม่ได้สร้างให้ตัวละครเป็นผู้ร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพียงแต่
เล่าเหตุการณ์ในเนื้อเรื่องว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พวงแสงและสร้อยทองเมื่อได้
ทราบว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองก็รู้สึกเสียใจที่มีผู้ครองอำนาจสถาบันพระมหากษัตริย์
ชวาลาลูกของสร้อยทองซึ่งเรียนวิชาทหารอยู่ที่ประเทศอังกฤษก็ได้เขียนจดหมายถึงสร้อยทอง
แสดงความคิดเห็นไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ในนวนิยายกล่าวถึงสร้อยทองและพวงแสงเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองดังนี้

สร้อยทองไม่ได้นึกถึงความฝันและปัญหาที่ตนข้องใจอีกเลย ด้วย
การเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้นในวันต่อมานั้นแหละเป็นเหตุ ความฝันแปรนั้นทั้ง
ความเศร้าซึมไว้ในหัวใจประชาชนทั่วหน้า

'เห็นจะเศร้าพระทัยเหลือเกินนะแม่สร้อย' คำพูดของพวงแสงมีว่าดังนั้น
หากจดหมายจากชวาลาที่มีมาจากเมืองอังกฤษบอกให้สร้อยทองรู้ว่าแม้ลูก
จะยังเป็นหนุ่มน้อยแต่ก็มีสายตาที่เห็นการณ์ไกลตัวทีเดียว^{๑๒๕}

ในเรื่องสองฝั่งคลองผู้แต่งสร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องให้ปู่ของทับทิมถูกให้ออกจากราชการ
เนื่องด้วยภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในสมัยรัชกาลที่ ๗ จึงมีผู้ชักชวนให้ปู่ของทับทิมเปลี่ยนแปลง

^{๑๒๔} ทองต๋อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, "สถาบันพระมหากษัตริย์ในรัฐธรรมนูญ," ใน พระราชกรณียกิจกับ
การพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๔๗.

^{๑๒๕} ไสภาค สุวรรณ, ญาติกา เล่ม ๑, หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

การปกครอง แต่ปู่ของทับทิมไม่เห็นด้วยและพยายามขัดขวาง ปู่ของทับทิมได้ไปแจ้งข่าวว่าจะเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองให้เจ้านายพระองค์หนึ่งได้รับทราบ แต่ปู่ของทับทิมไปแจ้งข่าวไม่ทันเวลา

ในนวนิยายกล่าวถึงปู่ของทับทิมที่ปฏิเสธไม่ยอมเข้าร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองดังนี้

“กระหม่อมไม่ใช่พวกนักเรียนนอกก็จริง แต่ก็พอเห็นว่าอะไรที่ใช้ได้ในเมืองนอกนั้นไม่ใช่ว่าจะใช้ในบ้านเราได้เสมอไป เรื่องใหญ่โตขนาดนั้น ไม่ใช่เรื่องทดลองกันเล่นง่ายๆ ฝ่าบาททรงตรึกตรองดู

“ผมคิดดูแล้ว เจ้าคุณ”

“ถ้าอย่างนั้น กระหม่อมก็ไม่มีอะไรจะทูลฝ่าบาทได้อีก”

“ได้เท่าขอรับ” เสียงที่สามเอ่ยขึ้นคล้ายจะท้วง” ได้เท่าเองก็ได้รับความยุติธรรมมาไม่น้อย อย่างน้อย ก็เรื่องถูกดุลยภาพ.....”

“นี่แน่ะ เจ้าคุณ” คุณปู่ชัดขึ้นก่อนฟังจบประโยค “เรื่องแค่นี้หรือจะให้ฉันเอามาเป็นข้ออ้างว่าทำเพื่อบ้านเมือง ฉันไม่ได้กลัวว่าถ้าทำไม่สำเร็จแล้วจะถูกเจ็ดชั่วโคตร แต่ฉันไม่เชื่อว่าจะเป็ผลดีแก่ใครหน้าไหน”^{๒๖}

เรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร และราตรีประดับดาว กล่าวถึงตอนที่พระองค์เจ้าบวรเดชรวบรวมกำลังทหารต่อสู้กับคณะเปลี่ยนแปลงการปกครอง และตอนที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติดังนี้

เรื่องสี่แผ่นดินผู้แต่งสร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องให้อันลูกของคุณแปรมและพลอยซึ่งเรียนจบกฎหมายจากประเทศฝรั่งเศสและทำงานเป็นข้าราชการตุลาการร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ทำให้ญาติพี่น้องไม่พอใจโดยเฉพาะอย่างยิ่งอันพี่ชายคนโตและรับราชการทหารไม่พอใจมาก อันได้เข้าร่วมกับฝ่ายพระองค์เจ้าบวรเดชต่อสู้กับฝ่ายคณะเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่ฝ่ายพระองค์เจ้าบวรเดชพ่ายแพ้ อันถูกคุมขังและได้พ้นโทษในตอนท้ายเรื่อง ส่วนอันได้เป็นผู้นำในคณะรัฐบาล แต่ภายหลังอันก็รู้สึกเสียใจที่เปลี่ยนแปลงการปกครองเพราะผู้เปลี่ยนแปลงการปกครองบางคนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม

ในนวนิยายอันบอกให้พลอยทราบว่าอันเข้าร่วมกับฝ่ายพระองค์เจ้าบวรเดชต่อสู้กับฝ่ายเปลี่ยนแปลงการปกครองดังนี้

^{๒๖} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

“มีข่าวมาเมื่อเช้ามีวันนี้เองว่าทหารโคราชและทหารหัวเมืองทางเหนือ อีกบางส่วนได้ยกเข้ามาตั้งอยู่ที่ดอนเมือง” ตาอันเล่า “เวลานี้เขายึดดอนเมืองได้หมดแล้ว แต่ก็ยังไม่ยกเข้ามาในกรุงเทพฯ เขายื่นคำขาดมายังรัฐบาลให้จัดการ แก้ไขการปกครองแผ่นดินใหม่”

.....
 “อัน.....” พลอยซึกจะตกใจขึ้นมาบ้างแล้ว “นี่อันหมายความว่าจะรบกันขึ้นกลางเมืองหรือ?”

“ถ้าตกลงกันไม่ได้ก็ต้องถึงเพียงนั้น” ตาอันตอบแล้วก็ถอนใจใหญ่ “ผมไม่อยากเห็นคนไทยรบกันเองเลย คุณแม่” ตาอันพูดต่อไปด้วยน้ำเสียงเรียบๆ แต่ก็ยังเต็มไปด้วยความหนักใจ

.....
 ตาอันพยักหน้ารับคำ แล้วพูดเบาๆว่า “พี่อันก็เอา กับเขาด้วยเหมือนกัน ผมไม่อยากบอกคุณแม่เรื่องนี้เลย กลัวจะต้องห่วงใยมาก แต่ถึงผมไม่บอก คุณแม่ก็ต้องรู้อเอง”^{๑๒๘}

เรื่องร่วมจัดผู้แต่งสร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องให้คุณอรรดและเอื้อมวงศ์สามีและบุตรชาย คนโตของวาดเปลี่ยนแปลงการปกครองทำให้วาดเสียใจมาก คุณอรรดและเอื้อมวงศ์ได้เป็นผู้นำ ในคณะรัฐบาล แต่ผู้เปลี่ยนแปลงการปกครองบางคนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากกว่า ประโยชน์ส่วนรวมทำให้คุณอรรดรู้สึกเสียใจที่ตนร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครอง

โนนวนิยายผู้แต่งกล่าวถึงตอนที่เกิดกบฏวระเดชดังนี้

เหตุการณ์ที่หวัดใกล้จะเป็น ‘สงครามการเมือง’ ในระยะที่เปลี่ยนแปลง การปกครองใหม่นั้นคือ ‘กบฏวระเดช’ หากกินเวลารบพุ่งกันจริงๆไม่ก็วันก็ยุติลง ทั้งวาดก็มีวุ่นวายอยู่กับการบ้านจนไม่ได้สนใจ นอกจากนั้นจะได้ยินเสียง ปืนใหญ่ดังกระหึ่มอยู่ไกลๆและได้รับคำบอกเล่าว่า

“เขายังกันแถวดอนเมือง”

กับที่ใกล้เข้ามาคือการรบที่บางซื่อ ชาวที่เล่าลือกันมากคือชาวฝ่าย กบฏปล่อยหัวรถจักรฮาโนแมค เข้าชนรถทหารฝ่ายรัฐบาลล้มตายลงจำนวน ไม่น้อย ถึงกระนั้นวาดก็มิได้เข้าไปพัวพันใกล้ซิด^{๑๒๙}

^{๑๒๘} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๓, หน้า ๘๗๙-๘๘๐.

^{๑๒๙} ทมยันตี, ร่มจัด เล่ม ๔, หน้า ๑๑๐๐.

เรื่องราตรีประดับดาวผู้แต่งสร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องให้พันเอกพระยาเทพอัคนีเพื่อนนักเรียนนายทหารของคุณนาถร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครอง พันเอกพระยาเทพอัคนีชักชวนให้คุณนาถเข้าร่วมทำงานกับคณะรัฐบาล แต่คุณนาถไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองและไม่ยอมทำงานร่วมกับพันเอกพระยาเทพอัคนี ทำให้พันเอกพระยาเทพอัคนีโกรธและใส่ร้ายคุณนาถว่าอยู่ฝ่ายพระองค์เจ้าบรมเดช คุณนาถต้องหลบหนีและในตอนท้ายเรื่องคุณนาถได้มอบตัวต่อผู้คิดในศาล และผลปรากฏว่าคุณนาถไม่มีความผิด คุณนาถได้กลับเข้าทำงานรับราชการเช่นเดิม ส่วนพันเอกพระยาเทพอัคนีเมื่อเปลี่ยนคณะรัฐบาลต้องหนีภัยการเมืองไปอยู่ต่างประเทศ

ในนวนิยายผู้แต่งได้ยกพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีมาถึงรัฐบาลซึ่งมีข้อความสำคัญประกาศสละราชสมบัติ ข้อความบางตอนในพระราชหัตถเลขา มีดังนี้

ในวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ.๒๔๗๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งประทับอยู่ในประเทศอังกฤษ ทรงมีพระราชหัตถเลขามายังรัฐบาลเพื่อเผยแพร่แก่ราษฎรสยาม

“.....โดยเหตุที่ผู้เปลี่ยนแปลงการปกครอง หาได้กระทำให้เกิดเสรีภาพในการเมืองอย่างบริบูรณ์ขึ้นไม่ และมีได้ฟังความคิดเห็นของราษฎรโดยแท้จริงและจากรัฐธรรมนูญทั้งสองฉบับ จะพึงเห็นได้ว่าอำนาจที่จะดำเนินนโยบายต่าง ๆ นั้น จะตกอยู่แก่คณะผู้ก่อการและผู้ทีสนับสนุนเป็นพวกเท่านั้น มิได้ตกอยู่แก่ผู้แทนซึ่งราษฎรได้เป็นผู้เลือก

.....

บัดนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าความประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะให้ราษฎรมีสิทธิออกเสียงในนโยบายของประเทศโดยแท้จริง ไม่เป็นผลสำเร็จ และเมื่อข้าพเจ้ารู้สึกว่ บัดนี้เป็นอันหมดหนทางที่ข้าพเจ้าจะช่วยเหลือหรือให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนได้ต่อไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงขอสละราชสมบัติและออกจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์แต่บัดนี้เป็นต้นไป...”^{๑๒๙}

ในเรื่องราตรีประดับดาวผู้แต่งกล่าวถึงคุณนาถซึ่งรู้สึกเสียใจเมื่อได้ทราบข่าวว่าพระองค์ทรงสละราชสมบัติ เมื่อคุณนาถพบกับเดช คุณนาถกล่าวกับเดชดังนี้

^{๑๒๙} ว. วินิจฉัยกุล, ราตรีประดับดาว, หน้า ๕๗๔-๕๗๕.

“แน่นอน กันขอพูดว่าการที่พระเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ สยามก็ได้
สูญเสียสภาพบุรุษทางการเมืองและนักต่อสู้เพื่อประชาธิปไตยที่แท้จริงไปหนึ่ง
คน.....แล้วจะพูดเป็นครั้งสุดท้ายอย่างเพื่อนด้วย เดช.....”

คำเรียกสุดท้ายจริงจัง จนรอยยิ้มหย่นเลื่อนหายไปจากดวงหน้าอีกฝ่าย
“กันเชื่อว่าสยามมีประชาธิปไตยแน่ ไม่วันนี้ก็วันหน้า ส่วนคน
ทะเลาะทะเลาะกันในอำนาจอย่างเดียว แต่ไม่ฉลาดและไม่จริงใจต่างหาก วันหนึ่งจะ
ไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่เลย!”^{๑๑๐}

จะเห็นได้ว่าผู้แต่งเรื่องรัตนโกสินทร์ได้สร้างเนื้อเรื่องให้พัดติดตามลงเข้าไปฟังข้อราชการ
ในวังและได้เห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จออกจากราชการแผ่นดินเพื่อแสดงให้
เห็นว่า พระมหากษัตริย์ในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทรงบริหารราชการแผ่นดิน
ด้วยพระองค์เองและทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดในการบริหารบ้านเมือง นวนิยายอิงประวัติศาสตร์
สมัยรัตนโกสินทร์เรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา สองฝั่งคลอง และ ราตรีประดับดาว สร้าง
โครงเรื่อง / เนื้อเรื่องกล่าวถึงเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ในเรื่องสี่แผ่นดิน
ร่มฉัตร และราตรีประดับดาว ผู้แต่งสร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องให้ตัวละครในนวนิยายเป็นผู้ร่วม
เปลี่ยนแปลงการปกครอง เรื่องญาติกาและเรื่องสองฝั่งคลองผู้แต่งเพียงแต่เล่าเหตุการณ์ว่าได้
เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองและผู้แต่งไม่ได้สร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่องให้ตัวละครได้เข้าไปร่วม
เปลี่ยนแปลงการปกครองหรือเข้าร่วมกับฝ่ายพระองค์เจ้าบวรเดช ตัวละครจึงเปรียบเสมือน
ผู้สังเกตการณ์เพียงเท่านั้น

ตัวละคร

ตัวละครในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์มีทั้งผู้ที่เข้าร่วมเปลี่ยนแปลง
การปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งผู้ที่เข้าร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองจะเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษา
จากประเทศฝรั่งเศสซึ่งเป็นประเทศที่ปกครองด้วยระบอบประชาธิปไตย และมีทั้งฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย
กับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่ประเทศไทยจะเปลี่ยนแปลง
การปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยเนื่องด้วยประชาชนทั่วไปยังไม่มีความรู้เรื่องการปกครอง
ระบอบประชาธิปไตยและคนบางกลุ่มอาจจะมุ่งหวังประโยชน์ส่วนตนมากกว่าคิดถึงประโยชน์ของ
ประเทศชาติเรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร และราตรีประดับดาว ผู้แต่งสร้างตัวละครให้เป็นผู้ร่วม

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๖.

เปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้แก่ อันในเรื่องสี่แผ่นดิน คุณอรุณและเอื้อมวงค์ในเรื่องร่มฉัตร พันเอกพระยาเทพอัคนีในเรื่องราตรีประดับดาว

เรื่องสี่แผ่นดิน ผู้แต่งสร้างตัวละคร บุตรชายของพลอยคืออัน ให้ร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ อันได้ไปเรียนกฎหมายที่ฝรั่งเศส เมื่ออันได้เห็นรูปแบบการปกครองระบอบประชาธิปไตยของประเทศฝรั่งเศส อันเห็นชอบด้วยกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยและไม่พอใจการปกครองของไทยที่ยังปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังที่อันเขียนจดหมายถึงพลอย ดังนี้

“ลูกได้มาเมืองนอก นานพอที่จะเห็นบ้านเมืองและนิสัยใจคอของคนทางนี้ได้ เมื่อได้เห็นแล้ว บางทีก็ท้อถอย บางทีก็มีกำลังใจ เพราะบ้านเมืองและคนของเขาเจริญกว่าของเรามาก เปรียบกันราวฟ้ากับดิน ลูกเห็นของเขาแล้วก็มาคิดว่า เพราะเหตุไรเขาจึงเจริญมากกว่าของเรานัก ลูกเห็นว่าเหตุที่ฝรั่งเศสเขาเจริญเร็ว นั้นเพราะเขาเปิดโอกาสให้ราษฎรได้มีส่วนมีเสียงในการปกครองบ้านเมือง ที่ฝรั่งเศสนี้ราษฎรทุกคนสนใจกับกิจการบ้านเมืองมาก ไปนั่งตามร้านกาแฟที่ไหนก็เห็นแต่คนคุยกันเรื่องนี้ หรือมิฉะนั้นก็อ่านหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง แม้แต่นักเรียนก็พูดกันถึงเรื่องเหล่านี้อยู่เสมอ ที่นี่เขาให้ราษฎรเลือกตัวแทนเข้าไปนั่งประชุมปรึกษาราชการ แล้วก็ตั้งรัฐบาลมาปกครองประเทศอีกต่อหนึ่ง รัฐบาลไหนทำไม่ได้ เขาก็ดิเตียนได้ ถ้าไม่เชื่อฟังก็ต้องออก คนที่ฝรั่งเศสนี้เขาเสมอกันหมด ไม่มีเจ้าไม่มีไพร่ ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน ใครผิดใครถูกก็ว่ากันไปตามกฎหมายทุกคนเขาสนใจ อยากให้บ้านเมืองเจริญ เมื่อเขามีโอกาสที่จะแสดงความคิดเห็น และใช้ความสามารถของเขาได้ บ้านเมืองของเขาจึงเจริญทันใจราษฎร ซึ่งผิดกับของเรา เพราะการปกครองของเราไม่เป็นเช่นนั้น ฝรั่งเศสเขาเรียนหนังสือกับลูกเขาถามถึงเรื่องการปกครองในเมืองไทยบ่อยๆ แต่ลูกก็เฉยเสีย เพราะของเรายังล่าหลังเขาอยู่มาก พูดไปก็อายเขาเปล่าๆ”^{๑๑๑}

เมื่ออันเรียนจบ อันกลับมาเมืองไทยและยังมีความคิดเห็นชอบกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในสมัยรัชกาลที่ ๗ จำเป็นต้องปลดข้าราชการออก อันมีความคิดเห็นว่าการปกครองระบอบประชาธิปไตยจะช่วยแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและปัญหาอื่นๆ ได้ เพราะการปกครองระบอบประชาธิปไตยเปิดโอกาสให้ผู้มีความรู้ ความสามารถทุกคนได้เข้าร่วม

^{๑๑๑} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๒, หน้า ๖๙๔.

แก้ไขปัญหของบ้านเมือง อันต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วยความปรารถนาดี ต้องการให้ประเทศเจริญก้าวหน้าดังที่ผู้แต่งบรรยายไว้ดังนี้

วันหนึ่ง นั่งกินข้าวอยู่พร้อมกันๆ กัน ตาอันก็บ่นขึ้นว่า “เมืองไทยเราเดี๋ยวนี้ ถึงใครจะมีความรู้ความสามารถ ก็ไม่มีประโยชน์ คนที่จะได้มีตำแหน่งสูงๆ ถ้าไม่ใช่คนแก่หัวโบราณ ก็ต้องเป็นลูกท่านหลานเธอ อย่างเราๆ ถึงจะมีความคิดอะไรก็ไม่มีความหวัง แล้วก็ไม่ได้เปิดโอกาสให้ทำงานสำคัญ บ้างเลย มีอย่างรึปัญหาเศรษฐกิจชนิดเดียว ก็แก้ไม่ตก ต้องแก้ด้วยวิธีไล่คนออกจากงานเป็นพันๆ”

.....

“อย่างพื่อนี้พอจะแก้ปัญหในบ้านเมืองได้ไหม ?” ตาฮึดชักสนุก

“ทำไมจะไม่ได้ ไม่เห็นมันจะยากอะไร ตาอันตอบเสียงขุ่นๆ

“แกยังงั ไหนว่ามาให้เราฟังทีไร ?” ตาฮึดชักต่อ

“ปัญหาทุกอย่างมันอยู่ที่การปกครองเป็นหลักใหญ่” ตาอันเริ่มอธิบาย “ปัญหาเศรษฐกิจทุกวันนี้มันเป็นปัญหาปัจจุบัน จะแก้ก็ด้วยการปกครองแผนปัจจุบัน ฮึดก็รู้ว่าการปกครองของเราทุกวันนี้มันโบราณ ล้าสมัย ปกครองกันมาแบบนี้ก็พันปี ก็ยังปกครองกันอยู่อย่างนั้น ผลที่สุด ก็เลยทำอะไรไม่ได้ พากันอื่นต้องเดือดร้อนไปด้วย ถ้าจะให้แก้ปัญหอื่นๆ ให้สำเร็จก็ต้องแก้ที่การปกครองก่อน ให้ถูกเวลาเหมือนของคนอื่นเขา คนอื่นที่เขาตีมีความสามารถ จะได้มีโอกาสเข้ามาทำงานให้แก่บ้านเมืองได้”^{๑๑๖}

ในเรื่องร่มจักร ผู้แต่งสร้างตัวละครคือคุณอรรดและเอื้อมวงศ์ สามีและบุตรชายคนโตของวาดให้ร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.๒๔๗๕ คุณอรรดและเอื้อมวงศ์เรียนกฎหมายที่ฝรั่งเศส และนิยมการปกครองระบอบประชาธิปไตย คุณอรรดจะกล่าวถึงข้อดีของการปกครองระบอบประชาธิปไตยให้วาดฟังเสมอ เมื่อคุณอรรดพาวาดมาชมละครที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงร่วมแสดงด้วย คุณอรรดบอกวาดว่าพระองค์มีพระราชประสงค์สอนระบอบประชาธิปไตยทางอ้อม กล่าวคือพระองค์และข้าราชการบริพาร ประชาชนทุกคนมีสิทธิเสรีภาพเท่าเทียมกัน พระองค์และทุกคนเล่นละครร่วมกันได้อย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน และคุณอรรดกล่าวว่า การปกครองระบอบประชาธิปไตยทำให้ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกัน อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชนทุกคน แต่ภายหลังคุณอรรดก็ต้องเสียใจที่เปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะผู้เปลี่ยนแปลง

^{๑๑๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๓, หน้า ๗๙๘-๗๙๙.

การปกครองเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม คุณอรรถแสดงความคิดไว้ในเรื่องร่มฉัตรดังนี้

“แม่ว่าด รู้ไหมว่าทำไมพระเจ้าอยู่หัวทรงละครแบบนี้?”

“ไม่ทราบค่ะ”

“เพราะพระองค์ท่านพยายามจะสอนพวกเราทางอ้อมถึงระบอบประชาธิปไตยไงล่ะ”

วาดเกือบจะถอนใจ เพราะคุณอรรถดูจะชอบพูดถึงระบอบอะไรนั่นเสียจริงๆ และลงได้พูดแล้วคุณอรรถไม่เคยยอมจบลงง่ายๆ วาดจะเข้าใจหรือไม่เข้าใจอย่างไรก็ตาม คุณอรรถจะอธิบายคล้ายกับว่า ถ้าได้ย่ำบ่อๆ แล้วจะซึมซาบเข้าไปในใจวาดได้

เวลาพูดถึงระบอบนี้ คุณอรรถชอบยกฝรั่งเศสขึ้นมาเป็นข้ออ้าง.....

.....

“พระองค์ท่านทรงแสดงให้เราเห็นว่า มนุษย์ทุกคนมีเสรีภาพเสมอกัน”

“รู้แล้วจะได้อะไรมั่งคะ”

“ต่อไปเราจะได้ปกครองตัวเองไงล่ะ”

“ทุกวันนี้ก็ไม่มีใครมาบังคับเรา เราอยากจะทำอะไรก็ทำ อย่าให้ผิดกฎหมายบ้านเมืองก็แล้วกัน”

วาดฟังคุณอรรถเสียจนเถียงคล่องขึ้น

“หรือถ้ามีอะไรภาพๆ ตามที่ว่าแล้ว เราจะไม่ต้องกลัวกฎหมาย?”

“ไม่ใช่ยังงั้นแม่ว่าด กฎหมายก็ต้องเป็นกฎหมาย เพียงแต่เราปรับปรุงให้ยุติธรรมขึ้น และการปกครองก็จะได้ไปอยู่กับส่วนรวมไม่เฉพาะคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง”^{๑๑๑}

เรื่องราตรีประดับดาว ผู้แต่งสร้างตัวละครคือ พันเอกพระยาเทพอัคคีนิเพื่อนของคุณนาด ให้เป็นตัวละครที่ร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.๒๔๗๕ พันเอกพระยาเทพอัคคีนิเป็นเพื่อนนักเรียนนายทหารของคุณนาดได้ไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศฝรั่งเศส พันเอกพระยาเทพอัคคีนิไม่พอใจที่เจ้านายในราชตระกูลและผู้ที่เกิดในตระกูลขุนนางได้รับอภิสิทธิ์มากกว่าประชาชนทั่วไป เช่นได้รับยศตำแหน่งสูงขึ้นด้วยเกิดในตระกูลสูง และมีความคิดว่าประเทศไทยจะเจริญก้าวหน้า

^{๑๑๑} ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๓, หน้า ๘๖๓.

มากขึ้นต้องเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นการปกครองระบอบประชาธิปไตย ดังเช่นที่พันเอกพระยาเทพอัคนีกล่าวกับคุณนาค ดังนี้

“คนเรานับกันที่ชาติกำเนิดเป็นหลักก็รู้อยู่แล้ว แทนที่จะนับที่ความดีงามหรือความสามารถของคน ยกตัวอย่างง่ายๆ แกเป็นคนเก่งมาตั้งแต่เรียนหนังสือ ถ้าแกมีเชื้อสายใหญ่โตแกก็ได้อยู่ในพระนครสบายไปแล้ว ไม่ใช่จะต้องย้ายไปประจำหัวเมือง แล้วนี่ก็ต้องไปสุดหล้าฟ้าเขียว.....”

นายยกมือห้าม

“พอเถอะ พูดไปก็ไม่มีประโยชน์ ใครได้ยินเข้าแกจะเคราะห์ร้ายกระเด็นออกจากกระทรวงไปอีกคน”

เพื่อนเขาถอนใจยาว

“บ้านเมืองมันล้าหลังอย่างนี้แหละ มองไปทางไหนก็ไม่เห็นจะเคราะห์ดีขึ้นมาได้”

ผู้มาเยือนยิ้มขันๆ

“ไม่ได้เจอกันหลายปี เจอหน้าก็ยังบ่นไม่พอใจบ้านเมืองเหมือนเดิม อ้ายความคิดเรื่องดีมีอกกระซี่ยังฝังหัวอยู่ละซี”

เพื่อนของนาคไม่ได้เห็นเป็นเรื่องขำ เขาตอบด้วยเสียงจริงจังหนักแน่น

“แน่นอนที่สุด เรื่องนี้อยู่ในใจกันไม่เคยเสื่อมคลายเลยแกเองก็รู้พอกันว่า ในยุคนี้มีแต่สยามประเทศของเราเท่านั้นที่ยังปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประเทศอื่นๆในเอเชียอาคเนย์เขาไม่มีกันแล้ว ประเทศที่เจริญแล้วเขาก็ปกครองกันด้วยดีมีอกกระซีย่างที่แกว่า ถ้าหากว่าเราอยากให้ประเทศเราเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศเขา จะอยู่เหมือนสมัยพระเจ้าอยู่ทองขึ้นครองราชย์ไม่ได้”^{๑๓๔}

ในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์มีทั้งตัวละครที่อยู่ฝ่ายร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ และตัวละครฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ยกตัวอย่างเช่น ขวาลาในเรื่องญาดิกา และปูของทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลอง

เรื่องญาดิกา ตัวละครคือ ขวาลาบุตรชายของสร้อยทองไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ขวาลาซึ่งศึกษาวิชาทหารที่ประเทศอังกฤษได้เขียนจดหมายถึงสร้อยทองแสดง

^{๑๓๔} ว.วินิจฉัยกุล, ราตรีประดับดาว, หน้า ๙๙-๑๐๐.

ความคิดเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะคนไทยส่วนใหญ่ยังไม่มี ความรู้เรื่อง การปกครองระบอบประชาธิปไตย และผู้ที่เพิ่งได้รับอำนาจอาจจะมุ่งแสวงหา ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าจะพัฒนาประเทศชาติ ดังที่ในนวนิยายกล่าวว่

จดหมายฉบับล่าสุดจากลูกชายในท้ายประโยคมีมาว่า

‘.....ความใจเร็วด่วนได้ไม่ใคร่ควรดูให้รอบคอบของคนบางกลุ่ม ไม่เข้าใจน้ำพระทัยของพระเจ้าอยู่หัวว่าทรงตั้งพระทัยอยู่แล้วที่จะให้ประเทศชาติ เจริญก้าวหน้าเทียบเท่าอารยประเทศทั้งหลายในด้านการเมืองการปกครอง ถ้า เข้าใจกันตามนี้ประชาชนก็พร้อมทั้งด้านการปฏิบัติและวิชาการ ลงว่าจัดการกันเอง ในรูปนี้อย่างที่ผ่านมาเมื่อสามปีที่แล้ว ลูกเชื่อว่ายังไม่ใคร่เข้าใจและพร้อมดีพอ เชื่อได้แน่นอนว่าความวุ่นวายเพราะความไม่เข้าใจจะทำให้การบ้านการเมืองเรา สืบสนอยู่ไม่น้อยในอนาคตข้างหน้า แผลหจะมีคนแสวงหาประโยชน์ใส่ตนและ พวกพ้องจากการปกครองแบบใหม่นี้เป็นแน่.....’^{๑๓๕}

เรื่องสองฝั่งคลอง ปู่ของทับทิมไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปู่ของทับทิม ได้รับการชักชวนให้ร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่ปฏิเสธเพราะเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะ เปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะคนไทยโดยทั่วไปยังขาดความรู้เรื่องระบอบประชาธิปไตย และผู้ที่ ได้รับอำนาจหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองอาจจะหลงในอำนาจที่ตนเพิ่งได้รับ ดังที่ปู่กล่าวกับ พ่อและลุงของทับทิมว่า

แต่ว่าเมื่อมีโอกาสอยู่พร้อมหน้ากันในวันหนึ่ง ต่างคนต่างแสดง ความคิดเห็นแตกต่างกันไปคนละทาง แล้วต่างก็หยุดเมื่อ ‘เจ้าคุณทหาร’ พูดว่า “พ่อว่าแกสองคนไม่รู้เรื่องด้วยกันทั้งคู่เลย ไม่มีผิดอะไรกับชาวบ้าน แกนี่ก็ หรือว่าเรื่องจะจบลงเพียงแค่นี้”

“ก็ไม่มีอะไรนี่ขอรับ คุณพ่อ” คุณพระผู้เป็นเขยตอบด้วยเสียงค่อนข้างมั่นใจ “ก็ตกลงกันได้ด้วยดี คณะราษฎรก็กราบบังคมทูลขอพระราชทานอภัยโทษด้วย วาจาในวันเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวแล้ว กระผมได้ยินเขาพูดกันว่าขอพระราชทาน ขมาลาโทษอย่างเป็นทางการ อีกไม่นานนี้แหละขอรับ

“พระเจ้าอยู่หัวท่านทรงเป็นนักประชาธิปไตยแท้” คุณพระผู้เป็นลูกชาย เสริมด้วยเสียงนิยมชมชื่น “มิฉะนั้นเลือดอาจจะนองแผ่นดินก็ได้ ใครจะรู้”

^{๑๓๕} ไสภาค สุวรรณ, ญาติกา เล่ม ๒ , หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

“ดูไปก่อนเถอะ อย่าเพิ่งด่วนคิดง่ายๆ” เสียงคุณป๋วยยังคงเข้มงวด “เจ้าสองคนรู้จักผีนี้น้อยแค่ไหน บอกพ่อซิ”

ลูกชายและลูกเขยมองสบตากันอย่างงงๆ แปลกใจที่ท่านเปลี่ยนเรื่องกะทันหัน

“ผีนหรือขอรับ คุณพ่อ”

“ผีนนะสิ คนที่จะได้ผีนได้ต้องเป็นหมอไซ่ใหม่เล่า รู้คุณรู้โทษของมันอย่างเจนจบแล้วถึงจะใช้รักษาคนไข้ได้ แต่ถึงกระนั้นก็ต้องระวังให้มาก ถ้าเป็นคนที่ไม่รู้ฤทธิ์ของผีนเป็นอย่างดี ลองได้ผีนมาหลายๆเต็มมือ เสพเข้าไปเมื่อไร ถึงเวลาก็ลงแดงตายกันทุกคน.....”

ท่านหยุดพูดนิดหนึ่ง ก่อนจะต่อท้ายอย่างสั้นๆว่า

“อำนาจก็เหมือนผีนนั้นแหละ”^{๑๑๖}

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นความคิดของทั้งสองฝ่ายคือฝ่ายที่ร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครอง และฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ สมัยรัตนโกสินทร์ผู้ที่อยู่ฝ่ายร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองล้วนเคยได้รับการศึกษาในประเทศฝรั่งเศส จึงได้รับอิทธิพลความคิดเรื่องการปกครองระบอบประชาธิปไตยจากประเทศฝรั่งเศส ผู้ที่มีส่วนร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองคือ อันในเรืองสีแผ่นดิน คุณอรรดและเอื้อมวงศ์ในเรื่องร่มฉัตร ทุกคนต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วยความปรารถนาพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า แต่พันเอกพระยาเทพอัคคีในเรื่องราตรีประดับดาว หลังจากที่เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วก็หลงใหลอำนาจและทำร้ายผู้ที่มีความคิดเห็นขัดแย้งกับตน

ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองเช่น ขวาลาในเรื่องญาติกา และปู่ของทับทิมในเรื่องสองฝั่งคลอง มีความคิดเห็นว่าประเทศไทยยังไม่พร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะความรู้เรื่องการปกครองระบอบประชาธิปไตยยังจำกัดอยู่ในกลุ่มคนจำนวนน้อย ประชาชนทั่วไปยังไม่มีความรู้เรื่องการปกครองระบอบประชาธิปไตย และผู้ที่เพิ่งได้รับอำนาจหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองบางคนอาจหลงใหลในอำนาจ และแสวงหาประโยชน์ส่วนตนมากกว่าคิดถึงประโยชน์ส่วนรวม

แต่ถึงจะมีทั้งฝ่ายที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ประเทศไทยก็ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นการปกครอง

^{๑๑๖} ว.วินิจฉัยกุล, สองฝั่งคลอง, หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

ระบอบประชาธิปไตยในปีพ.ศ.๒๔๗๕ พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ ทรงใช้พระราชอำนาจตามที่กฎหมายรัฐธรรมนูญบัญญัติไว้

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ได้แสดงให้เห็นการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจสูงสุดในการปกครองแผ่นดิน ทรงเสด็จออก ผนวช ท้องพระโรงเพื่อร่วมปรึกษาข้อราชการแผ่นดินกับเหล่าขุนนางดังที่เห็นได้จากเรื่อง รัตนโกสินทร์ และนวนิยายได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่คณะผู้เปลี่ยนแปลงการปกครองได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นการปกครองระบอบประชาธิปไตยโดยผู้แต่งนวนิยายได้สร้างโครงเรื่อง / เนื้อเรื่อง และสร้างตัวละครเพื่อแสดงให้เห็นเหตุการณ์บางส่วนในตอนเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ดังจะเห็นได้จากนวนิยายเรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา สองฝั่งคลอง และ ราตรีประดับดาว

๔.๗ ด้านเศรษฐกิจ

นวนิยายเรื่อง รัตนโกสินทร์ บุรพา สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา ได้แสดงให้เห็นสภาพเศรษฐกิจของไทยอย่างชัดเจน ซึ่งผู้แต่งได้แสดงให้เห็นสภาพเศรษฐกิจไทยโดยผ่านตัวละครในนวนิยาย

ตัวละคร

นับตั้งแต่อดีตไทยและจีนมีความสัมพันธ์อันดีทั้งความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและเศรษฐกิจการค้ามาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ไทยก็ยังคงติดต่อกับจีนเรื่อยมา และชาวจีนก็ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเพิ่มมากขึ้นดังที่ ม.ร.ว. แสงไสย เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ ไว้ว่า

จีนกับไทยมีสัมพันธ์ไมตรีกันมาเป็นเวลานาน นับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย เป็นต้นมา ดังได้มีกล่าวไว้แล้วในประวัติสมัยกรุงศรีอยุธยา...สมัยรัตนโกสินทร์

ไทยยังคงติดต่อกับจีนอยู่เป็นปกติ ชาวจีนที่มาตั้งทำมาหากินอยู่ในเมืองไทยเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกที ส่วนมากมักรวมกันอยู่เป็นหมู่เหล่า.....^{๑๓๓}

ไทยมีความสัมพันธ์อันดีกับจีน คนจีนก็ได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทยและมีบทบาททางเศรษฐกิจตั้งแต่สมัยอยุธยา เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ คนจีนก็ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารลงหลักปักฐานอยู่บนผืนแผ่นดินไทยและนิยมทำการค้าขาย ในยุคสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ คนจีนมีบทบาททางเศรษฐกิจเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา เพราะคนจีนค้าขายเก่ง ประกอบกับคนจีนไม่ต้องมีหน้าที่เป็นไพร่สม ไพร่หลวง คนจีนจึงค้าขายได้อย่างเต็มที่ ดังที่หนังสือ ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ กล่าวว่

ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทสำคัญอยู่ในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางเศรษฐกิจ ชาวจีนไม่ต้องขึ้นทะเบียนเป็นไพร่จึงเปิดโอกาสให้ได้ประกอบอาชีพอย่างเป็นล่ำเป็นสันในทุกหนทุกแห่งในเมืองไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยนิยยคนจีนค้าขายเก่ง ชยัน และอดทน จึงสามารถสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมให้แก่ตนเองได้อย่างรวดเร็ว ธุรกิจการค้าด้านต่างๆ ของคนจีนรวมทั้งการจัดส่ง เป็นผู้แทนจำหน่าย ผู้กำหนดราคา และดำเนินการค้า ทั้งในและนอกประเทศ ^{๑๓๔}

จากประวัติศาสตร์ที่กล่าวว่าคนจีนมีบทบาททางเศรษฐกิจในสังคมไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ผู้แต่งนวนิยายจึงได้นำประวัติศาสตร์นี้มาถ่ายทอดในนวนิยายเรื่องรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งสร้างตัวละครคือพ่อของฟักให้เป็นชาวจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย พ่อของฟักเป็นเจ้าของนายเตามาอยู่เมืองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ และได้ค้าขายสร้างฐานะจนร่ำรวยเป็นปึกแผ่น

ในนวนิยายผู้แต่งได้บรรยายความคิดของแม่ของฟักว่า แม่ของฟักรู้ดีว่าเจ้าสัวพ่อของฟักคลายความคาดหวังที่จะให้ลูกเป็นคนจีนและจะส่งลูกชายไปเมืองจีนมากแล้ว และแม่ของฟักก็รู้ดีว่าเจ้าสัวเป็นห่วงกิจการค้า อยากจะให้ลูกชายช่วยค้าขาย เพราะกิจการค้าเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาก ในนวนิยายกล่าวว่า

^{๑๓๓} ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓, หน้า ๒๑๓.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘ - ๑๔๙.

หล่อนไม่ยอมออกปาก เพราะรู้ใจสามีดีว่าตอนนี้ถึงหย่อนทิวี่เรื่องอยาก ให้ลูกเป็นคนจีนลงไปมากแล้ว แต่ก็ยังปากแข็งไม่ชอบยอมรับออกมาตรงๆ อยู่ดีใจส่วนหนึ่งยังเป็นห่วงกิจการค้าขายของตนอยากให้มีคนสืบต่อ เพราะว่ามีห้าปีที่ผ่านมานี้ กิจการทำเตาของเขาก้าวหน้ากว่าเดิม ลูกค้ามากขึ้น จนถึงกับต้องมีเรืออีกสามลำไว้บรรทุกสินค้าไปส่งตามบ้าน นอกจากนี้การไปเมืองจันทราวที่ แล้วได้สินค้ามาหลายอย่าง เช่นเตาขนาดเล็กและหม้อทองแดงเป็นต้น ขายได้ดีในเมืองไทย เขาจึงส่งสินค้าจากนายสำเภามาอีกหลายเที่ยวเรือด้วยกัน ได้กำไรเพิ่มพูนขึ้นกว่าผลิตเตาขายเพียงอย่างเดียว ข้อเสียคือทำให้เขายุ่งยากเรื่องการควบคุมจนกระทั่งบ่นว่าไม่มีญาติพี่น้องช่วยแบ่งเบาภาระ ต้องรอจนกว่าลูกชายโตเสียก่อน^{๑๓๔}

เมื่อทั้งน้องชายของฟักโตขึ้นก็ได้ช่วยพ่อทำการค้าจนมีฐานะร่ำรวยมากยิ่งขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พ่อและน้องชายของฟักได้เป็นเจ้าของนายอากาศ ดูแลการเก็บภาษีอากรรังนกในหมู่เกาะทางภาคใต้ พ่อและน้องชายของฟักมีรายได้เพิ่มขึ้นและมีฐานะร่ำรวยมากยิ่งขึ้น ดังที่พ่อของเพ็งสนทนากับฟัก และกล่าวถึงความคิดของฟักดังนี้

“คุณพ่อยังไม่ชราหรือขอรับ” ฟักปลอบพร้อมกันนั้นก็หวนนึกถึงลุงและบิดาของตนขึ้นมาได้ “คุณพ่อของกระผมอายุมากกว่าหลายปี ท่านยังแข็งแรงอยู่เลย”

เจ้าคุณยิ้มเนือๆ อีก

“ก็เจ้าสัวเขาอยู่อย่างไรก็อย่างนั้นมาตั้งแต่เป็นหนุ่ม เขาจะรู้สึกแปลกอะไรนักหนา เป็นเจ้าสัวนายเตาตอนหนุ่ม พอแก่ตัวเป็นเจ้าภาษี มีแต่จะนับเงินนับทองเพลิดเพลินไปเสียอีก ก็เลยไม่รู้สึกลอยๆ พ่อ”

ข้อนี้เป็นความจริงอยู่ข้อหนึ่ง ในระยะหนึ่งปีที่ผ่านมาที่บ้านของฟักได้ก้าวไกลออกไปจากเดิมจนฟักเองก็อดชื่นชมความสามารถของน้องชายเสียมิได้ บัดนี้เจ้าสัวได้เป็นเจ้าภาษีรังนกสมใจ ถึงแม้ว่าจะต้องส่งคนออกเดินเรือทางเกาะภาคใต้เพื่อเก็บรังนกครั้งละนานๆ บางครั้งทั้งก็ต้องคุมเรือไปเอง แต่ว่าผลที่ได้ก็นับยิ่งกว่าคุ้ม ความเหนื่อยยากคือเงินทองเพิ่มพูนเข้ามาในบ้านอย่างรวดเร็วชนิดไหลมาเทมา

^{๑๓๔} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๗๓ - ๗๔.

คนที่ เป็นหัวเรียวหัวแรงแต่ผู้เดียว คือน้องชายของพี่”^{๑๙๑}

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ คนจีนมีบทบาททางเศรษฐกิจในสังคมไทยเป็นอย่างมาก เศรษฐกิจการค้าอยู่ในมือของคนจีนเป็นส่วนใหญ่ การติดต่อการค้ากับต่างประเทศก็ยังคงติดต่อกับจีนเป็นสำคัญ แม้ว่าประเทศตะวันตกจะเริ่มเข้ามาติดต่อทางการค้ากับประเทศไทยบ้างแล้วเช่นอังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังโปรดค้าขายกับจีนมากกว่าที่จะติดต่อกับประเทศตะวันตก เพราะคนจีนที่เข้ามาติดต่อกับค้าขายจะอ่อนน้อมผ่อนปรนกับคนไทยซึ่งแตกต่างจากชาวตะวันตกที่มักจะวางอำนาจกับคนในชาติที่เข้าไปติดต่อกับค้าขายด้วย และชาวตะวันตกมักจะขัดแย้งซึ่งผลประโยชน์ทางการค้ากันเอง ดังเช่นที่ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ ยกข้อความจาก ประชุมพระราชพงศาวดาร ภาคที่ ๕๕ มากล่าวเพิ่มเติมไว้ด้วยในหนังสือ ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ผลประโยชน์จากการค้าสำเภามากมาย เรือค้าขายเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็ติดต่อกับเมืองท่าต่างๆของจีน เรือสำเภามากมายแม้แต่ของพ่อค้าจีนมักจะต่อในเมืองไทยเพราะไม้ในไทยราคาถูก นอกจากนี้คนไทยยังพอใจที่จะค้าขายกับจีนมากกว่าชาติอื่นเพราะต้องอภัยด้วยกันในข้อที่ว่า จีนยอมอ่อนน้อมให้กับคนไทยเสมอซึ่งผิดกับฝรั่ง “พวกชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น ฝรั่งกับจีนและแขกผิดกันในเรื่องสำคัญมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ด้วยพวกฝรั่งต่างชาติที่ไปมาค้าขายมักใช้อำนาจข่มเหงชาติอื่นตลอดจนฝรั่งด้วยกันเอง ในการแย่งชิงผลประโยชน์กัน บางทีถึงเกิดรบราฆ่าฟันกันก็มีและมักจะเอิบเอื่อมมหาอำนาจเข้ามาบังคับบัญชาการเมือง เช่นขอที่ทำสถานีไว้สินค้าแล้วทำสถานีนั้นเป็นป้อมเป็นต้น แต่พวกจีนและพวกแขกที่ไปมาค้าขายนั้นยอมอยู่ในบังคับเจ้าของเมืองราบคาบ แสวงหาแต่ผลประโยชน์ในด้านการค้าขายอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้ไทยจึงพอใจค้าขายกับพวกพ่อค้าจีนและพ่อค้าแขกยิ่งกว่าฝรั่ง.....”^{๑๙๒}

^{๑๙๑} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๖๘๓.

^{๑๙๒} ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๑.

จะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจการค้าระหว่างประเทศไทยและประเทศจีนเจริญรุ่งเรืองมากในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ การค้ากับต่างประเทศไม่ได้ติดต่อกับประเทศจีนเป็นสำคัญเท่านั้น แต่ได้ขยายการติดต่อกับประเทศตะวันตกด้วย หลังจากที่อังกฤษส่งเฮนรี เบอริ่งเข้ามาเจรจาทางพระราชไมตรีและการค้ากับไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงลงนามในสนธิสัญญาเบอริ่งกับประเทศอังกฤษในปี พ.ศ. ๒๓๖๙ สนธิสัญญาเบอริ่งจึงเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกของไทยที่ลงนามกับประเทศตะวันตก เป็นสนธิสัญญาที่ว่าด้วยพระราชไมตรีและการค้าระหว่างไทยและอังกฤษ หลังจากการทำสนธิสัญญาเบอริ่งซึ่งไทยอนุญาตให้ชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายได้อย่างเสรี ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ชาวตะวันตกจึงเข้ามาติดต่อกับค้าขายในประเทศไทยเพิ่มมากขึ้นกว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ และสมัยรัชกาลที่ ๒ ดังที่ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ ไว้ว่า

ในรัชกาลที่ ๓ การค้ากับต่างประเทศเพิ่มมากขึ้น เพราะพระองค์เองก็สนพระทัยในการค้าสำเภามาตั้งแต่ยังทรงกรมอยู่ในปลายรัชกาลนี้ การค้าทางเรือได้เปลี่ยนจากใช้เรือสำเภามาเป็นเรือกำปั่น ได้โปรดให้ต่อเรือกำปั่นขนาดใหญ่ขึ้นหลายลำ การค้าต่างประเทศเจริญมากในรัชกาลนี้ โดยเฉพาะหลังสนธิสัญญาเบอริ่งซึ่งไทยอนุญาตให้ชาวต่างประเทศมาค้าขายได้โดยเสรี^{๑๒๖}

เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษทรงแต่งตั้งเซอร์ จอห์น เบาริง เป็นอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มเชิญพระราชสาส์นมาเจรจาทำสนธิสัญญาทางไมตรีกับไทยใน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงลงนามในสนธิสัญญาเบาริง สนธิสัญญาเบาริงได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขระบบการค้าของไทยจากเดิมที่ไทยผูกขาดเศรษฐกิจการค้าก็เปลี่ยนมาเป็นระบบการค้าแบบเสรี ทำให้การค้าภายในประเทศและการค้าระหว่างประเทศเจริญเพิ่มขึ้น ชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายในประเทศไทยเพิ่มมากขึ้น ดังที่หนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ กล่าวดังนี้

ในด้านเศรษฐกิจ การเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจจากระบบผูกขาดมาเป็นระบบการค้าเสรี เป็นปัจจัยทำให้การค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศเจริญขึ้น

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑.

หลังการทำสนธิสัญญาเพียง ๑ ปีเท่านั้น มีเรือต่างชาติเข้ามาค้าขายเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทำให้ข้าวและไม้สักกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของไทย^{๑๔๓}

หลังจากที่ประเทศไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับประเทศอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ ๔ เศรษฐกิจการค้าของไทยก็ได้เจริญรุ่งเรืองเพิ่มมากขึ้น ประเทศจีนและประเทศตะวันตกได้เข้ามาค้าขายกับประเทศไทยเพิ่มขึ้น ผู้แต่งเรื่องบูรพาได้นำประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงมาถ่ายทอดในนวนิยาย โดยผู้แต่งให้ตัวละครคือหม่อมเจ้าวิฑูรย์ประภาเขียนจดหมายถึงพันเอกโรแลนด์ซึ่งอยู่ที่ประเทศอังกฤษ หม่อมเจ้าวิฑูรย์ประภาเล่าให้พันเอกโรแลนด์ฟังว่าประเทศไทยได้เป็นศูนย์กลางของการค้า ประเทศจีน ประเทศอังกฤษ ประเทศฝรั่งเศสเข้ามาติดต่อค้าขายกับประเทศไทย เศรษฐกิจการค้าของไทยเจริญมากขึ้น เนื้อความในจดหมายมีดังนี้

พูดถึงเรื่องต่างๆไปแล้ว แม้ว่าเรามีเหตุกระทบกระทั่งกับพวกฝรั่งเศสที่ออกจะเอาแต่ใจอยู่บ้างในบางกอก แต่โดยทั่วไปฉันก็เบาใจว่าพระราช-วิเทโศบายนั้นได้ผลดียิ่ง บางกอกได้กลายเป็นแหล่งชุมนุมของการค้าขาย ทั้งจากอังกฤษ ฝรั่งเศส และเจ้าของเดิมคือจีน บ้านเมืองดูคึกคักขึ้นผิดตา สินค้างามๆแปลกๆก็หลังไหลเข้ามาไม่ขาดสาย รวมทั้งสินค้าขายออกของเราก็เป็นที่ต้องการของพ่อค้าอย่างมาก^{๑๔๔}

ด้วยพระวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงสร้างสัมพันธไมตรีและเปิดการค้าเสรีกับประเทศตะวันตก ส่งผลให้เศรษฐกิจของไทยเจริญรุ่งเรือง กรุงเทพฯ กลายเป็นศูนย์กลางของการค้า ชาวตะวันตกได้เข้ามาติดต่อค้าขายและเริ่มมีบทบาททางเศรษฐกิจในสังคมไทยเพิ่มมากขึ้นนอกเหนือจากคนจีนที่มีบทบาททางเศรษฐกิจมาแต่เดิม และส่งผลให้ในรัชกาลต่อมา การค้าของชาวตะวันตกในประเทศไทยได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นเช่น มีห้างร้านฝรั่งและโรงแรมฝรั่งในกรุงเทพฯ

^{๑๔๓} คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๙๒.

^{๑๔๔} ว.วินิจฉัยกุล, บูรพา เล่ม ๒, หน้า ๖๐๙.

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีห้างฝรั่งในกรุงเทพฯ ห้างร้านของชาวตะวันตกได้ประกอบกิจการค้าเจริญรุ่งเรือง ดังเช่นที่ ชัย เรื่องศิลป์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม ดังนี้

ในสมัยรัชกาลที่ ๕.....วางระเบียบให้ข้าราชการสวมเสื้อชั้นใน ชั้นนอก อย่างฝรั่ง ผูกเนคไท นุ่งผ้าโจงกระเบน สวมถุงเท้าและรองเท้าเมื่อมาทำงาน.....กฎหมายและระเบียบการแต่งกายที่กล่าวมานี้ช่วยให้สินค้าเสื้อผ้าและถุงเท้า รองเท้าขายดีกว่าแต่ก่อน และทำให้อาชีพเย็บเสื้อนอก ตัดเสื้อนอกเจริญ บรรดาข้าราชการอุดหนุนร้านตัดเสื้อนอกของชาวจีนและชาวฝรั่งอย่างครึกโครม ถ้าเป็นเจ้านายก็เข้าห้างฝรั่ง ให้ฝรั่งเป็นผู้ตัดเสื้อให้ ห้างฝรั่งที่มีชื่อเสียงโด่งดังในทางตัดเสื้อ กางเกงแบบฝรั่งในครั้งนั้นคือห้างแบทแมน^{๑๔๔}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางระเบียบการแต่งกายให้ข้าราชการสวมเสื้ออย่างฝรั่ง ผูกเนคไท สวมถุงเท้า รองเท้า ข้าราชการตัดเสื้อนอกกับคนจีนและฝรั่งอย่างมาก พระบรมวงศานุวงศ์ก็ตัดเสื้อในห้างฝรั่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ห้างร้านของฝรั่งเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย และชาวตะวันตกก็ได้ตั้งห้างร้านเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง ชาวตะวันตกได้เข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในสังคมไทยเพิ่มมากขึ้น

ผู้แต่งนวนิยายได้ถ่ายทอดประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงเศรษฐกิจการค้าของชาวตะวันตกที่เจริญรุ่งเรือง มีห้างร้านฝรั่งและมีโรงแรมฝรั่งในกรุงเทพฯ ในเรื่องสี่แผ่นดิน รมจักร ญาติกา เนื้อเรื่องตอนที่กล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ผู้แต่งกล่าวถึงห้างฝรั่งและโรงแรมฝรั่งในกรุงเทพฯ คือ ห้างแบทแมน ห้างยอนแซมสัน ห้างไวท์อะเวย์ ห้างปิโรชา และโรงแรมทรอกกะเดโร ดังนี้

เรื่องสี่แผ่นดิน ผู้แต่งให้ตัวละครคือคุณเปรมพาอันและฮอดไปซื้อเสื้อผ้าและของใช้ที่ ห้างแบทแมน ห้างยอนแซมสันเพื่อเตรียมตัวไปเรียนที่ประเทศอังกฤษดังนี้

หีบใส่ของใบโตๆ สองใบวางอยู่บนตักเป็นเครื่องเตือนใจให้พลอยระลึก อยู่เสมอว่า ลูกจะต้องจากไปสองคนในเวลาไม่นานนัก ระหว่างนั้นคุณเปรมก็พา ลูกไปตัดเสื้อที่ห้างแบทแมน ขึ้นห้างยอนแซมสันซื้อเสื้อนอนและของใช้ต่างๆ

^{๑๔๔} ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ด้านสังคม, หน้า ๒๙๑ - ๒๙๒.

บรรจลงในหีบ เมื่อเด็กสองคนแต่งกายแบบฝรั่งให้เห็นเป็นครั้งแรก พลอยก็ยิ่ง
ใจหายเห็นว่าลูกของตนนั้นโตขึ้นถนัดใจ เกือบๆจะเป็นหนุ่ม^{๑๖๖}

เรื่องร่มฉัตร ผู้แต่งให้ตัวละครคือคุณอรรตพาเอ้อมวงศไปซื้อเสื้อผ้าและของใช้ที่
ห้างแบทแมน ห้างไวท์อะเวย์เพื่อเตรียมตัวไปเรียนที่ประเทศฝรั่งเศสดังนี้

คุณอรรตพาถูกตระเวนไปซื้อของตามห้างแบทแมน ไวท์อะเวย์เพื่อ
เตรียมตัวเดินทาง โดยที่วาดไม่สามารถจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวด้วยได้ เพราะไม่มี
ความรู้เลยสักอย่าง นอกจากเฝ้าดูของที่คุณอรรตซื้อมาเป็นกองโตด้วยสายตา
สงสัยว่าบางอย่างมันใช้ทำอะไรบ้าง^{๑๖๗}

เรื่องญาติกา ผู้แต่งให้ตัวละครคือเพื่อนของสร้อยทองเล่าให้สร้อยทองฟังว่าชวาลเป็น
ชายหนุ่มที่ทำตัวทรูหราทานข้าวในโรงแรมฝรั่งคือ โรงแรมทรอกกะเดโรดังนี้

“.....รู้มั้ยะละ คุณชวาลนะต้องไปกินข้าวที่โฮเต็ลทรอกกะเดโร
ทุกอาทิตย์ พวกหนุ่มโก้ๆ เขาไปที่นั่น รู้หรือเปล่า”

“ไม่รู้.....” สร้อยทองตอบแล้วหัวเราะ “ฉันรู้แต่อีกแห่ง คุณอย่าพาไป
เสมอแหละ ไปซื้อผ้า ซื้อเสื้อ ห้างไวท์ - อะเวย์ นั้นไง”^{๑๖๘}

เรื่องญาติกา ผู้แต่งให้ตัวละครคือพวงแสดงเล่าให้มออันฟังว่าได้ไปซื้อผ้าที่ห้างปิโรซาเพื่อ
ตัดเสื้อให้สร้อยทองดังนี้

“ฉันก็รีบเล่นไปห้างปิโรซานะยาย ” พวงแสดงตอบพอได้ยิน

“ ได้แพรเนื้อเลียนเนื้อดีสีขาว ตัดเสื้อให้แม่สร้อยได้ใส่ทันวันนี้”^{๑๖๙}

ผู้แต่งเรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา กล่าวถึงห้างฝรั่งและโรงแรมฝรั่งในนวนิยาย แสดง
ให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ ๖ ชาวตะวันตกได้เข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในเมืองไทยอย่างมาก

^{๑๖๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม ๒, หน้า ๖๒๙.

^{๑๖๗} ทมยันตี, ร่มฉัตร เล่ม ๓, หน้า ๙๕๒.

^{๑๖๘} โสภาค สุวรรณ, ญาติกา เล่ม ๑, หน้า ๒๐๒.

^{๑๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

ชาวตะวันตกได้ตั้งห้างร้านหลายแห่งและตั้งโรงแรมเพื่อให้บริการ ห้างฝรั่งและโรงแรมฝรั่งเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ ๖

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจการค้า จากเดิมที่ติดต่อกับค้าขายกับประเทศจีนเป็นสำคัญ ก็ได้ขยายการค้ามาติดต่อกับประเทศจีนด้วยและประเทศตะวันตกด้วย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ คนจีนมีบทบาททางเศรษฐกิจในสังคมไทยอย่างมาก และการติดต่อกับค้าระหว่างประเทศ ประเทศไทยก็ได้ติดต่อกับค้าขายกับประเทศจีนเป็นสำคัญดังจะเห็นได้จากเรื่องรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ประเทศไทยก็ยังคงติดต่อกับค้าขายกับประเทศจีนเป็นสำคัญ ส่วนการติดต่อกับค้าขายกับประเทศตะวันตกมีน้อยมาก เนื่องด้วยชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อกับค้าขายกับไทยมักจะเอาเปรียบทางการค้า คนไทยจึงไม่นิยมค้าขายกับชาวตะวันตก จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ไทยได้ลงนามในสนธิสัญญาเบอรินกับประเทศอังกฤษ หลังจากการทำสนธิสัญญาเบอรินชาวตะวันตกก็ได้เข้ามาติดต่อกับค้าขายกับไทยเพิ่มขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษทรงแต่งตั้งเซอร์ จอห์น เบาริงมาเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศไทย ประเทศไทยและประเทศอังกฤษได้ลงนามในสนธิสัญญาเบาริง ข้อตกลงในสนธิสัญญาทำให้ไทยเปิดเสรีทางการค้าเพิ่มขึ้นส่งผลให้ชาวอังกฤษและชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อกับค้าขายกับประเทศไทยเพิ่มมากขึ้นจากสมัยรัชกาลที่ ๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมาประเทศไทยได้ติดต่อกับประเทศตะวันตกเพิ่มมากขึ้นและชาวตะวันตกก็เริ่มเข้ามามีอิทธิพลทางเศรษฐกิจในสังคมไทยมากขึ้นนอกเหนือจากคนจีนที่มีบทบาททางเศรษฐกิจมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ดังจะเห็นได้จากเรื่องบูรพา ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ชาวตะวันตกได้ตั้งห้างร้านประกอบกิจการเจริญรุ่งเรือง และสมัยรัชกาลที่ ๖ ชาวตะวันตกได้ตั้งห้างร้านเพิ่มมากขึ้นและประกอบธุรกิจการโรงแรมอีกด้วย ห้างฝรั่งและโรงแรมฝรั่งเป็นที่นิยมของคนไทยอย่างแพร่หลาย ดังจะเห็นได้จากเรื่องสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ญาติกา ชาวตะวันตกจึงมีส่วนช่วยให้เศรษฐกิจการค้าและงานด้านบริการเช่นธุรกิจการโรงแรมของไทยเจริญก้าวหน้าเพิ่มขึ้น เศรษฐกิจของไทยจึงเจริญก้าวหน้าเพิ่มมากขึ้น

๔.๘ ด้านภาษา

ผู้แต่งนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ใช้ภาษาที่แตกต่างจากปัจจุบัน เพื่อเพิ่มสีสันรสชาติให้กับนวนิยาย ภาษาในนวนิยายที่ใช้ภาษาโบราณพหาลักษณะอ้างอิงได้จากพระราชพงศาวดาร ในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ที่กล่าวถึงในยุคสมัยต้น

รัตนโกสินทร์ใช้ภาษาที่เหมือนกับภาษาในพระราชพงศาวดาร ยกตัวอย่างจากพระราชพงศาวดาร และจากในนวนิยายตามลำดับดังนี้

ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้กล่าวถึงการอัญเชิญ พระศรีศากยมุนีมาประดิษฐานที่กรุงเทพฯ ดังนี้

จุลศักราช ๑๑๗๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก เป็นปีที่ ๒๗ ในรัชกาลที่ ๑ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เชิญพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระประธานในพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ลงมาจากเมืองสุโขทัย หน้าตัก ๓ วา คืบ สมโภชที่หน้าตำหนักแพ ๓ วัน ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เชิญชักพระขึ้นจาก แพทางประตูท่าช้างไปทำรมไว้ข้างถนนเสาชิงช้า ประตุนั้นก็เรียกว่าประตูท่าพระ มาจนถึงทุกวันนี้ เหตุว่าต้องรื้อประตูจึงเชิญเข้าไปได้ พระพุทธรูปพระองค์นี้ ภายหลังได้ถวายพระนามว่าพระศรีศากยมุนี^{๑๕๐}

ในสมัยก่อน คนไทยบอกวัน เดือน ปี แตกต่างจากปัจจุบัน ดังเช่นในพระราชพงศาวดาร ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้บันทึกไว้ใช้ ปีจุลศักราช แต่ในปัจจุบันจะใช้ปีพุทธศักราช ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พุทธศักราช เป็นศักราชทางราชการแทน ร.ศ. หรือรัตนโกสินทร์ศก

คำว่า สัมฤทธิศก พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมาย ของสัมฤทธิศก ไว้ว่า เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๐ เช่นปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๓๕๐^{๑๕๑} ในปัจจุบันเมื่อไม่ได้ใช้ปีจุลศักราชแล้ว การใช้สัมฤทธิศก และการใช้เอกศก โทศก ฯลฯ จึงไม่มีใช้แล้วในปัจจุบัน

ในพระราชพงศาวดารบอกวันและเดือน ไว้ว่า เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ซึ่งในปัจจุบันก็ไม่ได้ บอกวันและเดือนในลักษณะดังกล่าวนี้แล้ว

ในเรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ รัตนโกสินทร์ ก็ได้ใช้คำที่บอกวันเวลาเหมือนใน พงศาวดาร ดังนี้

^{๑๕๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๑.

^{๑๕๑} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๘๒๕.

เรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ได้บอกวันเวลาที่ลงเสาหลักเมืองกรุงเทพมหานครในตอนเริ่มต้นเรื่องดังนี้

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนหก ขึ้นสิบค่ำ เวลาบ่าย ๔๕ นาที ตรงกับปี
ชกาล จัตวาศก พระพุทธศักราช ๒๓๒๕ หลักเมืองเมืองกรุงเทพพระมหานคร
อมรัตนโกสินทร์มหินทราอยุธยาที่ได้อัญเชิญขึ้นปักลงตรงที่อันนับเป็นหลักของ
เมืองแห่งพระแก้ว ปรากฤษศไพศาลไปทั่วทุกทิศานุทิศ^{๕๒}

เรื่องบุญเพรงพระหากสรรค์ ใช้คำบอกวัน และเดือนว่า เดือนหก ขึ้นสิบค่ำ เหมือนใน
พระราชพงศาวดาร และไม่นิยมใช้แล้วในปัจจุบัน

ผู้แต่งได้ใช้คำบอกเวลาว่า เวลาบ่าย ๔๕ นาที ในปัจจุบันคำบอกเวลาว่า บ่าย ๔๕ นาที
นิยมใช้แล้วในปัจจุบัน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของ
คำว่า บ่าย ๔๕ นาที ว่าเป็นเวลาประมาณ ๖.๐๐ นาฬิกา^{๕๓}

นอกจากนี้ผู้แต่งได้บอกปีศักราชว่า จัตวาศก ซึ่งเป็นเวลาออกปีจุลศักราช
เหมือนเช่นในพระราชพงศาวดาร จัตวาศก เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๔

เรื่องรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งได้บอกวันเวลาเมื่อตอนเริ่มต้นเนื้อเรื่องดังนี้

ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๑๖๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๘๔ ปีที่ ๒๔ ใน
แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาริบัติ รัชกาลที่ ๑ แห่งรัตนโกสินทร์^{๕๔}

ในเรื่องรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งบอกปีศักราชว่า ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๑๖๗ เหมือนที่ใช้
ในการบันทึกปีศักราชในพระราชพงศาวดาร สัปตศก เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๗ และ
ผู้แต่งใช้ปีจุลศักราชบอกปีศักราช

ผู้แต่งนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ใช้ภาษาให้ดูเป็นภาษาโบราณเพื่อเพิ่ม
สีสันให้กับนวนิยาย มีทั้งคำ สำนวน และความเปรียบ ยกตัวอย่างเช่น

^{๕๒} ศุกร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสรรค์, หน้า ๑๑.

^{๕๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๖๗๔.

^{๕๔} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๑๑.

ในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์จะใช้คำสรรพนามที่ไม่ได้ใช้แล้วในปัจจุบัน เช่น ออ (ใช้นำหน้าชื่อผู้ชาย) ออเจ้า ชุนหลวง ดังนี้

ออ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของคำว่า ออ ว่าเป็นคำโบราณ เป็นคำนำหน้าชื่อผู้ชายที่ตนพูดด้วยหรือพูดถึง เช่น ออมั่น ออคง^{๑๕๕} เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ หม่อมเพชรพูดกับแก่นซึ่งเป็นทหารคู่ใจดังนี้

“ออแก่น เจ้ายังจะพอหลับตานึกแผนทีออกบ้างหรือไม่”^{๑๕๖}

ออเจ้า พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของคำว่า ออเจ้า ว่าเป็นคำโบราณ เป็นคำที่ใช้แทนชื่อผู้ที่เราพูดด้วย^{๑๕๗}

เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ เจ้าครอกวัดโพธิ์พูดกับข้าราชการฝ่ายใน ดังนี้

“มันเรื่องอะไรของออเจ้า เขาเป็นข้าน้ำคนหลวงเหมือนตัวออเจ้าเองนั่นแหละ”^{๑๕๘}

ในที่นี้ ออเจ้า น่าจะมีความหมายเหมือนกับคำว่า เจ้า นั่นเอง

ชุนหลวง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของ คำว่า ชุนหลวง ว่าเป็นคำโบราณ เป็นคำเรียกพระเจ้าแผ่นดิน^{๑๕๙}

เรื่องบุญเพรงพระหากสวรรค์ เจ้าครอกวัดโพธิ์เรียกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกมหาราชว่า ชุนหลวง ดังนี้

“หากชุนหลวงท่านไต่ยืนกับพระองค์ท่านเอง เจ้าจะหนักทีหลังเป็นอันมาก”^{๑๖๐}

^{๑๕๕} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๙๒๕.

^{๑๕๖} ศุกร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสวรรค์, หน้า ๒๘๑.

^{๑๕๗} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๙๒๕.

^{๑๕๘} ศุกร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสวรรค์, หน้า ๒๔.

^{๑๕๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๑๕๐.

^{๑๖๐} ศุกร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสวรรค์, หน้า ๒๔.

นอกจากคำสรรพนามที่เป็นคำเก่าแล้ว ยังมีคำที่ไม่ได้ใช้แล้วในปัจจุบันเช่น คำว่า บ่ายควาย มะเรื่อง แฝร่นหรือซิ่นเซ้ ทั้งหนังสือ เกลือก ดังนี้

ทัพหม่อมเพชรออกมาจากฮาเตียนแต่กลางดึก ไผ่ล่อหน้าเมืองพอดีรับ
แสงอรุณ รบกันมาครั่งวันนี้ก็เพ็งบ้ายคล้อย ยังหาทันท**บ้ายควาย**ไม่^{๑๖๐}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของคำว่า บ้ายควาย
ว่า เวลาไล่ควายกลับบ้าน เวลาเย็น เวลาจวนค่ำ^{๑๖๑}

“เดี๋ยวก่อน ฉันคิดดูก่อน ฉันจะไปได้เมื่อไร พรุ่งนี้ยังไม่ได้ มะรินก็ยังติด
อยู่อีก เรายังงี้ดีกว่า**มะเรื่อง**ก็แล้วกัน.....”^{๑๖๒}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของคำว่า มะเรื่อง ว่า
วันถัดจากวันมะรินไปวันหนึ่ง^{๑๖๓}

“แฟนหนูคะ คุณย่า”

วาดต้องทำความเข้าใจอยู่นานจึงร้องอ้อ...พลาถอธิบายอย่างอารมณ์ดีว่า

“เหมือนที่รุ่นย่าเขาเรียกว่า **แฝร่นหรือซิ่นเซ้**ละซี ?”^{๑๖๔}

“แม่จะเดินไปก่อน อินทร์นุกคง**ทิ้งหนังสือ**มาจากอังกฤษ ท่านพ่อจึงอยาก
ให้แม่ไปฟัง ลูกค่อยตามไป”^{๑๖๕}

เห็นที่จะต้องชี้แจงให้ละเอียดลออยิ่งขึ้น **เกลือก**มันไปใช้ความงอน
ความระแวงของมันพูดเรื่องอย่างนี้ขึ้น คุณน้ำทิพย์จะเสียหายกว่าคนอื่น^{๑๖๖}

^{๑๖๐} ศุภร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสรรค์, หน้า ๘๖๖.

^{๑๖๑} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๔๗๖.

^{๑๖๒} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สีแผ่นดิน เล่ม ๑, หน้า ๓๗๒.

^{๑๖๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๖๓๙.

^{๑๖๔} ทมยันตี, ร่มจักร เล่ม ๓, หน้า ๕๐๐.

^{๑๖๕} ว.วินิจฉัยกุล, บุรพา เล่ม ๒, หน้า ๖๔๒.

^{๑๖๖} รพีพร, ลูกทาส เล่ม ๑, หน้า ๘๗.

นอกจากการใช้คำเก่าแล้ว ผู้แต่งยังใช้สำนวนเก่าที่ไม่ได้ใช้แล้วในปัจจุบัน บางสำนวนเป็นสำนวนที่มาจากวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของคนในสมัยก่อนเช่น คนในสมัยก่อนจะกินหมาก ก็จะนำคำว่าหมาก มาใช้เพื่อเป็นคำบอกเวลา เช่น ชั่วโมงหมากเหล็ก หมายถึง ระยะเวลาที่ไม่นานมาก ชั่วโมงหมากจืด จะเป็นเวลาที่นานกว่า ชั่วโมงหมากเหล็ก และสมัยก่อนยังหุงข้าวด้วยเตาไฟ ก็จะนำมาใช้เป็นคำบอกเวลาคือ ชั่วโมงข้าวเดือด ยกตัวอย่างจากนวนิยายดังนี้

ตึกตารับเข้าห้องแต่งตัวอยู่ประมาณชั่วโมงหมากเหล็กก็ลงมาหน้าแพ ^{๑๖๘}

คนกลุ่มนั้นเดินคุ่มค่วน มาแต่หมู่บ้านไกลจากเขตพระราชวังสักชั่วโมงหมากจืด ^{๑๖๙}

แล้วอีกสักสองชั่วโมงข้าวเดือด ทะเลก็ประพุดิตัวเหมือนคนโหดช่างแต่งสีหน้า เมื่อสักครู่นี้เองยังคุกคามคำรามชีวิตคนอยู่ แต่ช่วงขณะนี้ทำท่าไม่รู้ไม่ชี้ ^{๑๗๐}

นอกจากนี้ผู้แต่งนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ยังใช้ความเปรียบที่ไม่ได้ใช้แล้วในปัจจุบัน มีทั้งความเปรียบกับสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ สิ่งของหรือเครื่องใช้ที่มีในสมัยนั้น และความเปรียบที่เปรียบเทียบกับตัวละครในวรรณคดี ยกตัวอย่างเช่น

“สวยจริงนะแม่บุปผาจำปาศักดิ์ เนื้อเหลืองราวกับกลีบจำปาจริง ๆ นีหรือที่เขาเรียกกันว่าเป็นเชื้อแถวเจ้านางคำสุก ห้ามเอกเจ้าประคุณขุนหลวงท่าน ^{๑๗๑}

....เพราะเหตุนี้เองผิวของแม่จึงได้เหลืองลออ นวลเนียนจนใครๆ
ออกปากว่าเหมือนผิวมะปรางสุก ^{๑๗๒}

^{๑๖๘} รพีพร, ลูกทาส เล่ม ๒, หน้า ๒๐๐.

^{๑๖๙} ศุกร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสรรค์, หน้า ๑๓.

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๗.

^{๑๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๑๗๒} ทมยันตี, ร่มจักร เล่ม ๑, หน้า ๒๗.

“อ๊ับบัวไซนี้แหลมคมเหมือนกริชขมลายู นีมันคงนึกอยู่เสมอว่าจะมีคน
ใส่ความมัน.....” ^{๑๑๓}

“ว้ายอิเหนาเข้าเมืองแล้วหรือ นีหน้าตาราวกับหุ่นเฒ่า ทำตาเล็ก
ตาน้อยเอาฉันเข้าแล้วใหม่ละ” ^{๑๑๔}

ครั้นสองนางทำตามรับสั่งและหมอบก้มหน้านิ่ง ใจเต้นเหมือนเขาช่อม
ข้าวอยู่ในอก แล้วเสียงรับสั่งก็ดังขึ้นอีก คราวนี้เงาะจงตรงตัวบัวไซ ^{๑๑๕}

.....แต่บัวไซเห็นว่านานชั่วกัลป์ ได้ยินเสียงหัวใจตนเองตีกับผนังอก
เหมือนกลองศึก ^{๑๑๖}

แม่เพ็งถอนใจยาว ก็ปีแล้วที่หล่อนอยู่กินกับคุณพระ.....จะว่าไปก็ไม่
นานเลยในความรู้สึกของหล่อน แต่คงจะนานมากตามความเป็นจริง ความรัก
จึงจืดจางไปได้เหมือนกลิ้งอบรำจางหายไปจากเสื้อผ้าที่เก็บซุกเอาไว้ใน
หีบนานปี ^{๑๑๗}

“ฉันจะให้คนไปสืบดูก่อนว่าเจ้าคุณท่านยกลูกสาวให้ใครแล้วหรือยัง ถ้า
เตรียมจะยกให้คนอื่น พี่พักจะได้เตรียมเล่นบทธอิเหนาเผาเมืองเสียเนิ่นๆ
เปล่า ! ฉันพูดเล่นนะ” ^{๑๑๘}

นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ ผู้แต่งใช้ภาษาที่แตกต่างจากปัจจุบัน ภาษาที่
ใช้ในนวนิยายพหุภาษาอ้างอิงได้จากพระราชพงศาวดาร นวนิยายที่กล่าวถึงยุครัตนโกสินทร์
ตอนต้นผู้แต่งจะใช้ภาษาเหมือนภาษาในพระราชพงศาวดาร และผู้แตงนวนิยายจะเลือกใช้คำ
สำนวน ความเปรียบต่างๆ ให้เหมาะสมกับยุคสมัยของนวนิยายเรื่องนั้นๆ เพื่อสร้างความสมจริง

^{๑๑๓} ศุกร บุนนาค, บุญเพรงพระหากสรรค์, หน้า ๓๔๑.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๐.

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗๐.

^{๑๑๗} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๘๔๘.

^{๑๑๘} ว.วินิจฉัยกุล, รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๕๔๐.

และเพื่อสร้างสีสันให้กับนวนิยาย ภาษาต่างๆ เหล่านี้จะไม่ใช้ในปัจจุบันแล้ว เพราะเป็นภาษาที่ ฟันสมัย พูดแล้วคนอาจไม่เข้าใจ จำนวนและความเปรียบเทียบบางอย่างแสดงให้เห็นสภาพชีวิต ความเป็นอยู่ของคนในสมัยก่อน เช่น ชั่วเคี้ยวหมากแหลก ชั่วเคี้ยวหมากจืด แสดงให้เห็นว่า คนไทยสมัยก่อนนิยมกินหมาก จนนำมาเป็นสำนวนเพื่อใช้บอกเวลา และสมัยก่อนยังหุงข้าวด้วย เตาไฟ ก็จะทำมาใช้เป็นสำนวนบอกเวลา คือ ชั่วหม้อข้าวเดือด และสมัยก่อนใช้ครกกระเดื่อง ตำข้าวก็เป็นที่มาของความเปรียบว่า ใจเต้นเหมือนเขาช่อม้าอู้อยู่นอก เป็นต้น

จากการศึกษานวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ จะเห็นได้ว่าผู้แต่งนวนิยาย อิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ได้เสนอภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย และเมื่อได้ศึกษาเนื้อหา นวนิยายตามลำดับรัชสมัยก็จะมองเห็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยเห็นได้จากการสร้าง โครงเรื่อง / เนื้อเรื่อง การสร้างตัวละคร การใช้ฉาก นวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ ได้แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงเท่าใดนัก แต่เมื่อ ประเทศไทยได้ติดต่อกับประเทศตะวันตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ก็ได้เกิดการเปลี่ยนแปลง ในด้านต่างๆ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการได้รับอิทธิพลตะวันตก ทั้งทางด้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของ คนในชนชั้นต่างๆ ด้านบทบาทและการวางตัวของผู้หญิง ด้านการแต่งกาย ด้านสภาพบ้านเมือง และการคมนาคม ด้านการศึกษา ด้านการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่ได้รับความคิดมาจาก ผู้ที่ได้ไปศึกษาในต่างประเทศ ด้านเศรษฐกิจ ซึ่งได้เปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากได้รับอิทธิพล ตะวันตกเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และผู้แต่งใช้ภาษาที่เหมาะสมกับยุคสมัย ของนวนิยายเรื่องนั้นๆ ทั้งการใช้คำ สำนวน ความเปรียบ ที่แตกต่างไปจากภาษาปัจจุบันเพื่อ สร้างความสมจริงและเพื่อสร้างสีสันให้กับนวนิยาย